

Paradigmaváltás felé?

Tradíciók és aktualitások a pszicholingvisztikában*

1. A PLÉH CSABA és LUKÁCS ÁGNES által szerkesztett monumentális, két-kötetes kézikönyv kifejezetten újdonság a hazai szakmai könyvpiacra. A mintegy ötven évre visszatekintő pszicholingvisztikáról ilyen volumenű áttekintést csupán általa és csak most nyerhet a hazai szakmai publikum. A két vastag kötet szerkesztői – mint azt a szerkesztői bevezetőként funkcionáló Előszóban (xxiii-xxvii) hangsúlyozzák – kiemelt hangsúlyt fektettek az interdiszciplinaritás elvére, a bölcsészeti és a kísérletes jellegű, természettudományos, az adatszerúségre és adatfeldolgozásra épülő szemléletmód együttes és egységes megvalósítására. Ez a szemléletmód magas fokú precizitást követel meg valamennyi fejezet szerzőjétől, szerzőitől az adatközlés és értelmezés, a leíró adekvátság, valamint az adatfeldolgozás módszertanának validitása terén. A kézikönyv egyaránt tekinthető nemzetközinek és magyarnak. A fejezetek áttekintést nyújtanak az adott téma kutatásának nemzetközileg jelentős, tudománytörténeti tekintetben releváns és kurrens eredményeibe éppúgy, mint a hazai kutatások profiljába. A kézikönyv célja, hogy integratív ismereteket nyújtson a hazai nyelvtudományi és pszichológiai doktori képzésben résztvevők, valamint a diszciplínát oktatók és kutatók számára egyaránt a pszicholingvisztikáról hat kiválasztott, a szerkesztők által relevánsnak tartott makro-témakör kereteibe rendezett, áttekintő jellegű szaktanulmányok közreadásával.

Egy ilyen volumenű vállalkozás megvalósítása igen szigorú követelményeket ró a szerkesztőkre. Szervezőmunkájuk akkor lehet sikeres, ha képesek összehangolni a számos kiválasztott szerző tevékenységét a tanulmányuknak – az adott kutatási területet bemutató és interpretáló céloknak mélység tekintetében is azonos szintre hozott – megvalósításában. Jelen kritikai ismertetés hangsúlyt fektet arra, hogy a monumentális kézikönyv egészét ebből a szempontból is értékelje, megítélve, hogyan biztosították a szerkesztők az egyes fejezetek közti szinergia megvalósulását. A kézikönyv szerkesztői a bevezetésben két-kötetes munkájukat a nemzetközi szakmai könyvpiacra jól ismert könyvsorozatok, így az Oxford Uni-

---

* PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv 1–2.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014. 1445 lap.

versity Press, a szintén oxfordi Blackwell's könyvkiadó – valamint, hozzáteszem, a Cambridge University Press vagy a londoni Routledge – gondozásában megjelent szakkönyvek céljaival hozzák összefüggésbe. Felhívom azonban a figyelmet arra, hogy ezen jelentős kézikönyvsorozatok köteteinek és a jelen ismertetés tárgyát képező magyar kézikönyvnek a státusát és skópuszát illetően vonható ugyan párhuzam, céljaik megvalósítása azonban eltérő egymástól. Míg az illusztris külföldi akadémikus célzatú kiadványok felkért szerzőiktől egytől egyig a kijelölt rész-tudományterületre vonatkozóan teljesen új kutatási eredményeket bemutató vagy interpretáló tanulmányokat kérnek, addig az itt bemutatott kézikönyv fejezetei az adott részterületet tudománytörténeti szempontból is áttekintő egységei a kézikönyvnek, azaz nem tekinthető alapkövetelményüknek szerzőik vadonatúj kutatásainak, eredményeinek bemutatása. Megítélésem szerint a külföldi illusztris kiadványokkal szemben a PLÉH CSABA és LUKÁCS ÁGNES szerkesztette kötet jobban megtestesíti a kézikönyv hagyományos fogalmi profilját. A nyugati szakmunkák skópuszához inkább az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 25. kötetében, szintén PLÉH CSABA szerkesztésében közreadott tanulmánygyűjtemény (2013) hasonlítható.

Lássuk tehát a következőkben a hat nagyobb témakörbe csoportosított fejezeteket egyenként.

2. Az első tematikai egység a pszicholingvisztika elméleti és történeti kérdéseivel foglalkozó három tanulmányt tartalmaz.

2.1. Ezek közül az első, PLÉH CSABA szerzőségével, a pszicholingvisztika tudománytörténetének részletes, koncepciózus és szisztematikusan rendezett áttekintése (3–116). Világosan kirajzolódik belőle a diszciplína komplexitása, főként abban a tekintetben, hogy fejlődésének valamennyi szakaszában áthatotta azt a nyelvtudomány és a pszichológia hullámzó kapcsolati viszonya.

Az áttekintés első szakaszában PLÉH részletes ismereteket nyújt a klasszikus német pszichológiatörténet domináns tanairól, kiemelkedő reprezentánsairól, az újgrammatikusoktól csaknem napjainkig, bemutatva az uralkodó nézetek, kutatások hatását napjaink domináns, legfőképpen kognitivistá szemléletű pszicholingvisztikájára. Így például kiemeli azt, hogy WUNDT és BÜHLER a generatív nyelvszemlélet számára nyújtott kiindulópontot a nyelv központi szerepének hangsúlyozásával, a kognitivistá elméletnek pedig a mondat mentális szerveződését illető gondolataival; a STERN házaspár pedig a gyermeknyelvi vizsgálatok számára adott útmutatást kutatásaival. Az áttekintésből ugyanakkor hiányolom a hivatkozást ERNST CASSIRER kultúrszemiotikai és antropológiai nézeteire, valamint a JOST TRIER nevéhez fűződő lexikális mezőelméletre, és ezek hatására a későbbi kísérleti pszichológiára. A továbbiakban a diszciplína fejlődéstörténetének áttekintésében súlyponti helyet kap SAPIR és WHORF nyelvi relativitás-elméletének hatása, de elmarad esetenkénti félreértelmezésének története (I. EVANS 2014). Röviden (talán túlságosan is röviden) foglalkozik a nyelvtudomány ún. Prágai Iskolájának nézeteivel, főleg ROMAN JAKOBSONnal, de elmarad az iskola híres tanainak bemutatása az ún. funkcionális mondatperspektíváról, annak pszicholingvisztikai realitásáról. A behaviorizmus, a strukturálizmus és a deskriptivizmus egymásra találásának interpretáló bemutatása, majd ezt követően a nyelvészet kognitívizálódásának fo-

lyamatárról szóló rész (26–27) viszont fontos komponensei a fejezetnek. Kiemeli, hogy SKINNER behaviorizmusa és CHOMSKY azt illető híres kritikája markánsan kifejeződő paradigmaváltást eredményezett a nyelvészetben, és következményesen a lingvisztikailag releváns pszichológiai kutatásokban egyaránt. Célszerű lett volna azonban ennek kiemelésekor rámutatni az ilyen mérvű paradigmaváltások küszöbértékeinek jelzőire is. Ugyancsak hiányolom a fejezetből a 20. század elején uralkodó alaklélektan, a gestaltpszichológia nézeteinek tárgyalását, mivel az nagy hatással volt a mai kognitív nyelvészet fejlődéstörténetére, főként GEORGE LAKOFF kutatásai nyomán.

A pszichológia orosz, illetve szovjet hagyományainak áttekintését követően tér rá a fejezet második felében PLÉH a 20. sz. központi súlyú nyelvelméletének, a generativizmusnak, a nyelvi szabály- és struktúrakövetés mechanizmusának és rendszerének, valamint pszichológiai realitásának tárgyalására, utóbbit illetően a nyelvismeret és a nyelvi rendszer mentális tárolásának kérdéskörére, bemutatva a tudományterület két nagy reprezentánsának, NOAM CHOMSKYNAK és GEORGE MILLERNEK a nézetrendszerét, utóbbi rendszernyelvészeti kísérleteit. Ezt követően részletesen foglalkozik a szerző egy újabb, a közelmúltban bekövetkezett és napjainkban zajló, látszólagos paradigmaváltás, a generativizmus és a kognitivisták szemléletű nyelvészet és a velük együtt fejlődő pszichológiai (ma már pszicholingvisztikainak tartott) nézetek – az előbbit illetően leginkább CHOMSKY, utóbbira vonatkozóan pedig TOMASELLO tanainak és megfigyeléseinek – összevetésével; elsősorban a nyelvelsajátítás mechanizmusának, a nyelv egyik központi szerepű jellegének, az ún. rekurzivitásnak, a grammatikalitás, a fogalmi tudásreprezentáció és a nyelvi leképezés viszonyának, a prototípusosság és a partikularizáció tárgyalásán keresztül. Amellett tör pálcát, hogy a paradigmaváltás irányát a kognitivisták nyelvészemlélet térnyerése képezi, mely folyamatban a nyelvtudomány, a pszichológia, s ennek kapcsán a fejlődő pszicholingvisztika – egyéb releváns tudományterületekkel, így a tudományfilozófiával, a kognitív alapú szociolingvisztikával és kultúrantropológiával együtt – egy makrotudomány, a kognitív tudomány tartományába integrálódik. Napjainkban ennek a folyamatnak lehetünk tanúi. A kézikönyv további fejezeteiből pedig megtudhatjuk, hogy ennek a folyamatnak a nyomon követhetőségét, láthatóvá tételét megerősítik a korszerű eszközöket használó idegtudományi kutatások eredményei.

A fejezet záró szakaszában a hazai pszicholingvisztika fejlődéstörténetének rövid ismertetését olvashatjuk, a legfontosabb szerzők és kutatási profilok, témakörök, források tételezésével.

2.2. A következő fejezet, amelynek szerzője GERVAIN JUDIT, a *Nyelvek és nyelvtanok* címet viseli (117–145). Alapvetően tankönyvi szinten foglalkozik a nyelvleírás reprezentációs szintjeinek, rétegződésének, a leíró eszközök fogalmi, kategoriális rendszerének, terminológiájának ismertetésével. A tipológiai státusú első részt követően a szerző rövid összefoglalást nyújt a magyar nyelvre jellemző sajátosságokról, a reprezentációs szinteknek megfelelő tételezésben. A fejezetet a különféle nyelvtani elméletek skópuszának rövid, funkcionális ismertetése zárja. A generatív nyelvleírással foglalkozó rész vázlatos, a generativizmusnak tudománytörténetileg csupán kezdeti szakaszaiból származó ismereteket nyújt. A tanulmány

célja, illeszkedése a kézikönyv egészéhez nem világos. A pszicholingvista szerző jelen munkájában semmilyen szinten sem vonatkoztatja a tárgyalta ismereteket magára a pszicholingvisztikára.

2.3. A tematikai egység harmadik, rövid terjedelmű fejezete a pszicholingvisztika módszertani kérdéseivel foglalkozik, a kézikönyvszerkesztő szerző, PLÉH CSABA tollából (147–163). Áttekinti mindazokat a tényezőket, amelyek az utóbbi 50 évben a nyelvtudományi kísérletezés, és általa a pszicholingvisztika előretöréséhez vezettek. Ezek közt tárgyalja a központi szerepet játszó generatív nyelvelmélet térhódítása révén az elméleti koncepció és keret, valamint a hozzá kapcsolódó különféle adekvátsági követelmények kapcsán a nyelvtan pszichológiai realitása vizsgálatának kérdését, a nyelvtechnológia fejlődése révén a korpusz- és a számítógépes nyelvészet, valamint a nyelvhasználati és gyakorisági mutatókat feltáró nyelvstatisztikai vizsgálatok szerepét, a hangrögzítés radikális fejlődésének kedvező hatását, a nyelvészeti pragmatika vizsgálati szemléletének és leíró erejének előretörését. Mindezekhez a tényezőkhöz kapcsolatosan a fejezet tételesen felvázolja a kísérletes nyelvészet módszertani elveit és problémaköreit, hangsúlyozottan, példaként tárgyalva a szófelismerés és az alaktani feldolgozás módszereinek, valamint a mondatmegértés vizsgálatában alkalmazott eljárásoknak a tesztelését. A fejezet rendkívüli hasznosságának elismerése mellett azonban megjegyzem, hogy célszerű lett volna valamennyi vizsgálati technika bemutatását követően az eredményesség fokának mutatóit is megismertetni a kézikönyv olvasójával, melyek hasznos információt nyújtanának számára a tárgyalta kísérletes eljárások sikerességének fokáról vagy buktatóiról.

3. A második központi témakör a megértés és a produkció kérdéseivel foglalkozik hat fejezetben.

3.1. Elsőként LUKÁCS ÁGNES, PLÉH CSABA, KAS BENCE és THUMA ORSOLYA vaskos tanulmányát olvashatjuk a szavak mentális reprezentációjáról és az alaktani feldolgozás vizsgálatáról (167–250).

A fejezet első részében a szerzők ismertetik a „szóság” fogalmát, valamint a szavak mentális reprezentációjának felmérését célzó pszichológiai vizsgálati módszereket, modelleket: az asszociációs alapú vizsgálatokat (sajnos hivatkozás nélkül az ilyen irányú kutatások egyik megalapozójának, JAMES DEESENEK úttörő munkájára: DEESE 1965), az egyéni szókincs volumenének felmérését illető vizsgálatokat, az ezekkel kapcsolatos tényezők, fogalmak és mérési eljárások részletes bemutatása mellett.

Ezt követően a fejezet tárgyalja a mentális szótárhoz való hozzáférés, a tárolás és az előhívás módját befolyásoló tényezőket. Kitérített figyelmet kap a gyakorisági mutatók direkt és indirekt eszközökkel történő vizsgálata, ezek szubjektív tényezőinek és objektivitásának, a nyert eredmények megbízhatóságának értékelése. A tárgyalta eljárásokon kívül hiányolom a ma már egyre nagyobb mértékben hozzáférhető regionális nyelvezeti korpuszvizsgálatok és a kísérletes pragmatika eredményeinek figyelembevételét. Szintén a terjedelmes fejezet második felében mutatják be a szerzők a nyelv ún. lexikon komponensének vizsgálatát célzó moduláris vs. interakcionista szemléletű modelleket, a szófelismerés és a lexikális

ambiguitás vizsgálati eljárásait, tárgyalva egyúttal utóbbi jelenségkörét és természetét, feldolgozásának mikéntjét. Külön értéke a fejezetnek az, hogy az ismertett jelentős nemzetközi eredmények mellett módot talál a magyar nyelv releváns specifikumának bemutatására, a hazai kísérletes vizsgálatok tárgyalására is. A szabályelméleti modellek és a sémaelmélet, a fogalmi reprezentáció és vele kapcsolatban a lexikon szervező elvei közti összefüggés tárgyalása példásan szakszerű, ugyanakkor hiányolom a fejezetből a szöveg (vagy diskurzus) szintű reprezentációt illető fogalmi sémák (a mentális keret és forgatókönyv) és a szövegszervező státussal rendelkező ún. kulcsszavak közti összefüggések vizsgálati körének akár csak felemlítését. Mindezek mellett ezt a tanulmányt tartom a szakkönyv egyik legértékesebb fejezetének.

3.2. A tematikai egység második fejezetében (251–285) PLÉH CSABA a mondatmegértés folyamatainak vizsgálatával foglalkozik. A fejezet eleje releváns terminológiai kérdések (mondatmegértés, értelmezés, felfogás; felbontó elemzés vs. értelmezés) tisztázását taglalja, majd pedig a moduláris és vele szemben az interakciós modelleket veti össze a szerző egymással. É. KISS nyomán jellemzi a mondatmegértést alakító belső nyelvi tényezőket, a megértés és értelmezés bemeneti, majd pedig szemantikai és pragmatikai jegyeit, az alaktani jelöltség és a szórendi szabadság viszonyát és szabályszerűségeit, a mondatmegértés kompozicionális tényezőit, valamint a tematikus szerep és a morfológiai jelöltség közti összefüggéseket, mégpedig gazdag magyar nyelvű példasorral illusztrálva. Ezt követően a nyelvek közti hasonlóságokat és eltéréseket vizsgálja a feldolgozás tekintetében, összevetve a non-konfigurációs nyelvekre jobban illő lokalisztikus feldolgozás modelljét a konfigurációs nyelvekre vonatkozóan sikeresebben alkalmazható globalisztikus nézetekkel. Megállapítja, hogy az igei vonzatszerkezetek nyomán történő mondatfeldolgozás általános érvényűen gyorsabb és sikeresebb az ún. szabad határozókénel.

3.3. A tematikai egység harmadik tétele, a kézikönyv 6. fejezete (287–338), ugyancsak PLÉH CSABA szerzőségével a szövegszintű megértés és feldolgozás kérdését tárgyalja a szövegrepresentáció mikro- és makroszintjét tekintetbe véve, a mondattól a szövegprodukciónig. A fejezet inkább a befogadói, szövegfeldolgozó tevékenységgel foglalkozik, semmint a szövegrepresentáció produktív szemzőgű vizsgálatával. Ez a láttelel jellemzi a szövegtani kutatás nemzetközi színterét még napjainkban is, mint ahogy azt a diszciplína úttörő reprezentánsa, TEUN VAN DIJK konstatálja legújabb könyvében (2014).

PLÉH fejezetének magvát a szövegek tartalmának, megjegyzésének kutatását illető megfigyelések ismertetése képezi. A problémát a szintezés szűk voltában látom: csupán két szintre, a szövegrepresentáció mikro- és makroszintjére korlátozza a bemutatott ismereteket. Nem rajzolódik ki élesen, hogy elméletileg is csupán két szintet különít el, de erre utal az, hogy az ún. visszautalási rendszert GERNSBACHER nyomán koherenciateremtő mechanizmusnak tartja (294), holott azt a klasszikus szövegtani szakirodalom a kohéziós eszközök közé sorolja, ami a szövegrepresentáció mezoszintjén működő szövegösszetartó erő. Nemzetközi híru szövegnyelvészünk, PETŐFI SÁNDOR JÁNOS széleskörűen elfogadott szövegpszemiotikai modellje nem két, hanem háromszintű szövegrepresentációt és befogadást vizsgál (részletes tárgyalását l. PETŐFI–BENKES 1998). PLÉH bemutatásában súlyponti

szerepet kapnak a mikroszerkezeti hatások, különösképpen a mikroszerkezeti integráció, ezen belül pedig a referenciális integráció (290–296), ami egy adott csomópont köré történő szövegszervezettséget jelent. Hangsúlyozza, hogy a szöveg megértésének folyamatában a referenciális csomópontok állandó újraaktiválása, folyamatos frissítése valósul meg (292). Nézetem szerint ebben a folyamatban központi szerepet játszanak a lexikális szövegszervező státussal rendelkező kulcsszavak. Csakhogy ezek a szöveg makroszintjén, koherenciateremtő potenciáljuk révén funkcionálnak (ANDOR 2009). Fejezetének későbbi szakaszában, a makroszintű szövegértelmezés tárgyalásakor PLÉH maga is arra hivatkozik, hogy a fogalmi séma, „mint a szövegek szerkezetére vonatkozó elvárások, kulturális minták” (303) globális státusú rendezője, a makroszerkezet szintjén működik, amit a szöveg kulcsszavai képesek aktiválni (314). Íme, ebben rejlik a kulcsszói státus lényege.

A fejezetet hasznos nyelvpedagógiai útmutatók zárják a feltárt szövegtani ismeretekre épülően, valamint neurobiológiai jellegű ismertetés a szövegintegrációs folyamatok agyi mechanizmusairól. Polemikus módon feltárt ismeretanyaga ellenére, témájának jelentősége révén ez a fejezet is a 2. tematikai egység egyik legizgalmasabb, magas szintű okfejtésre alapozott olvasmánya.

3.4. A kézikönyv 7. fejezete CSÉPE VALÉRIA tanulmánya az olvasás rendszéről, fejlődéséről és tanulmányozásának modelljeiről (339–370). A fejezet első fele történeti áttekintést nyújt az olvasás kutatásának elméleteiről és modelljeiről, a hagyományostól (melynek alapvető vonása a passzív befogadói olvasói szemlélet) a kognitív, a sémaelméletre építő, majd az előzetes tudás szerepére alapozott metakognitív szemléleten át a konnekcionista modellekig. Ezt követően bemutatja az olvasástanulás elméleteit és modelljeit, tárgyalva egyúttal a nyelvspecifikusság szerepét ezek felfogásában, valamint a szövegértés fejlődésére vonatkozó kutatói nézeteket. Az igényes, racionálisan strukturált fejezet az olvasás neurobiológiai hálózatainak tárgyalásával, valamint a rájuk vonatkozó kurrens fejlődéstani ismeretek áttekintésével zárul.

3.5. A 8. fejezet MAGYARI LILLA munkája a beszédprodukción vizsgálatáról, különösképpen a beszélő által reprezentált nyelvi tudás és a produkciós rendszer működéséről és kardinális paramétereiről (371–410). A bemutatás során hangsúlyt kap a beszédtevékenység diszfluenciáit befolyásoló tényezőinek tárgyalása, különös tekintettel a prozódiai, a morfoszintaktikai és a lexikai természetűekre. Külön értéke a fejezetnek a GÓSY MÁRIA és HUSZÁR ÁGNES által gyűjtött magyar nyelvi nyelvbtlás-korpusz ismertetése és példáinak szemléletes, elemző tárgyalása. A fejezet második felében a szerző értékelve mutatja be a beszédprodukción kísérleti kutatásának különféle modelljeit, kiemelve a lexikális produkcion agyi lokalizációjának és a mondatprodukción faktorainak vizsgálatára vonatkozókat.

3.6. A kézikönyv második tematikai egységének utolsó része, a 9. fejezet, melynek szerzői BABARCZY ANNA, GÁBOR BÁLINT és SERÉNY ANDRÁS, a nyelvtechnológia és a pszicholingvisztika számítógépes modelljeinek ismertetésével foglalkozik (411–441). A fejezet első szakasza bemutatja a számítógépes nyelvészet irányzatait, a nyelvtechnológia mai eszközeit és néhány kulcsfontosságú fogalmát, a használatával végezhető nyelvfeldolgozás szintjeit. Ezt követően a nyelvten elsajátításának számítógépes modellezésével foglalkozik, bemutatva a pszicholingvisz-

tika szempontjából releváns modelleket. A fejezetet túlságosan szűkre szabottnak tartom a kézikönyv tematikájának szempontjából. Fontos, a pszicholingvisztika szempontjából releváns projektumok ismertetése maradt ki belőle, így a ROGER SCHANK és munkatársai kutatásaihoz fűződő tanuláspszichológiai program, és a szintén az ő nevükhöz kötődő szövegtani bázisú koherencia vizsgálatának, a sémaelméleti alapfogalmak pszichológiai realitásával foglalkozó kutatások projektuma. Nem hivatkozik a fejezet a nemzetközi szinten is rendkívül jelentős hazai bázisú morfoszintaktikai kutatási programra, amelynek szervezése elsősorban PRÓSZÉKY GÁBOR nevéhez fűződik. Ezeket a hiányokat nem pótolhatja a fejezet végén a szemantikai, illetve pragmatikai tudás kapcsán bemutatott ismeretanyag a metaforák feldolgozásáról.

4. A kézikönyv harmadik tematikai egysége a nyelvelsajátítás kutatásának kérdéseivel foglalkozik öt fejezetben.

4.1. A tematikai egység első – a kézikönyv 10. – fejezetében a szerzők: BARCZY ANNA, LUKÁCS ÁGNES és PLÉH CSABA a nyelvelsajátítás elméleti modelljeinek specifikumait ismertetik (445–481). A fejezet elején a szerzők áttekintik a nyelvfejlődés általános szakaszainak jellegzetességeit, megjegyezve, hogy ezekre vonatkozóan konkrét adatokat, korpuszelemzéseket, kísérletes eljárásokat majd a következő (11.) fejezetben ismerhet meg az olvasó. Ezt követően ismertetik a nyelvelsajátítás korai pszichológiai modelljeit. Részletesen tárgyalják SLOBIN nyomán a gyermeknyelvi elsajátítási stratégiákat, majd bemutatják az innatizmus és az empirizmus, illetve funkcionális iskolájához kötődő vitarendszert, helyt adva benne a nyelvek közti eltéréseket illető szerepek tárgyalásának, főként a lexikon elsajátításának terén. A fejezet a kurrens, alapvetően MICHAEL TOMASELLO nézeteire épülő, konstrukciós nyelvtan alapú tanulói modell sajátosságainak tárgyalásával zárul. A szerzők, érezhető módon, ezzel a modellel azonosulnak leginkább.

4.2. A tematikai egység második – a kézikönyv 11. – fejezete a nyelvtani kategóriák és szabályok elsajátításával kapcsolatos kísérletek és kísérleti adatok bemutatásával folytatódik (483–520). Szerzői LUKÁCS ÁGNES, GÁBOR BÁLINT, KEMÉNY FERENC és BARCZY ANNA. A fejezet eleje a morfológiai fejlődés folyamatát tárgyalja, annak bemutatásával, hogy a funkcionalitás elsajátítása az esetjelöléses nyelvekben könnyebb, mint a szórendi jelölésre alapozóknál. Így például a magyarban a toldalékok használata megelőzi a szintaktikai formákét. Hangsúlyt kap az a megállapítás is, amely szerint a morfémák alkalmazása az elsajátítás folyamatában nem egyszerre jelenik meg. A fejezet második fele a magyar paradigmatis morfoszintaktikai viszonyok, majd pedig az igeekötők rendszerének elsajátítását tárgyalja, a továbbiakban pedig az argumentumszerkezet elsajátításának kísérletes vizsgálatára mutat be eljárásokat. Az utolsó szakaszban a mesterséges nyelvek és nyelvtanok tanulásával foglalkoznak a szerzők. Észrevételezem, hogy ez utóbbi rész nem illeszkedik szervesen a szakkönyv profiljához.

4.3. A 12. fejezetben LUKÁCS ÁGNES a szótanulás folyamataival foglalkozik (521–549). Áttekinti a szókincs-elsajátítás fejlődési szakaszainak jellegzetességeit, az értelemszűkítő és az értelembővítő szóhasználat specifikumát, a lexikai túllátlanosítás természetét, a szóhatárok kiemelődését a diskurzusfolyamból. A fejezet

második szakasza a szójelentések elsajátításának kérdéseit vizsgálja. Ebben hangsúlyt kap a szintaxis hatásának vizsgálata az információ felismerésre, a lexikális megszorítások természete, valamint a beszélői szándék azonosításának problematikája. A fejezet utolsó szakasza a szókincsfejlődés magyar nyelvi kutatásának eredményeit ismerteti.

4.4. KOVÁCS ÁGNES MELINDA a 13. fejezetben a korai kétnyelvűség és a szociokognitív fejlődés vizsgálatának természetét és eredményeit ismerteti (551–574). A fejezet eleje a kétnyelvűség típusai megfontolásaival, felosztásaival foglalkozik. Ezt követően a kétnyelvű nyelvelsajátítás stádiumait tekinti át a szerző, majd pedig a kétnyelvűségnek a fejlődő kognitív rendszerre gyakorolt hatását tárgyalja, különös tekintettel a gátlási és a kontrollfunkció fejlődésére. A fejezet a tudatelmélet (a szocializáció fejlődélmélete) és a performanciaelmélet fejlődésének viszonyát vizsgálja. A koherens bemutatás mellett hiányolom a konkrét nyelvi tényekre épülő elemzést ebben a tematikai egységben.

4.5. A szakkönyv 14. – a kézikönyv első kötetének utolsó fejezete – az idegennyelv-elsajátítás kutatói vizsgálatának profilját és módjait ismerteti KOVÁCS GÁBOR szerzőségével (575–656). A fejezet bevezető részében KOVÁCS leszögezi, hogy az idegennyelv-elsajátítás jelenkori kutatását egyre erősödően a kognitív orientáció jellemzi. A kognitív bázisú folyamatok közt tárgyalja az anyanyelvi transzfer hatásának kérdését a transzferálhatóság feltételrendszerével együtt, a hibaelemzés módszereit, a közties nyelv, azaz az internyelv kutatását, ennek keretében az ún. familiarizáció tényezőit, az elsajátítás sorrendiségének faktorait, a tudatosság kérdéskörét. A releváns megközelítések és modellek között ismerteti a konnekcionista alapú nézeteket, amelynek szerepeltetése, helye egy ilyen tematikájú fejezetben nem világos, és ugyanakkor a szakkönyv korábbi fejezeteiben már ismertett részleteket tartalmaz. Ugyancsak rekurzív az univerzális grammatika és a nyelvtanulás viszonyát taglaló rész. A fejezet végén a nyelvérzék méréséről szóló áttekintés sajnálatos módon nem tartalmaz konkrét adatismertetést. A tanulmány a tanulási stratégiák ismertetésével zárul, de ez a fejezetrész is nélkülözi a rájuk vonatkozó konkrét adatok közlését. Komoly hiánynak tartom a számítógéppel segített nyelvoktatási technikák, köztük a korpusznyelvészet alapú lehetőségek tárgyalásának elmaradását, különösképpen a ma már hozzáférhető, Bécsben fejlesztett VOICE korpusz nyelvpedagógiai alkalmazásáról szólóan.¹

5. A kézikönyv második kötete a negyedik tematikai egységgel kezdődik, mely a nyelv és a gondolkodás viszonyának pszicholingvisztikai aspektusait vizsgáló kilenc fejezetet tartalmaz.

5.1. A szakkönyv 15. fejezete a jelentéstan keretében vizsgálja a referencia és a fogalmi reprezentáció kérdéskörét, szerzője JAKAB ZOLTÁN (659–742). A fejezet a jelentés és az intencionalitás kérdésének tárgyalásával kezdődik. A szerző bemutatja, hogy a nyelvi és a mentális szemantika skópuszát összekötő kapesot az intencionalitás képezi. Ezt követően csoportosítja a jelentésemelvények körét

¹ A BARBARA SEIDLHOFER és munkatársai által fejlesztett korpusz az angol nyelv lingua franca státusára alapozott nemzetközi (Euro) angol nyelvzeti szövegadattára (I. SEIDLHOFER 2011).

(referenciális szemantika, mentális reprezentációs elmélet, használatelmélet stb.), és egyenként, részletesen tárgyalva ismerteti az egyes elméleti modelleket. Arra viszont nem tér ki, hogy az általa nyújtott csoportosításokon kívül más, például a nyelvi elemek típusana szempontjából is lehetséges osztályozás (pl. lexikális szemantika, diskurzus- és szövegszemantika) is létezik, nem beszélve az interfész funkciót betöltő szemantikákról. Azt sem tárgyalja, hogy a pszicholingvisztika szempontjából milyen a különféle modellek prioritása a pszichológiai realitás tekintetében. Az ún. tárgyelmélettel kapcsolatban kiemeli, hogy a formális szemantikai elméletek legtöbbje ezek körébe tartozik. Ezek a modellek a szintaktikai szerkezetek háttérben tárgyalják a szemantikai szerkezetet a szintaktikai bázisú kompozicionalitás és a lexikális bázisú alkotóelemek szemantikai értékének és a rekurzivitás funkcionálásának viszonylatában (663). A szerző felvázolja RUSSELL propozicionális elméletét a deskripciókról, valamint a FREGE nevéhez fűződő közvetített referenciaelméletet. A lehetséges világok szemantikai bázisú elméletének ismertetése után a fogalmak és a szójelentés viszonyának tárgyalásával foglalkozik. A bemutatásban súlyponti szerepet kap a kurrens prototípuselmélet relevanciájának megítélése. A szerző kimutatja, hogy ennek pszichológiai realitása jóval meghaladja a klasszikus elméleti modellekét, nem véletlen tehát, hogy ez a modell vált rendkívül hasznossá a pszicholingvisztikai kutatások radikális fejlődése számára. Kevésbé foglalkozik ugyanakkor a prototípuselmélet korlátaival, például azzal, hogy a morfológiai kategóriákat reprezentáló lexikális elemek prototípusossága változó, gradációs eltérések és ürök léteznek közöttük e tekintetben (l. például az intenzitást kifejező melléknevek és adverbiumok sorait; ANDOR 2003). Ezt követően a fejezet következő szakasza a kognitív szemantika mechanizmusait tárgyalja a fogalmi atomizmustól az elmélet-elméleten keresztül a háttértudást is feldolgozó sémaelmélet fogalmi és szemantikai bázisáig, a kognitív alapú fogalmi hálózatok szerveződéséig, a fogalmak és az észlelés, a perceptuális alapú szimbólumrendszer kutatásáig. A magas fokú szakértelemmel megírt, alapos áttekintést nyújtó fejezet a fogalmi fejlődés részletes bemutatásával zárul.

5.2. A tematikai egység következő tételében, a kézikönyv 16. fejezetében TURI ZSOLT, NÉMETH DEZSŐ és HOFFMANN ILDIKÓ a nyelv és az emlékezet viszonyának kérdéskörét tárgyalja (743–776) három emlékezeti rendszer: a munkamemória-rendszer, a procedurális emlékezeti rendszer(ek) és a deklaratív emlékezeti rendszer(ek) keretében. A munkamemória és a nyelv viszonyát illetően ismertetik a kapacitáskorlát fogalmát, a morfológiai komplexitás szerepét, a mondatmegértés memóriabeli faktorait, a lexikális ambiguitás feloldásának szerepét, a szövegértés tekintetében a távolsági hatásfaktort, a fonológia szerepét illetően pedig az összefonódás tényezőit a szókincs-elsajátítással. A procedurális és a deklaratív rendszer működésével kapcsolatban vizsgálják a mondatmegértés folyamatát, valamint a rendszerek sérülésének módozatait különféle kóros állapotokban, ezek szimptomáinak részletező tárgyalása mellett.

5.3. A 17. fejezetben SZAMARASZ VERA ZOÉ a metaforizációs folyamatokat vizsgálja pszicholingvisztikai szempontból (777–811). A fejezet elején áttekintést nyújt a metaforakutatás történetéről a kezdetektől napjainkig. Ezt követően bemutatja a különféle metaforaelméletek modelljeit, figyelmét a kognitív alapúakra

(GRICE pragmatikája, SPERBER és WILSON relevancia alapú modellje, LAKOFF és JOHNSON, KÖVECSES kognitivistá szemléletű kutatásai a fogalmi metaforákról, a megtestesülés (embodiment) elméletéről, GENTNER strukturálisleképezés-modelljéről). Sajnos a kutatások jelenlegi fázisában nem áll még rendelkezésre tesztelhető, pszichológiai modell. Ilyen irányú ígéretes kísérletekről GIBBS és COLSTON új könyvében olvashatunk (2012). Hiányolom az ismertetésből a holland STEENnek a brit ún. Lancasteri Iskola reprezentánsaival közösen végzett, számítógéppel segített szövegalapú metaforafelismerési kutatási programjának ismertetését (STEEN et al. 2010). A fejezet magvát a tárgyalt metaforaelméleti modellek keretében nyújtott vizsgálati módszerek használhatóságának bemutatása képezi a felnőtt- és gyermekkori metaforaértés folyamatainak vizsgálatában. Ezek alapján körvonalázódik, hogy a háttértudásnak jelentős szerepe van benne a felnőttek esetében, míg a gyermekkori metaforaértés folyamatában még nincs.

5.4. A 18. fejezet a napjainkban radikális fejlődésnek indult kísérleti pragmatika kérdéseinek bemutató tárgyalásával foglalkozik, BENCZE M. ILDIKÓ szerzőségével (813–857). Célja a szemantika és a pragmatika érintkezési felületeinek kimutatása, a pragmatikai modul létezésének bizonyítása a nyelvműködésben. A szerző fejezetének első felében a beszédaktus-elmélet alapú kísérleteket tekinti át, vizsgálva a direkt és az indirekt beszédaktusok közötti összefüggéseket és eltéréseket. Ezt követően GIBBS, SCHANK, és CLARK releváns munkássága nyomán tárgyalja a szövegbázisú háttérismeretek szerepét, az ún. áthidalás szövegtani jelentőségét, valamint a mondatközi anaforák kutatásának eredményeit. A neogrice-i és poszt-grice-i megközelítések áttekintése kapcsán foglalkozik a skaláris implikatúrák, az ún. fokozatos kiugróság hipotézisének (graded saliency) kérdéskörével. A fejezet az ironia és a humor agyi feldolgozását illető kísérletes vizsgálatok ismertetésével zárul.

5.5. A 19. fejezetben BABARCZY ANNA és SZAMARASZ VERA ZOÉ a nyelvi relativizmus pszicholingvisztikai aspektusait tárgyalja igen rövid terjedelemben (859–876). A fejezet a SAPIR–WHORF-hipotézis ismertetésével kezdődik a nyelvi determinizmus és a nyelvi relativizmus kérdéseiről. Az ezt követő részben a nyelvi reprezentáció sokféleségével és az univerzalitás kérdéskörével foglalkoznak a szerzők, vizsgálati példaanyagként a közismert eszkimó hó-fogalom és lexikális megjelenítése, valamint a szakirodalomban szintén gazdagon tárgyalt színnevek és a színészlelés kérdéskörének bemutatásával. A tipológiai ismereteket illetően hadd korrigáljak itt egy látványos hibát: a zuni nyelvet mexikói nyelvnek minősítik (865), holott ennek az érdekes, nyelvi szigetet képező amerikai indián nyelvnek a beszélői az USA Arizona államának középső, valamint Új-Mexikó állam dél- és középsőnyugati területén élnek; nyelvüket a mai napig nem voltak képesek tipizálni a nyelvtipológusok és az antropológusok. A fejezetet a nyelvtani nem pszicholingvisztikájának rövid tárgyalása zárja. Célja a kézikönyv egészét tekintve nem világos. Hasonló a helyzet vele, mint a hasonló okok miatt korábban bíralt 2. fejezettel. Az itt tárgyalt kérdéskörök más fejezetekben már többször is helyet kaptak, emiatt külön fejezetben történő újratárgyalásukat, ráadásul csupán az ismeretterjesztés szintjén, feleslegesnek tartom.

5.6. A 20. fejezet, LUKÁCS ÁGNES és SZAMARASZ VERA ZOÉ szerzőségével a téri kifejezések nyelvi rendszerével foglalkozik (877–917). Bemutatja a téri reprezentáció természetét és fogalmi komponenseit, rámutatva a nyelvi reprezentáció univerzális vonásaira és nyelvközi különbségeire, alapvetően LEONARD TALMY fogalmi rendszerének alapján. Foglalkozik a referenciakeretek, a képi sémák, a megtestesülés (embodiment) elméletével. A releváns fogalmi rendszerek és modellek ismertetését követően a szerzők kísérleti eredményeket tárgyalnak és értékelnek anyanyelvi gyermek- és felnőtt nyelvi vizsgálatok alapján. A fejezet utolsó szakasza részletes adatokat nyújt a magyar nyelvre jellemző eszköztárról a téri viszonyok kifejezésére, egészséges és sérült alanyokkal végzett vizsgálatok alapján.

5.7. A következő, 21. fejezetben KRAJCSI ATTILA a numerikus alapú nyelvi reprezentáció pszicholingvisztikai vizsgálatát tárgyalja (919–950). A fejezet első szakaszában a szerző áttekinti a numerikus kogníció változatait. Különös figyelmet kap a nyelv nélküli numerikus képességek tárgyalása olyan nyelvet beszélők esetében, amelyek nem használnak számneveket, illetve a numerikus rendszert érintő mentális sérültek esetében. Ezt követően a számnevek típusaival, a számjelölési tipológia kérdéseivel, a numerikus értelmű nyelvi kifejezések elsajátításával foglalkozik a szerző. Sajnos anélkül, hogy konkrét kísérleti eredményeket adna meg és tárgyalna. Fejezetének végén kiemeli, hogy a nyelv, területfüggetlen reprezentáció lévén alkalmas arra, hogy több más rendszerhez is hozzáférjen, így képes a különféle modulok által feldolgozott információkat kombinálni. Nem nyer azonban világos kifejtést a reprezentációs modularitás ilyen jellegű támogatása TOMASELLÓNAK a kézikönyv korábbi fejezeteiben ismertetett non-moduláris nézeteivel szemben.

5.8. A 22. fejezet az érzelmek és a beszédtevékenység összefüggéseit vizsgálja, szerzője TISLJÁR-SZABÓ ESZTER (951–986). A társalgáselemzés módszerével foglalkozik az érzelmek kutatás nyelvészeti alapjainak elemzésén keresztül, magyar nyelvi példaanyag alapján. Részletesen tárgyalja a lexikális reprezentáció és a beszéd akusztikai sajátosságainak szerepét az érzelmek kifejezésben, a diskurzus paralingvisztikai jelenségeinek vizsgálatát, a narratív pszichológiai bázisú textuális tartalomelemzést, az érzelmi állapotok beszédjegyeinek azonosítását. A nemzetközi szakirodalom mellett bemutatja a percepció bázisú hazai kutatások eredményeit. A szerző az érzelemfelismerés gépi, beszédtechnológiai vizsgálatával, a mesterséges beszéd előállításának területén elért eredmények ismertetésével zárja a fejezetet.

5.9. A tematikai makroegység záró, a szakkönyv 23. fejezete a társalgás pszicholingvisztikájával foglalkozik, mintegy folytatva az előző fejezet tematikáját; szerzője PLÉH CSABA (987–1030). A fejezet eleje terminológiai tisztázást nyújt a társalgás és a szöveg, a diskurzus két értelmezése és jellege közt. Ezt követően a szerző hosszasan tárgyalja elemző módon a társalgások rendszertanának kérdéseit, köztük a szereplők számának faktorát monologikus és dialogikus, többszereplős szövegekben, az intimitás, illetve formalitás fokának tényezőjét, a társalgás műnemét, megjelenítésének módozatait, a beszélőváltás szerveződését, a megszólítások pragmatikáját, az ún. átkulcsolások funkcionalitásának szerepét. Ezt követően a társalgás mikro- és makroszintjének jellegét, mozzanatait specifikálja. Ahogy a kézikönyv 6. fejezetében, így itt is csupán ezt a két

szövegszintet különbözteti meg egymástól. Nem szerepel a PETŐFI szövegtnában azonosított közbülső, mezoszint, ebből természetesen következik, hogy a szövegszintek hármastagoltságában az egyes szinteket jellemző szempontok és diskurzusformák is eltérnek az itt tárgyalt szintbesorolási tagozódásuktól. Alapvetően hiányolom itt is, ahogy a szintén PLÉH szerzőségével készült 6. fejezetben is, a szöveg mikro- és makroszintjének definiálását, körülírását. A szövegtna és a pszicholingvisztika szempontjából a tárgyalt jelenségeket egyaránt részletezően bemutató, rendkívül értékes fejezet a társalgás-szövegek udvariassági tényezőinek empirikus alapú bemutatásával zárul.

6. A kézikönyv ötödik tematikai egysége a nyelv biológiai alapjainak ismertetésével foglalkozik négy fejezetben.

6.1. Ezek közül az első – a könyv 24. fejezete – PLÉH CSABA szerzőségével a nyelv evolúcióját tárgyalja (1033–1088). A fejezet elején a szerkesztő-szerző kultúrtörténeti megalapozottságú áttekintést nyújt a nyelvkeletkezésről. Összeveti az emberi nyelv és az állati közlési rendszerek jellegét, majd HOCKETTnek a természetes nyelvek ún. tervezeti jegyeiből kiindulva, a nyelvi univerzálék státusa és típusainak taglalása után eljut a mai szemléletben uralkodó rekurzió és intencionalitás szerepének tárgyalásához. Bemutatja a nyelvkeletkezéssel kapcsolatos elméleti felfogások híres vitapontjait, a nyelvforradalom vs. fokozatos evolúció, valamint az adaptáció és exaptáció közti szemléletbeli eltéréseket. A fejezet második részében a nyelvkeletkezés biológiai (főképpen neurobiológiai) kereteivel foglalkozik, majd pedig zárásképpen a nyelvi funkciók keletkezéséről, főképpen a grammatika fejlődéséről szóló, a pszicholingvisztika szempontjából releváns nemzetközi szakirodalomban uralkodó nézeteket tekinti át.

6.2. A 25. fejezet öt szerző: LUKÁCS ÁGNES, KEMÉNY FERENC, LADÁNYI ENIKŐ, CSIFCSÁK GÁBOR és PLÉH CSABA közös munkája a nyelv idegrendszeri reprezentációjáról (1089–1133). Ez a fejezet szervesen kapcsolódik a 24. fejezet második feléhez, mintegy annak folytatásának tekinthető. A szerzők a nyelvi reprezentációs szinteknek megfelelően (fonetikai-fonológiai szint, prozódia, a szavak morfológiai komplexitása és a szójelentés, mondat- és szövegfeldolgozás) tételezik a nyelvi jelenségek mentális reprezentációjának ismertetését. Nem tartom helytállónak kijelentésüket, mely szerint a pragmatikai alapú szövegismeretek „javarészt patológiás kutatásokból származnak” (1109), hiszen például a média-szövegek és a humoros nyelvhasználat terén egyaránt jelentős mennyiségű hazai és nemzetközi kutatás eredményei állnak rendelkezésre. A fejezet második szakasza a nyelvfeldolgozás átfogó idegtudományi modelljeinek tételes ismertetését nyújtja az olvasó számára.

6.3. A következő, 26. fejezet a Kaliforniai Egyetemen, San Diegóban világhírű kognitív tudományi kutatólaboratóriumot működtető KUTAS MÁRTA szerzőségével a szó szerinti és a képes nyelv mentális alapú feldolgozását érintő kutatások bemutatásával foglalkozik (1135–1166). Az igényesen megírt fejezet első szakasza az agy strukturális és funkcionális felépítését ismerteti. Szerzője már itt leszögezi, hogy napjaink agyi felfedezéseinek tükrében a pszicholingvisztikai előfeltételezések újragondolására van szükség. Kritikai szemlélettel tárgyalja a modularitás-el-

mélet korlátait, kiemeli a funkcionális elkülönülés, a funkcionális integráció szerepét az agyi szerveződésben (2042). Kár, hogy terjedelmébe nem fértek bele a szerző (pl. RACHEL GIORÁVAL együtt végzett) kutatásaira alapozott példabemutatók. A tanulmány KUTAS józan kérdésfelvetéseivel ér véget, megfelelően összegezve a nyelv agyi reprezentációját illetően tudományos ismereteink jelenlegi szintjét.

A kiváló fejezethez kapcsolódóan itt említjük meg, hogy a kézikönyv V. és VI. részének tematikája szervesen egybekapcsolódik: mindkettő a nyelv agyi reprezentációjának rendszerével, majd pedig zavaaraival foglalkozik, a pszicholingvisztika perspektívájából tárgyalva a releváns kutatói kérdéseket, világosan értelmezve a tárgyalt diszciplína céljait.

6.4. Az ötödik tematikai egység utolsó, 27. fejezetében az afázia kutatásának kérdéseit vizsgálja a tudományterület legkiemelkedőbb hazai kutatója, BÁNRÉTI ZOLTÁN (1167–1241). A fejezet elején a szerző áttekinti az afázia kutatás történetét, hangsúlyozva, hogy az afázia az agyi korlátozottságokat összefoglaló terminus nyelvi vonatkozásban. Az áttekintést szemléletes magyar nyelvi szövegbemutatók, a típusok tünetegyüttesének áttekintése kíséri. Értékes argumentációt olvashatunk arról, hogy az afázia a performancia, nem pedig a kompetencia sérülése (1182). A jelenségeket értelmező lehetséges nyelvelméleti keretek közül BÁNRÉTI kiemeli a generativizmus modelljét és szemléletét (1186). Ezt követően a fejezet magyar nyelvi adatok és esettanulmányok bemutatásával folytatódik. Látható módon az agyi sérülések következtében fellépő nyelvi tünetegyüttesek bemutatása és értékelése, illetve értelmezése kap hangsúlyt ezekben a részekben is. Lehetőségtől függően hasznos lehetett volna emellett a kritikus állapotból való felépülés fázisainak nyelvi tényezőit is áttekinteni.

7. A hatodik tematikai egység az atipikus helyzetek nyelvpszichológiai kérdéseiről ad áttekintést öt fejezetben. Már itt megjegyzem, hogy hiányolom ezek között a skizofrén és egyéb pszichotikus állapotok nyelvi tényezőinek tárgyalását. Azt is hiányolom, hogy egy ilyen volumenű kézikönyv valamennyi tematikai egységének fejezetei előtt a szerkesztők nem készítettek az egységet összefoglaló tömör, ismertető funkciójú áttekintő bevezetést, amelyben helyet kaphatott volna annak elővezetése is, hogy a makrotémakör területéről milyen indokok alapján választották ki az adott fejezeteket az adott tételezésben.

7.1. A tematikai egység első, a kézikönyv 28. fejezetének szerzője SÁFÁR ANNA, aki a jelnyelvek pszicholingvisztikájával foglalkozik, bemutatva, hogy ezek a természetes nyelvek siketek közösségében spontán módon keletkeznek (1245–1264). A fejezet tárgyalja a jelnyelvek és a hangzó nyelvek tipizálásának és belső rendszerének eltéréseit a nyelvreírás különféle szintjein. A leírásban nagyobb hangsúlyt érdemelt volna a belső konvencionalizálódás és sztenderdizáció folyamatainak tárgyalása. Konkrét példabemutatók hiányában nem követhető az ismertetés alapján a jelnyelvi szintaxis és morfológia strukturáltsága, illetve strukturálódása. A jelnyelv fejlődésének spontaneitása mellett hiányolom annak értelmezését, hogy miként viszonyul az az institucionalizálódás tényezőihez.

7.2. A 29. fejezetben a szerzők, LUKÁCS ÁGNES, KAS BENCE és PLÉH CSABA a nyelvvelsajátítás ún. specifikus nyelvfejlődési zavarainak vizsgálatával foglalkoznak

(1265–1323). A fejezet bevezető szakaszában rámutatnak arra, hogy a beszédfejlődési zavaroknak különféle típusai vannak, ide tartoznak a beszédartikulációs, az expresszív, valamint a receptív nyelvi zavarok, amelyek a nyelvelsajátítás idejének késedelmes elhúzódását eredményezik. Értékes része a fejezetnek a nyelvi tényezők tünetegyüttesének lajstromszerű tárgyalása tipológiailag különféle nyelvekben. A fejezet második részében a szerzők tudományos elméleti modelleket mutatnak be az SNYZ tényeinek magyarázatára, majd pedig neurobiológiai hátterét, genetikai vonatkozásait vizsgálják.

7.3. A 30. fejezetben CSÉPE VALÉRIA az olvasás zavaaraival és a fejlődési diszlexia, az olvasástanulás és az olvasás mint komplex készség fejlődés alapú nehézségeinek vizsgálatával és értelmezésének kutatói modelljeivel foglalkozik rövid terjedelemben (1325–1343). Megállapítást nyert, hogy a diszlexia az olvasás és a szövegértés szerzett típusú, komplex zavara. Korszerű definíciója szerint kognitív alapú zavar, specifikus nyelvi alapokon megvalósuló tanulási képességzavar, neurobiológiai eredetű deficit, ami lexikális szinten szófelismerési nehézséget okoz, fonológiai szinten pedig a betű–hang integráció megvalósulásának nehézségét képezi.

7.4. A tematikai egység következő fejezetében GYŐRI MIKLÓS a nyelv, a kommunikáció és a megismerés atipikus mintázatait vizsgálja autizmus spektrum zavarokban (1345–1382). A szerző a fejezet elején kiemeli, hogy autizmusban a nyelvi rendszer ép, viszont sérültek a kommunikatív funkciók. Az autizmus az intencionalitás megértésének zavara (1346). Jellemzői a kölcsönös társas viselkedések minőségi fejlődési zavara, az érdeklődés és tevékenység adaptív szerveződésének nem megfelelő volta. Nyelvi jelei pragmatikai jellegűek. Ezeket GYŐRI tételesen ismerteti. Jellemző nyelvi megnyilvánulásai közül kiemelkedik a literális szóhasználat túlsúlya a nem szó szerinti helyett. Az értékes áttekintést szemléletesebbé tette volna szerzője elemző, diskurzus szintű példabemutatással.

7.5. A kézikönyv utolsó fejezetében LUKÁCS ÁGNES és KAS BENCE a nyelvelsajátítás és az értelmi fogyatékoság összefüggéseit vizsgálja (1383–1403) két, genetikai eredetű fejlődési rendellenességben: a Down-kórban és a Williams-szindrómában, különös tekintettel a nyelvi modularitás kérdéskörére. Előbbit folyékony diskurzus és korrekt grammatika mellett túlságosan választékos szókinccs és fecsegési kényszer, utóbbit fonológiai hibák, lexikai és morfoszintaktikai deficit, túlságosan rövid mondatok használata jellemzi. A tanulmány magyar adatok és szövegminták közlésével zárul.

8. A kézikönyv végén alapos és részletező név- és tárgymutató segíti az olvasót eligazodni a színes, nagy volumenű tanulmánykötet témaköreinek sokféleségében.

9. Zárásképpen elmondható, hogy a pszicholingvisztika kétkötetes, vaskos hazai kézikönyve a szerkesztők és munkatársaik jelentős, nagy ívű vállalkozása. Egy ilyen átfogó kézikönyv létrehozásának, illetve létrehozhatóságának alapvető feltétele az volt, hogy (elsősorban) PLÉH CSABA iskolateremtő és tudányszer-

vező szakmai potenciálja sikerrel fejtsse ki hatását, összehangolva a tudományterület csaknem valamennyi hazai kutatójának tetemes ismeretanyagát. Helyenkénti egyenlenségei mellett kimondható, hogy a szerkesztők robusztus koordináló feladataikat sikeresen hajtották végre. Úgy vélem, a kézikönyv elolvasása révén az olvasó részletes, komplex ismeretekhez juthat a pszicholingvisztika diszciplínájának csaknem valamennyi területéről, a múltját és jelenét illetően egyaránt. Megállapítható, hogy diszciplináris síkon a tudományterület kurrens céljainak és skópuszának – a pszichológiai, lingvisztikai, és főként idegtudományi, neurobiológiai ismeretek jelentős bővülése, utóbbi területek erőteljes tényerése, illetve integrálódása következtében – alapvető újradefiniálására, átértelmezésére van szükség. A kötetek ezt az irányt jelölik ki a kutatók és a gyakorló szakemberek számára egyaránt. Tanulmányozásukat ezért elsősorban számukra ajánlom, de alkalmazását ajánlom egyúttal a hazai felsőoktatás pszichológiai és nyelvészeti, valamint a kognitív tudománnyal foglalkozó doktori szintű képzéseinek moduljaiban is.

Kulcsszók: a pszicholingvisztika története, megértés és produkció, mentális reprezentáció, neurobiológia, nyelvelsajátítás, nyelv és gondolkodás, nyelvpszichológia atipikus helyzetekben.

Hivatkozott irodalom

- ANDOR JÓZSEF 2003. Functional Studies in the Polarity and Gradation of Amplifier Adjectives and Adverbs in English. In: ANDOR JÓZSEF – HORVÁTH JÓZSEF – NIKOLOV MARIANNE szerk., *Studies in English Theoretical and Applied Linguistics*. Lingua Franca Csoport, Pécs. 43–59.
- ANDOR JÓZSEF 2009. A kulcsszavakról. In: SEBESTYÉN JÓZSEF – SURÁNYI ZSUZSA szerk., *A nyelv, az irodalom és a kultúra varázsa: köszöntő kötet Mihalovics Árpád 60. születésnapjára*. Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém. 23–28.
- DEESE, JAMES 1965. *The Structure of Associations in Language and Thought*. The Johns Hopkins Press, Baltimore.
- EVANS, VYVYAN 2014. *The Language Myth*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781107358300>
- GIBBS, RAYMOND W. – COLSTON, HERBERT L. 2012. *Interpreting Figurative Meaning*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139168779>
- PETŐFI S. JÁNOS – BENKES ZSUZSA 1998. *A szöveg megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba*. Iskolakultúra, Budapest.
- PLÉH CSABA szerk. 2013. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXV. A kognitív szempont a nyelv pszichológiájában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SEIDLHOFER, BARBARA 2011. *Understanding English as a Lingua Franca*. Oxford University Press, Oxford.
- STEEN, GERARD J. – DORST, ALETTA G. – HERMANN, J. BERENIKE – KAAL, ANNA – KRENNMAYR, TINA – PASMA, TRIJNTJE 2010. *A Method for Linguistic Metaphor Identification*. Benjamins, Amsterdam. <http://dx.doi.org/10.1075/msw.4.1.07per>
- VAN DIJK, TEUN A. 2014. *Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO978110775404>

Moving towards a shift of paradigm? Traditions and recent developments in psycholinguistics

This review article critically surveys each of the 32 chapters organized into six major topic areas of the monumental, two-volume handbook compiled and edited by top-ranked Hungarian psycholinguist Csaba Pléh as well as Ágnes Lukács and their co-workers. It is observed that the studies in the handbook reveal the shaping of a major tendency, a shift in current, empirically grounded investigations of psycholinguistics: the integration of the discipline and its participating subfields into the domain of the macrofield of cognitive science, wherein the mental representation, storage and access of relevant psycholinguistic phenomena and factors, as well as their neurobiological bases, are highlighted and investigated. It is pointed out that this process of the development of the field certainly leads the way towards a major shift in the scope of the paradigm, whereby the subject domains and nature of the discipline require a current, major reconsideration.

Keywords: history of psycholinguistics, understanding and production, mental representation, neurobiology, language acquisition, language and thinking, psychology of language in atypical situations.

ANDOR JÓZSEF
Pécsi Tudományegyetem

A magyar történeti dialektológia korszakai*

1. Előhang. Tisztelt Tanácskozás! Engedjék meg, hogy előadásomat személyes vonatkozásokat is tartalmazó megjegyzésekkel kezdjem. Először is szeretnék köszönetet mondani a szervezőknek, hogy plenáris előadás tartására kértek fel. Ez nagy megtiszteltetés számomra, ugyanakkor felelőség is, hogy olyan kérdéssel álljak elő, amelyet tudományterületünk fejlődése szempontjából fontosnak tartok. A számos témalehetőség közül a történeti dialektológiát, más szóval a nyelvjárástörténetet választottam. Hogy ez a személyes elköteleződés milyen régi, bizonyítják a szombathelyi dialektológiai szimpozion kötetei is, az elsőtől az utolsóig. Abban a szerencsében lehetett ugyanis részem, hogy mindegyik tanácskozáson részt vehettem, előadást tarthattam, hozzá is szólhattam. Ott voltam tehát a 34 évvel ezelőtti első tanácskozáson is, 1981 márciusában, amikor egy nyelvföldrajzi témából tartottam előadást (JUHÁSZ 1982a). Ha fellapozzuk a konferencia kötetét, egy nagyon előre mutató és a tudománytörténet számára értékes kezdeményezéssel is találkozhatunk. Azzal tudniillik, hogy a szerkesztők nemcsak az előre megírt előadásokat közzölték, hanem a spontán hozzászólások magnetofonra felvett szövegét is. A 17 hozzászólás publikálása teljesen összhangban állt a szervezőknek azzal a szándékával, hogy a résztvevők fontosnak ítélt kérdéseket vita formájában is körüljárjanak.¹

Mivel az első szimpozion hozzászólásai – tükrözve a korabeli magyar nyelvjáráskutatás főbb vállalásait – szinkrón dialektológiai tárgyúak voltak, szerettem volna egy hozzászólásban ráirányítani a figyelmet egy méltatlanul elhanyagolt területre, a nyelvjárástörténetre. Másfél oldalas figyelemfelhívásom A nyelvjárástörténeti kutatások kérdéséhez címmel került a kötetbe (JUHÁSZ 1982b), de röviden foglalkoztam a témakör egyetemi oktatásának kérdésével is. Nem áll szándékomban ezt a kis helyzetértékelést utólagos elemzésben részesíteni, elég arra utalnom, hogy az ott mondottakat ma is nyugodt lelkiismerettel vállalom.

2. A tudománytörténeti korszakok. Milyen korszakai vannak, illetve voltak a magyar nyelvjárástörténeti kutatásoknak, milyen hagyományokra épül a mai történeti dialektológia? Erre a kérdésre természetesen csak igen röviden, a megszabott terjedelem keretei között válaszolhatok. (A legfontosabb 20. századi mozzanatokra l. JUHÁSZ 1997, 1999; a század közepéig kissé bővebb tudománytörténetet ad pl. BÁRCZI 1956.) Hangsúlyozni kell azt is, hogy a korszakhatárok gyakran nem élesek.

2.1. 1880–1919. A magyar történeti dialektológia első korszakát a 19. század utolsó két évtizedétől a történelmi Magyarország széteséséig számíthatjuk. A régi magyar nyelvemlékek kiadása és elemzése ráirányította a figyelmet ezek területi

* Plenáris előadásként elhangzott a VI. Dialektológiai Szimpozionon, Szombathelyen, 2015. szeptember 2-án.

¹ A viták és hozzászólások a következő tanácskozásokon is fontos szerepet játszottak, de például a II. szimpozion kötete csak néhány mondatos kivonatok formájában utalt ezekre.

és társadalmi vonatkozásaira is. SIMONYI ZSIGMOND 1880-ban már egy kisebb tanulmányt szentelt a Halotti beszéd tájnyelvi sajátságainak. BALASSA JÓZSEF 1891-ben nemcsak jeles kismonográfiában foglalta össze korának nyelvjárástípusait és azok jellemzőit (1891a), hanem e fontos háttérismereteknek a felhasználásával a régi magyar kódexek lokalizálásának a lehetőségéről is értekezett (1891b). Ebben a szerepben a dialektológia a nyelvtörténet szolgálóleányaként jelent meg, és a Nyelvemléktár című sorozatban (I–XV., 1874–1908) folyamatosan zajló kódexkiadások, valamint az ezzel párhuzamosan is megerősödő történeti nyelvészeti elemzések kiegészítője lett. Azok a kismonográfiák, tanulmányok, amelyek az egyes kódexek, illetve más korai nyelvemlékek jellemzését tűzték ki célul, kiemelt vagy mellékszemponként kezelték a nyelvjárási sajátságok bemutatását (pl. KAUSCH MIHÁLY 1901: A Tihanyi kódex nyelvezete; FISCHER IZIDOR 1902: Az Ehrenfeld-kódex nyelvjárása; NÉMET GÁBOR 1907: A Vitkovics-kódex nyelvjárása; SIMONYI KÁLMÁN 1908: A Lobkowitz-kódex hang- és alaktani sajátságai; ERDÉLYI LAJOS 1915: Die ungarische sogenannte Leichenrede als mundartliches Sprachdenkmal; HATVANI JÁNOS 1914: A Kazinczy-kódex nyelvjárása a Tihanyikódexszel való egyezései alapján; stb.). Ez az első tudománytörténeti korszak alapvetően anyagfeltáró, pozitivista jellegű volt, számos módszertani nehézséggel terhelt (ilyen volt például a szinkrón tájnyelvi sajátságok direkt összefüggésbe hozása a régiakkal), de már feltűntek a problémaorientált tanulmányok is (BALASSA JÓZSEF 1898: A magyar nyelvjárások keletkezése; LOSONCZI ZOLTÁN 1916: Kódexeink és a nyelvjáráskeveredés, uó 1915–20: Az ő-zés története; TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1908: A XVI. századbeli nyomtatványok *e*-jelölései; PATAKY ERZSÉBET 1912: Az íző kódexek nyelvéről; stb.).

2.2. 1920–1945. A második korszak Trianontól a második világháború végéig tart. A magyar tudomány, a magyar dialektológia egy évtizedig, a gazdasági világválság elmúltáig a szellemi fásultság, az anyagi és szervezeti leromlottság állapotában vergődik. Jól látszik ez a nyelvjárástörténeti irodalom alakulásán is: halódik a forráskiadás; támogatás és összefogás hiányában megbukik, elhal az első, PAPP ISTVÁN nevéhez fűződő nagyobb magyar nyelvatlaszkísérlet Debrecenben. A harmincas években kiépülő Csúry-iskola – érthető okok miatt – a helyi és regionális élőnyelvi gyűjtések, feldolgozások fellendítésére és módszertani megújítására koncentrál. Szinte kivételesnek számít ERDÉLYI LAJOS munkássága, aki nem hagyta abba az előző korszakban elkezdett nyelvjárástörténeti kutatásait, hanem településtörténeti szempontokkal kiegészítve a magyar történeti nyelvföldrajz egyik előfutára lett. A nyelvjárási jelenségek széles horizontú, kreatív térbeli elemzésével számos vonatkozásban helyes következtetésre jutott a székelyek településtörténetét és a kelet–nyugati nyelvjárási kapcsolatok genetikus összefüggését illetően (1929: 32–97). Megállapításait később BENKŐ LORÁND fejlesztette tovább klasszikussá vált akadémiai székfoglalójában a magyar nyelvatlasz adatainak felhasználásával (1967: A nyelvföldrajz történeti tanulságai).

Módszeres, megalapozott, sok ezer vagy tízezer megbízható nyelvjárási adatra épülő nyelvföldrajzi elemzésre azonban csak korszerű nyelvatlaszok adnak módot: mindenekelőtt egy az egész nyelvterületet és a releváns dialektális jelenségeket lefedő nemzeti atlasz. Ennek szükségességét, szinkrón és diakrón

kutatásokra is alkalmas voltát a magyar dialektológusok zöme – a külföldi példákat is látva – jól érzékeltte, de a szűkös anyagi meg infrastrukturális lehetőségek, valamint a kellő tudományos összefogás hiánya miatt nem tudta kivitelezni. Gondot jelentett a történelmi Magyarország Trianon utáni szétszabdaltsága és a nemzetközi politikai viszonyoknak a magyarságra nézve kedvezőtlen alakulása is. Reményt keltő változásokkal kecsegtetett az első és második bécsi döntés, melyeknek következtében jelentős területek váltak a magyar dialektológia számára gyűjthetővé és feldolgozhatóvá, ezáltal a történeti összehasonlító nyelvföldrajz számára is elemezhetővé. Ezt a lehetőséget ismerte fel 1941 októberében az első magyar egyetemközi népnyelvkutató értekezlet, amely határozatot hozott a magyar nemzeti atlasz elkészítéséről². Az értekezletre meghívták Szabó T. Attilát is az Erdélyi Tudományos Intézet képviselőjeként. A Magyar Nyelvatlasz Bizottság 1942 elején alakult meg, és Bárczi Gézárt kérte fel a munkálatok megszervezésére, lebonyolítására. Ezzel megkezdődött a magyar nagyatlasz (MNyA.) regényes, sokszor hányatott, de a végén mégis sikeres története. A háborús évek csak az alapkoncepció kialakítását, próbakérdőívek elkészítését és bizonyos próbagyűjtések elvégzését tették lehetővé. (A nagyatlasz történetére l. BÁRCZI 1975.)

Mielőtt a két világháború közti korszak rövid történetét folytatnánk, nem hagyhatjuk említés nélkül HORGER ANTAL kiváló monográfiáját 1934-ből (A magyar nyelvjárások), amely két ok miatt is figyelemre méltó: szigorú nyelvtani rendben, viszonylag bő adatolással, megbízható módon foglalta össze a magyar nyelvjárások legfőbb jegyeit, így jó alapot adott egy átfogó nyelvatlasz hang- és alaktani anyagának összeállításához (a magyar nagyatlasz szerkesztői éltek is ezzel a lehetőséggel), másrészt a jelenségekhez nem ritkán rövid nyelvtörténeti magyarázatot is fűzött. A szinkrón és diakrón leírásnak ez az együttes kezelése később – különösen a strukturalizmus hazai elterjedésének első szakaszában – módszertani megbélyegzéseket vont maga után, a nyelvjárástörténeti gondolat fejlődésében mégis fontos szerepet játszott. A Horger-követők közül kiemelem BIHARI JÁNOST, aki A magyar *é* hangok történetéhez című doktori értekezésében (1935) kora színvonalán álló összefoglalást adott a kétféle, alsó és középső nyelvállású *ē/é* hangjaink történetéről, különös tekintettel a kódexekre és korai nyomtatványokra. PAPP LÁSZLÓ jegyzi meg, hogy a 20. század húszas éveiben „– főként Gombocz és Csűry munkássága révén – elválik egymástól a nyelvtörténet és a dialektológia, de élete vége felé maga Csűry is határozott lépéseket tesz a jelenségmonográfiák történeti elmélyítésére (vö.: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története: MNny. II, 3–14)” (PAPP 1963: 7).

2.3. 1946–1971. A harmadik tudománytörténeti korszak 1946-tól a Bárczi-iskola virágzásáig tart. Ez a virágzás lényegében a 20. század hatvanas éveinek a végéig számítható, de ha idesoroljuk IMRE SAMUNAK, a magyar nyelvjáráskutatás egyik meghatározó személyiségének Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelvatlasz anyagában című tanulmányát, akkor 1971-et adhatjuk meg korszakhatárként.

² Érdekes, hogy BÁRCZI utolsó nyelvatlasztörténeti összefoglalójában nem erre a megváltozott történelmi lehetőségre utalt, hanem – nyilván politikai óvatosságból – a megvalósult külföldi példákra és a Magyar néprajzi atlasz tervezési folyamatának előrehaladott voltára, tudományos inspiráló hatására (1975: 21–22).

BÁRCZINAK történelmi érdemei vannak a magyar nagyatlasz megtervezésében, a kutatócsoport összeállításában és a kivitelezés koordinálásában. Ebben a műben is sokoldalúságának egyik szép bizonyítékát láthatjuk. De tudnunk kell, hogy ő mindenekelőtt nyelvtörténész volt: a Szófejtő szótár, a Tihanyi alapítólevélről írt monográfiája, kiváló egyetemi tankönyvei és A magyar nyelv életrajza című, a nagyközönséget is meghódító kézikönyve mind erről tanúskodnak. Soha nem tért ki kora kihívásai elől, de egyik nagy álmát, a magyar nyelvjárástörténet mélyre ható kutatását csak részlegesen tudta megvalósítani. Előbb, a negyvenes évek második felében, egyéni kutatási tervébe vette fel (1947a: Régi magyar nyelvjárások, 1947b: A történelmi nyelvjáráskutatás), majd az ötvenes évek közepén egyik lehetséges nyelvtudományi kutatási irányként is meghirdette a történelmi dialektológiát (1956: A magyar történelmi nyelvjáráskutatás). Tanítványait, szellemi követőit arra ösztönözte, hogy írják meg egy-egy nyelvemlék, nyelvemlékcsoport monográfiáját, és elemzéseikben lehetőleg építsenek a nyelvjárástörténet eredményeire, sőt annak módszertanát is fejlesszék tovább. Így születtek meg többek között B. LŐRINCZY ÉVÁNAK a Königsbergi töredék és szalagjairól (1953), IMRE SAMUNAK a Szabács viadaláról (1958), E. ABAFFY ERZSÉBETNEK Sopron megye 16. századi nyelvéről (1965), valamint a nyugat-dunántúli misszilisekről (1968, 1969) szóló művei. Még DEME LÁSZLÓ is, aki nem számított BÁRCZI közvetlen tanítványának, írt egy szép értekezést a 16. század végi nyelvi normakérdéséről (1959), továbbá a Nyelvatlaskunk funkciója és további problémái című könyvében (1956) is kitért nyelvjárástörténelmi feladatokra, kutatási lehetőségekre (281–313). A legtermékenyebb és a nyelvjárás-történelmi problematikára legfogékonyabb Bárczi-tanítvány azonban kétségtelenül PAPP LÁSZLÓ volt, aki négy kismonográfiában foglalkozott a 16. századi világi írásbeliség dialektológiai és normatörténelmi kérdéseivel (1959: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása, 1961: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában, 1963: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika, 1964: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században). A nyelvi normának és az irodalmi nyelvnek a kutatása ettől az időtől kezdve a klasszikus, írott forrásokra építő nyelvjárástörténettel kölcsönhatásban fejlődött. A horizont bővülésében fontos szerepet játszott PAIS DEZSŐ 1953-as nagy ívű tanulmánya a magyar irodalmi nyelvről. A jelenségtörténelmi monográfiák között kiemelkedik FARKAS VILMOS értekezése (1966: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárás-történetben), a településtörténelmi összefüggések módszertani vonatkozásait tárgyalók közül pedig TÖRÖK GÁBORÉ (1964: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere).

Ebben a szellemi közegben született meg egy olyan rendhagyó egyetemi tankönyv, amely az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatban látott napvilágot 1957-ben Magyar nyelvjárástörténet címmel. Amilyen magától értetődően következett a korszaklemből egy ilyen kismonográfia megszületése, annál meglepőbbnek tekintheti a külső szemlélő azt, hogy nem BÁRCZI GÉZA, hanem BENKŐ LORÁND írta meg, és nem akadémiai kézikönyvként, hanem egyetemi tankönyvként. A fő ok nyilván az volt, hogy BÁRCZI kiugróan sok feladatot vállalt ennek az egyetemi tankönyvsorozatnak az elkészítésében, de a rá eső ötből ekkor még egy megírása folyamatban volt (1958: Magyar történelmi szóalaktan. Szótövek).

Ne feledjük továbbá, hogy az ötvenes évek a nagyatlász szempontjából is megfejezték munkával teltek, tehát BÁRCZInak is gazdálkodnia kellett az alkotóerejével³. Felfedezte ugyanakkor, hogy van a csapatában egy olyan tehetséges, ambiciózus fiatal, aki alkalmas egy ilyen összefoglalás gyors megírására. Az eredmény várakozáson fölüli volt. Bár az egyes nyelvi jelenségek számbavétele – tankönyvhöz illően – tömörre sikerült, de a bevezető fejezetek messze túlmutatnak egy ilyen mű elvárásain: alapvető kérdéseket tárgyalnak mind az általános dialektológia, mind a nyelvtörténet szempontjából: a nyelvjárások mibenléte, a nyelvjárási jelenségek, a nyelvjárások belső tagolódása, a nyelvjárástörténet forrásanyaga, vizsgálati módjai. Ezek a szempontok később több nyelvtörténeti tankönyvbe is beépültek, például BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, *A magyar nyelv története* (1967), BENKŐ, *A történeti nyelvtudomány alapjai* (1988), KISS–PUSZTAI szerk., *Magyar nyelvtörténet* (2003).

BENKŐ e korszakbeli nyelvjárástörténeti munkássága természetesen nem merült ki a tankönyvírásban. Több tanulmánya jelzi, hogy szenvedélyesen érdeklődött a történeti nyelvföldrajz, a település- és népiségtörténeti kötöttségű dialektológia iránt. Különösen a székelykérdés foglalkoztatta: első idevágó nagyobb tanulmánya, a Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez című azonban nem jelenhetett meg, mivel a Századok 1949-es évfolyamát ideológiai és tudománypolitikai okokból bezúzták. A nyelvjárástörténeti tankönyv után némi irányváltás következett be kutatói programjában: akadémiai nagymonográfiájának immár a magyar irodalmi nyelv lett a tárgya (1961a: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*). A területi szempont érvényesítése azonban itt is meghatározó: az egységes nemzeti nyelv kialakulása előtti állapotot próbálja megragadni a regionális irodalmi nyelvváltozatok és az írói nyelvhasználat szemszögéből. (Ezt a vonalat folytatja SZATHMÁRI ISTVÁN könyve is, 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*).

A hatvanas-hetvenes évek BENKŐnél főleg a TESz., a történeti-etimológiai szótár jegyében zajlanak: immár nem egyszerű munkatársa egy nagyszabású akadémiai projektnek, hanem főszerkesztője, menedzsere. Egyéni kötődése viszont olyan erős marad a történeti nyelvföldrajzhoz, hogy amikor akadémiai levelező taggá választják, ebből a témakörből tartja a székfoglalóját. Az előadás 1966-ban hangzik el és 1967-ben jelenik meg *A nyelvföldrajz történeti tanulságai* címmel (1967a). „Benkő jól érzékelte a hatvanas évek közepén, hogy ha nem nyúl bele a politikailag és diplomáciailag érzékeny interetnikus kérdések taglalásába [...], akkor van esélye településtörténetre kifuttatott tanulmány megjelenésére, horrorile dictu akadémiai székfoglaló tartására. Bölcs előrelátással olyan módszertani kérdésekkel nyitotta a témáját, amelyben hamis vagy hibás történettudományi megközelítéseket is bírált (ilyeneket a székelykérdéssel kapcsolatban bőven lehetett idézni), így ezektől nyugodt lelkiismerettel el is határolódhatott. És miután ezt megtette, a reflektorfényt a történeti összehasonlító nyelvjárásban, nyelvföldrajz módszertanára irányíthatta, azaz bemutatta, hogy miből állapítható meg, hogy a nyelvterület távoli pontjain felbukkanó nyelvjárási azonosságok, hasonlóságok belső nyelvi fejlődés eredményei-e, vagy áttelepüléssel hozott, megőrzött régiségek. Felhívta továbbá

³ És ott volt még egy másik nagy akadémiai intézeti „tervmunka”, *A magyar nyelv értelmező szótára* (1–7., 1959–1962), amelynek ORSZÁGH LÁSZLÓ mellett szintén BÁRCZI volt a szellemi irányítója.

a figyelmet a középkori és újkori telepítések különválasztható rétegeire. Néhány konkrét nyelvi jelenség efféle besorolásával lehet ugyan utólag vitatkozni, de ez a mű az eltelt több mint negyven év távlatából is kitűnő, időszerű és példaadó munka, amely inspirálhatja a nyelvföldrajzi adatokban immár bővelkedő 21. század kutatóját.” (JUHÁSZ 2012: 30.) A kérdéskör néhány módszertani vonatkozását külön cikkekben is kifejtette, illetve összefoglalta (1961b: Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban, 1967b: Nyelvjáráskutatás és településtörténet).

Külön szakaszban érdemes megemlékeznünk a kolozsvári dialektológiai iskola működéséről, amely nagyobb részben a Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékéhez, kisebb részben pedig a Román Tudományos Akadémia kolozsvári részlegéhez köthető. A tanszék vállalta a romániai magyar nyelvterület regionális atlaszainak elkészítését, az akadémiai intézet pedig az átfogó mű, A romániai magyar nyelvjárások atlasza elkészítését. A kisatlaszok előkészítésének és gyűjtésének koordinátora MÁRTON GYULA, a nagyatlaszé SZABÓ T. ATTILA volt. Az utóbbi munkálatot azonban SZABÓ T. ATTILÁTól – sokoldalú elfoglaltsága és a Szótörténeti Tár készítésének elindulása miatt – teljes mértékben MURÁDIN LÁSZLÓ vette át, aki nemcsak a gyűjtés hatalmas terheit viselte, hanem már a hetvenes években megkezdte az anyag rendezését és kiadásra való előkészítését. Ennek során számos kisebb-nagyobb nyelvföldrajzi tanulmányt is publikált főleg a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben (ezek zöme átnyúlik a következő korszakra, listájukat l. RMNyA. 1: 17–18, 11: 640). Az írások zöme ugyan szinkrón jellegű, de vannak történeti alapozásúak is (pl. 1967: A *-ni*, *-nitt*, *-nul*, *-nül* határozórag-csoport funkciója és erdélyi elterjedtsége). SZABÓ T. ATTILA munkásságában szintén jelen voltak a nyelvjárástörténeti motívumok, de nem annyira az élőnyelvi anyagból, hanem a levéltári dokumentumokból kiindulva, leginkább a Szótörténeti Tár gyűjtőmunkájának melléktermékeként (l. pl. hasonló témában: SZABÓ T. 1960).

2.4. 1972–1990. A negyedik tudománytörténeti korszak a hetvenes és nyolcvanas évek: a rendszerváltást megelőző két évtized, 1990-ig bezárólag. A budapesti nyelvtörténeti iskola a TESz. és az EWUng. után A magyar nyelv történeti nyelvtana készítésével van elfoglalva, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének, valamint az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtörténeti Osztályán BENKŐ LORÁND vezetésével nagy szellemi erőt leköltő tervmunka zajlik, ideértve bizonyos forráskiadásokat is (a Régi Magyar Kódexek és a Régi Magyar Levéltár sorozat működtetését). Ez a lekötöttség érezhető a nyelvjárástörténeti termésein is: inkább a korszak végén tapasztalható fellendülés: BENKŐ részben folytatja a székely témát (1986: Die Szekler. Zur Siedlungsgeschichte einer ungarischen Volksgruppe, 1990: Adalékok a székelység korai történetéhez), részben nyit a csángó nyelv- és településtörténet felé (1989/1990: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből). A Benkő-tanítványok is megjelennek néhány sajátos témával: KISS JENŐ a mihályi nyelvjárás változását követi nyomon száz éves perspektívából (1990: A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1990 között), ZELLIGER ERZSÉBET a településtörténeti alapú nyelvföldrajzzal próbálkozik (1988: Településtörténeti kérdések a szóföldrajz tükrében), magam a néprajzi atlaszok hasznosítására adok példát (1982: A nép-

rajzi atlaszok, térképek dialektológiai hasznosításáról, 1990a: A nyelv és a kultúra együttes vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvjárási és néprajzi atlaszok alapján, 1990b: Szolnok megye néprajzi atlaszának dialektológiai tanulságai-ból). Több névföldrajzi, névtörténeti írás is felhívja a figyelmet a tulajdonnevek nyelvjárástörténeti hasznosíthatóságára (pl. HAJDÚ MIHÁLY 1987: Adatok a XVI. század ö-zéséhez, 1988: A XVI. századi nyelvjárások néhány kérdéséhez). Ilyen típusú közlemények szórványosan az előző korszakokban is felbukkannak (szemléjüket l. JUHÁSZ 1993: Névtan és nyelvföldrajz, 2006b: Die ungarische Onomato-dialektologie – Ergebnisse, Tendenzen), majd képviselőjük folyamatosan erősödik (l. még alább is).

A kolozsvári iskolában folytatódtak az előző korszak törekvései: SZABÓ T. ATTILA az írott források, MURÁDIN LÁSZLÓ a nyelvatlaszok alapján (főleg természetesen az RMNyA. kéziratos anyagán) végez nyelvjárástörténeti esettanulmányokat, illetve olyan elemzéseket, amelyeknek történeti dialektológiai alapot is ad (pl. SZABÓ T. 1980: 64–529 stb.; MURÁDIN 2010). De míg a Szótörténeti Tár hatalmas folyamat sikerült elindítani, addig az elkészült romániai regionális nyelvatlaszok – néhány kivételtől eltekintve (VÖÖ ISTVÁN, HétfA., MÁRTON GYULA, Szila.) – egyelőre kéziratban várják sorsuk jobbra fordulását.

Jugoszláviában PENAVIN OLGA folytatta a hatvanas években elkezdett regionális atlaszkészítő tevékenységét, melynek eredményeképpen egy sor kisatlaszt jelentetett meg a Délvidékről, de történeti vizsgálatokra csak szerény mértékben használta fel őket. Nagyon hasznosak viszont az atlaszbevezetők településtörténeti szakaszai, amelyek sok esetben megmagyarázzák a szinkrón nyelvallapotban érzékelhető nyelvjárási sokféleséget, és rámutatnak a települések lakosságának kibocsátó forrásaira (pl. 1972: A szerémségi magyar szigetek nyelve, 1978: A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza – az utóbbi MATIJEVICS LAJOSSAL). SZABÓ JÓZSEF pedig nagymonográfiát szentel a magyarországi és jugoszláviai nyelvjárásszigeteknek (1990), amelyben értékes módszertani kérdéseket is tárgyal a szigetnyelvjárással összefüggő problémakörben. Fő forrása A magyar nyelvjárások atlasza.

2.5. 1991-től napjainkig. Az ötödik, még lezáratlan korszakot az utolsó negyedszázad jelenti, több tekintetben is jelentős változásokkal.

A rendszerváltást követő évek jótékony hatással voltak a nemzetközi kapcsolatok élénkülésére. A magyar dialektológia eredményeinek az elismerését is jelentette, hogy a Dialektológusok és Geolingvisták Nemzetközi Társasága 27 ország részvételével 1993 áprilisában Budapesten tartotta első nemzetközi kongresszusát.⁴ A konferencián szép számmal hangzottak el történeti beágyazottságú előadások is.

A 90-es évek elején oldódtak a feszültségek a szomszédos országokkal való kapcsolattartásban is. Ennek köszönhető, hogy megindulhatott a kéziratban várakozó romániai magyar nyelvjárási atlaszok magyarországi kiadása. Elsőként A moldvai csángó nyelvjárás atlasza (CsángA.) jelenhetett meg 1991-ben. A mű egy példányos kéziratát átmentették Magyarországra, és a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetői vállalták annak a kockázatát, hogy a budapesti kiadásból esetleg

⁴ Sajnálatos körülmény, hogy a sikeres és nagyszabású rendezvénynek csak a rezümékötete jelenhetett meg (JUHÁSZ–ROT szerk. 1993) a mostoha anyagi feltételeknek és a kongresszus „atyjának”, ROT SÁNDOR professzornak a betegsége és halála miatt.

kultúrdiplomáciai konfliktus és a romániai kollégák számára retorziók származnak. A Ceaușescu-rendszer összeomlása után azonban szerencsére ez nem következett be, és megindulhatott egy hasonló, de méreteit tekintve még nagyobb szabású akció: A romániai magyar nyelvjárások atlasza gépelt kéziratának átszállítása Budapestre és kiadásra való előkészítése (1993-tól).⁵ A kiadást ismét a Magyar Nyelvtudományi Társaság vállalta az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékével szövetségben. MURÁDIN LÁSZLÓ monumentális gyűjteményének számítógépre vitelével, elektronikus térképezésével és nyomdai kivitelezésével BENKŐ LORÁND az általam szervezett kutatócsoportot bízta meg. A 11 kötetes, összességében több mint 6000 nyomtatott oldalnyi térkép kiadása 1995-től 2010-ig tartott. A szerkesztés és kiadás másfél évtizede alatt alaposan megismertem a keleti nyelvterület nyelvjárásait, és több tucat írásban publikáltam részben idevágó, részben a történeti nyelvföldrajz elméletét érintő tanulmányaimat (l. pl. JUHÁSZ 2001, 2002a, 2002b, 2003, 2004, 2006a, 2006b, 2007, 2008, 2009, 2011a, 2011b, 2011c, 2013).

A romániai nyelvatlással párhuzamosan, ugyancsak 11 kötetben jelent meg HAJDÚ MIHÁLY és tanítványai egy évtizedes megfeszített munkájával egy másik, nyelvjárástörténeti szempontból is felbecsülhetetlen értékű hagyaték: SZABÓ T. ATTILA kéziratossá helynévgyűjtése.⁶

Ezeknek az alpműveknek a publikálása nemcsak azért volt kulcsfontosságú, mert tartalmuk a nemzeti kultúra szempontjából felbecsülhetetlen értékű, hanem azért is, mivel az anyaországi hasonló kutatásokkal szervesen összeilleszthető és összeillesztendő. Tudvalevő például, hogy a magyar nagyatlasznak csupán 22 erdélyi településen sikerült gyűjtést végeznie, szemben a romániai nyelv atlasz 136 kutatópontjával. És mivel a romániai atlasz magában foglalja a nagyatlasz teljes kérdőívét, a két mű közös anyagának egyesítésével olyan nagyszabású nemzeti atlasz készíthető, amely Moldvától Burgenlandig kiegyensúlyozott sűrűségű hálózattal képes ábrázolni a 20. századi magyar nyelvjárások releváns sajátosságait, és a nyelvi jelenségek térbeli megoszlásának pontos tükrözésével kiválóan alkalmas a magyar nyelv számos történeti változásának rekonstruálására is. Az egyesített nagyatlasz azonban már csak újabb nyelvtechnológiai fejlesztésekkel valósítható meg. Ezek mögött olyan adatbázisok és prezentációs rendszerek épülnek fel, amelyek a több milliót számláló nyelvi adat keresésében, rendezésében és térbeli megjelenítésében a kutatók segítségére állnak. Egy ilyen szoftver VARGHA FRUZZSINA SÁRA és VÉKÁS DOMOKOS közös munkájának eredményeképpen elkészült, a *Bihalbocs* nevet kapta, és már nemcsak a két nagyatlasz egyesítésében szerzett jó hírnevet, hanem hangzó anyagok (pl. nyelvjárási riportok, atlaszgyűjtések stb.) digitalizálásában, integrálásában és elemzésében is, sőt nyelvtörténeti, névtörténeti kutatások támogatásában is (vö. VARGHA 2010, 2014). Így került az adatbázisba SZABÓ T. ATTILA történeti helynévgyűjtése és számos regionális

⁵ A kéziratossá térképek hasonló átszállításáról még több évig nemigen lehetett szó, mivel a román határőrség a magyar vonatkozású térképeket gyakran elkobozta.

⁶ A sors különös fintora, hogy miközben a százéves Magyar Nyelvtudományi Társaságot Magyar Örökség díjjal tüntették ki, az OTKA akkori vezetése a szervezetünket kizárta az alapkutató-sokra jogosult intézmények közül.

nyelvatlasz anyaga is. (A SZABÓ T.-féle anyag számítógépes kartográfiai feldolgozására l. BÁRTH JÁNOS PhD-disszertációját 2010-ben és tanulmányait, pl. 2011).

A Debreceni Egyetemen létesült a közelmúltban egy új projekt, a Magyar Digitális Helynévtár (TÓTH 2012), amely immár Magyar Nemzeti Helynévtár címszó alatt folytatja tevékenységét (l. HOFFMANN–TÓTH 2015). A többfunkciós adatbázis és prezentációs rendszer feldolgozza a 20–21. századi földrajzinévgyűjteményeket, és nyitott a történeti helynevek befogadására is. A nevekhez kapcsolódó információkon kívül lokalizál is, így lehetővé válik a digitális kartográfiai megjelenítés. A debreceni névtani műhelyben több értékes névföldrajzi tanulmány is született a középkori helynevekről, helynévtípusokról (l. A Magyar Névarchívum Kiadványai című könyvsorozatot).

Szép kezdeti sikereket mondhat magáénak a modern személynévöldrajz is. Az aktuális népszámlálások adatbázisának felhasználásával, modern nyelvtchnológiai eszközök kifejlesztésével (vö. VÖRÖS 2013a) szinkrón család- és keresztnévtérképek készíthetők, amelyek kellő nyelvészeti és interdiszciplináris tudás birtokában történeti elemzésekre is felhasználhatók. Az első ilyen könyv Kis magyar családnévátlasz címmel 2014-ben jelent meg VÖRÖS FERENC munkájaként. A szerző azonban nem elégedett meg a forrásmunka kiadásával, hanem reprezentatív tanulmányokban is bemutatta a sokoldalú – közte történeti dialektológiai – felhasználás lehetőségeit. Klasszikus történeti elemzések azonban leginkább történeti anyagon végezhetők. A 18. századi népesség-összeírások történeti névföldrajzi feldolgozásával több kutató is foglalkozik: VÖRÖS FERENC és N. FODOR JÁNOS jelentetett meg idevágó könyveket és tanulmányokat (pl. VÖRÖS 2013b, 2015; N. FODOR 2014, ill. szerzőtárssal: N. FODOR–F. LÁNCZ 2011).

Az egyik leggazdagabb nyelvtörténeti forrásunk kétségtelenül az immár utolsó kötetével közönség elé kerülő Erdélyi magyar szótörténeti tár, amely már „erdélyiségével” is regionális kötődésű; sőt a nagytájon belül is lokalizálja a forrásait, így jól használható történeti dialektológiai vizsgálatokra. Izgalmas feladat lesz majd szembesíteni a 20. századi nyelvjárási megoszlást a Tár kínálta táji reprezentációkkal (néhány ilyen előtanulmány már született is, l. pl. ZSEMLYEI 2007; VARGHA 2014). A Szótörténeti Tár munkaközösségének szinte minden tagja vállalkozott arra, hogy közvetlen tapasztalatait felhasználva esettanulmányokat írjon a régi erdélyi nyelvhasználat, írásbeliség egy-egy szeletéről, melyek jól jelzik az anyag változatosságát, többretegűségét, történeti szociolingvisztikai beágyazottságát is. A sokszínű tanulmányokból ezúttal B. GERGELY PIROSKA írásait emelem ki, akinek idevágó tanulmányait a miskolci kollégái külön kötetben is megjelentették (B. GERGELY 2012).

Örömmel konstatálhatjuk, hogy a lokálpatriotizmus és az újjáéledő nyelvtörténeti érdeklődés más nyelvészeti műhelyekben is a helyi levéltárak kutatására ösztönözte a kollégákat: a szegedi írónki nyelvet NÉMETH MIKLÓS (2004), a Nógrád megyei iratokat GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ (2007), az északkeleti országrész iratait RÉVAY VALÉRIA vette tüzetesebb vizsgálat alá (2010). De figyelmet érdemelnek a korai nyomtatványok is: KALCSÓ GYULA szép kismonográfiában tárgyalta ezek névszói morfológiáját, kellő figyelemben részesítve a táji megoszlást is (2009).

3. Záró gondolatok. Ezeket az értekezéseket és tanulmányokat olvasva egybehangzóan állíthatjuk, hogy a régi magyar nyelvemlékek nyelvtörténeti elemzésének horizontja jelentős mértékben kitágult: az időbeliség mellett azonos súllyal kerül előtérbe a területi kötődés és a társadalmi-kulturális beágyazódás. De nemcsak egy-egy személyre koncentrálva, hanem mindazokra, akiknek a működése, jelenléte az adott írásmű, forrás nyelvviségét befolyásolta. Figyelni kell tehát a diktálóra, íródeákra, hivatalnokra, vagy a latinból fordító szerzetesekre, a fordító- és másoló műhely gyakorlatára, továbbá a peres eljárásban részt vevő bíróra és tanúkra, az elhangzott vallomások szó szerinti vagy közvetett rögzítésére, a levelek és hivatalos iratok formuláira. A tulajdonnevek esetében lényeges többek között a névadók és névhasználók, továbbá a kancelláriák névhasználatának elkülönítése. Nyomtatott könyv esetében a nyomda, a korrektor szerepe sem elhanyagolható. Ha ismerjük egy levélíró életrajzát, kiderülhet, hogy a levél datálásának a helye kevésbé fontos, mint az, hogy a szerző melyik tájon nőtt fel vagy élte korábbi életét. A levél hangneme, oldottsága, élőnyelvisége és nyelvjárásiassága nagymértékben függ a címzett és a feladó közötti személyes viszonytól, a társadalmi hierarchiától és a többi szociopragmatikai tényezőtől. A 20. század nyelvatlaspai a paraszti-népi kultúra évezredes hagyományait közvetítik látványos és történetileg is értelmezhető térbeli megoszlással. A mondatokból az is következik, hogy megújuló szemléletre és módszertanra van szükség a komplex nyelvvizsgálatban, amelyet a nyelvi dimenziókat követve (tér, idő, társadalom és kultúra) *d i m e n z i o n á l i s n y e l v é s z e t n e k* is nevezhetünk. Ebben a koordinátarendszerben kell elhelyeznünk a történeti dialektológiát is.

Kulcsszók: a magyar történeti dialektológia korszakai, diszciplináris és interdiszciplináris beágyazottsága, tudománypolitikai és tudományszociológiai vonatkozásai.

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET [EGRINÉ] 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1968. *Dunántúli misszilisek a XVI. századból*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 121. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- BALASSA JÓZSEF 1891a. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- BALASSA JÓZSEF 1891b. Kódexeink és a nyelvjárások. In: *Hunfalvy-Album*. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 5–11.
- BALASSA JÓZSEF 1898. A magyar nyelvjárások keletkezése. *Ethnographia* 9: 185–196, 282–293, 341–348.
- BÁRCZI GÉZA 1947a. *Régi magyar nyelvjárások*. Néptudományi Intézet, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1947b. A történeti nyelvjáráskutatás. *Magyar Nyelv* 43: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA 1956. A magyar történeti nyelvjáráskutatás. In: KNIEZSA ISTVÁN szerk., *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. országos magyar nyelvész-kongresszus előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 301–324.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar történeti szóalaktan. Szótövek*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- BÁRCZI GÉZA 1975. A magyar nyelvatlaszkutatás története. In: DEME LÁSZÓ – IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 13–49.
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRTH M. JÁNOS 2010. *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- BÁRTH M. JÁNOS 2011. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtésének informatizálási munkálatairól. In: BÁRTH M. JÁNOS – VARGHA FRUZSINA SÁRA szerk., *Hangok–helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 11–32.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1961a. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1961b. Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *Magyar Nyelv* 57: 401–413.
- BENKŐ LORÁND 1967a. A nyelvöldrajz történeti tanulságai. *Magyar Tudományos Akadémia I. Osztály Közleményei* 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND 1967b. Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Magyar Nyelvőr* 91: 455–464.
- BENKŐ LORÁND 1986. Die Szekler. Zur Siedlungsgeschichte einer ungarischen Volksgruppe. *Ungarn Jahrbuch (München)* 14: 207–224.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1989/1990. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. *Magyar Nyelv* 85: 271–287, 385–405, ill. MNyTK. 186 [!188].
- BENKŐ LORÁND 1990. Adalékok a székelység korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1: 109–122.
- CsángA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* 1–2. Szerk. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- DEME LÁSZLÓ 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Nyelvtudományi Értekezések 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDÉLYI, LUDWIG 1915. Die ungarische sogenannte Leichenrede als mundartliches Sprachdenkmal. *Journal de la Société Finno-ougrienne* 30/19: 1–13.
- ERDÉLYI LAJOS 1929. *Magyar nyelvi tanulmányok II*. Kókai Lajos, Budapest.
- FARKAS VILMOS 1966. *Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben*. Nyelvtudományi Értekezések 55. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FISCHER IZIDOR 1902. *Az Ehrenfeld-kódex nyelvjárása*. Neuwald Illés könyvnyomdája, Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2014. A történeti személynévöldrajz mint a nyelvöldrajz egyik kutatási területe I. *Névtani Értesítő* 36: 23–41.
- N. FODOR JÁNOS – F. LÁNCZ ÉVA 2011. A Történeti magyar családnévátlasz előmunkálatairól. *Névtani Értesítő* 33: 175–190.
- B. GERGELY PIROSKA 2012. *Válogatott tanulmányok az Erdélyi Fejedelemség nyelv- és névhazsnálatáról*. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ – KECSKÉS JUDIT – KOLLÁR KRISZ-

- TIÁN – MIKLÓS GABRIELLA – NAGY JUDIT. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- HAJDÚ MIHÁLY 1987. Adatok a XVI. század ő-zéséhez. *Magyar Nyelv* 83: 443–447.
- HAJDÚ MIHÁLY 1988. A XVI. századi nyelvjárások néhány kérdéséhez. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 402–408.
- HATVANI JÁNOS 1914. *A Kazinczy-kódex nyelvjárása a Tihanyi-kódexszel való egyezései alapján*. Nyelvészeti Füzetek 72. A Magyar Nyelvőr kiadása, Budapest.
- HÉTFÁ. = VÖÖ ISTVÁN, *Hétfalu nyelvjárási atlasza*. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 1971.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2015. Magyar Nemzeti Helynévtár. *Névtani Értesítő* 37: 195–202.
- HORGER ANTAL 1934. *A magyar nyelvjárások*. Kókai Lajos, Budapest.
- IMRE SAMU 1958. *A Szabács viadala*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- IMRE SAMU 1971. Szinkronia és diakronia a magyar nyelvátlasz anyagában. *Magyar Nyelv* 67: 134–144.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1982a. Néprajzi atlaszok, térképek dialektológiai hasznosításáról. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1981. március 25–27*. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém. 209–212.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1982b. A nyelvjárástörténeti kutatások kérdéséhez. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1981. március 25–27*. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém. 135–136.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1990a. A nyelv és a kultúra együttes vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvjárási és néprajzi atlaszok alapján. In: JAKAB LÁSZLÓ – KERESZTES LÁSZLÓ – KISS ANTAL – MATICSÁK SÁNDOR szerk., *Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum. Sessiones sectionum. 3 A.* [Kn.] Debrecen. 245–250.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1990b: Szolnok megye néprajzi atlaszának dialektológiai tanulságaiból. In: SZABÓ GÉZA szerk., *II. Dialektológiai Szimpozion*. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém. 69–78.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1993. Névtan és nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 89: 72–77.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1997. A nyelvtörténet a magyar dialektológiában. *Magyar Nyelvjárások* 34: 43–50.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. Die Sprachgeschichte in der ungarischen Dialektologie. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae Sectio Linguistica* 24: 37–44.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. Einige Fragen der historischen Morphologie des Ungarischen aus der Sicht der Sprachgeographie. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 429–453.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002a. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány-szemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTÉK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. [K. n.] Debrecen–Jyväskylä. 165–172.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002b. Névtörténet, normatörténet, nyelvföldrajz. Esettanulmány. In: BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM szerk., *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Kiadó, Budapest. 263–270.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2003. Egy fejezet a történeti jelentésvöldrajzból. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és*

- finnugor jelentéstörténet. 2002. október 16–17.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 107–117.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004. Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” tükrében. In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 163–174.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006a. Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. 2005. április 21–22.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 87–100.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006b. Die ungarische Onomatodialektologie – Ergebnisse, Tendenzen. In: AGRIS TIMUŠKA szerk., *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists.* Latvian Language Institute, University of Latvia, Riga. 260–266.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. A normatörténet néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. *Magyar Nyelv* 103: 67–72.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2008. Korai nyelvméleink nyelvjárástörténetéhez. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V. 2007. április 26–27.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 87–93.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2009. Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvmélelet és dialektológia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 151–160.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011a. Történeti nyelvföldrajzi megjegyzések a Nyitra-vidék magyar nyelvjárásaihoz. In: KOZMÁCS ISTVÁN – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk., *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére.* Arany A. László Társulás – Konstantin Filozófus Egyetem Közép Európai Tanulmányok Kara, Nyitra. 81–86.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011b. Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvmélelet és diakronia.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 225–246.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011c. A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 123–128.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2012. Benkő Loránd, a nyelvföldrajz és nyelvjárástörténet kutatója. In: JUHÁSZ DEZSŐ – KISS JENŐ szerk., *Benkő Loránd emlékezete.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 26–33.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2013. Interregionális nyelvjárástörténet. Problémavázlat. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII. 2012. március 29–30.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 85–97.
- JUHÁSZ, DEZSŐ – ROT, SÁNDOR eds. 1993. *Abstract of Scholarly Papers. The First International Congress of Dialectologists and Geolinguists.* ELTE BTK, Budapest.
- KALCSÓ GYULA 2009. *A névszóragozás egységesülése a XVI. századi nyomtatványokban.* Pandora Könyvek 21. Líceum Kiadó, Eger.
- KAUSCH MIHÁLY 1901. *A Tihanyi kódex nyelvezete.* Franklin Társulat nyomdája, Budapest.

- KISS JENŐ 1990. *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1990 között*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 190. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1915–1920. Az ö-zés története. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 373–406; 45: 45–116, 195–266.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1916. Kódexeink és a nyelvjáráskeveredés. *Magyar Nyelvőr* 45: 281–289, 373–380.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1967. A -ni, -nitt, -nul, -nül határozórag-csoport funkciója és erdélyi elterjedtsége. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 10: 45–60.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 2010. *Erdélyi magyar nyelvfeldrajz. Nyelvészeti tanulmányok*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad.
- NÉMETH GÁBOR 1907. *A Vitkovics-kódex nyelvjárása*. Athenaeum Nyomda, Budapest.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónoki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1953. A magyar irodalmi nyelv. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 4: 425–466 (és MNyTK. 83: 125–166).
- PAPP LÁSZLÓ 1959. *A XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. Nyelvtudományi Értekezések 19. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Nyelvtudományi Értekezések 25. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1964. *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században*. Nyelvtudományi Értekezések 44. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PATAKY ERZSÉBET 1912. *Az íző kódexek nyelvéről*. Engel Lajos könyvnyomdája, Szeged.
- PENAVIN OLGA 1972. *A szerémségi magyar szigetek nyelve*. Nyelvtudományi Értekezések 79. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÉVAI VALÉRIA 2010. *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon*. Gondolat Kiadó – Iskolakultúra, Veszprém.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. [1–2.] Magyar Nyelvtudományi Társaság, [3–11.] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- SIMONYI KÁLMÁN 1908. *A Lobkowitz-kódex hang- és alaktani sajátosságai*. Bercsényi Nyomda Részvény-társaság, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1880. A „Halotti Beszéd” tájnyelvi sajátosságai. *Magyar Nyelvőr* 9: 145–149.
- SZABÓ JÓZSEF 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek*. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.
- SZABÓ T. ATTILA 1960. A -ni, -nit, -nul, -nül határozórag-csoport az erdélyi régiségben. *Magyar Nyelvjárások* 6: 3–22.
- SZABÓ T. ATTILA 1980. *Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- SzilA. = *Szilágysági nyelvatlasz*. Gyűjt. MÁRTON GYULA. Összeáll. és szerk. HEGEDŰS ATTILA. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 3. PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 2000.
- TÓTH VALÉRIA 2012. Mai Magyar Digitális Helynévtár. Egy kutatási program célja, eredményei, távlatai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 19–28.
- TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1908. A XVI. századbeli nyomtatványok e-jelölései. *Nyelvtudományi Közlemények* 38: 1–62.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2010. A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelv- földrajzi vizsgálata a Székelyföldön. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 223–233.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2014. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelv- földrajzi felhasználhatósága. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest. 291–305.
- VÖRÖS FERENC 2013a. Térinformatika és névföldrajzi paradigmaváltás. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 15/2: 35–67.
- VÖRÖS FERENC 2013b. *Mutatvány az 1720-as országos összeírás névföldrajzából*. Savaria University Press, Szombathely.
- VÖRÖS FERENC 2014. *Kis magyar családnévtasz*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- VÖRÖS FERENC 2015. *Fejezetek a 18. század eleji Magyar Királyság névföldrajzából*. Savaria University Press, Szombathely.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1988. Településtörténeti kérdések a szóföldrajz tükrében. In: KISS JENŐ – SZÜCS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2: 1029–1040.
- ZSEMLYEI BORBÁLA 2007. Kicsinyítő képzők földrajzi elterjedése az erdélyi régiségben. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 249–257.

Periods of Hungarian historical dialectology

Dialectology is fundamentally a synchronic area of linguistics, both in Hungary and in an international context: it is concerned with issues pertaining to geographical varieties of spoken language. This determines both its material of investigation and its methodology. Nevertheless, it is open to other areas of linguistics, as well as to other disciplines, especially in the dimension of historicity. In the late nineteenth century and in the twentieth century, it was historical linguistics and historical language geography, while in the second half of the twentieth century, it was sociolinguistics that had a heavy impact on it. Of related disciplines, historiography, ethnography, settlement history and cultural history influenced it the most strongly. This talk investigates the issue of how Hungarian historical dialectology got a new lease of life, what periods and domains characterised its revival, and what new sources, new technologies, and new interdisciplinary contacts it has benefited from.

Keywords: periods of Hungarian historical dialectology, its disciplinary and interdisciplinary embeddedness, its aspects in scientific policy and the sociology of science.

JUHÁSZ DEZSŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem

„Benedikt Bor”, Benedek és Bankó Halicsban 1210 körül

1. rész

1. „Benedikt Bor”

1.1. Az utóbbi negyed évszázadban ugrásszerűen megnövekedett a Halics-Volhíniai Fejedelemség (a továbbiakban: HVF.) történetével foglalkozó tanulmányok és könyvek száma, kiváltképpen Ukrajnában és Lengyelországban (hasznos historiográfiai áttekintést ad NAGIRNYJ 2011: 15–74). Néhány ukrán kiadványt lapozgatván felfigyeltem egy érdekes magyar személynévre, nevezetesen a „Benedykt Bor (Бенедикт Бор)”-ra. A név viselője több mint másfél évszázada figyelemre méltó szerephez jutott a HVF. orosz és ukrán történetírásában. Itt egy két elemből álló személynévvel van dolgunk, és mivel 13. századi személyről van szó, aligha valószínű, hogy a *Bor* családnév lenne. Inkább a latin forrásokban előforduló *Benedictus dictus Bor*, *Benedictus filius Bor*, *Benedictus de (genere) Bor* stb. megfeleltetésének tűnik, de ilyen nevű előkelő személy nem ismert a 13. századi Magyar Királyságban. Vajon ki volt ő? Az alábbiakban egyebek mellett ezen Árpád-kori személynév és a vele kapcsolatos események körüli problémákat szándékozom görcső alá venni.

Ismeretes, hogy Roman Mstislavič halics-volhíniai fejedelem 1205-ös halálát követően megkezdődött a halicsi örökségért folytatott harc, amelyben II. András magyar király aktívan részt vett, és többször is hadat indított Halicsba (ukr. Галич, Halyč), hogy azt uralma alá vonja. Az ilyen hadiesemények egyikének leírásakor bukkan fel a „Benedykt/Benedikt Bor” a HVF. történetírásában. Ezen személy történeti szerepével kapcsolatban bevezetőül most egyelőre csak egy jellegzetes példát hozok fel az újabb kiadványokból, amelyeknek témájául a HVF. történetének különböző aspektusai állnak. 2013-ban napvilágot látott a Korol’ Danylo Romanovyč című ukrán könyv, amelynek az idevágó része LEONTIJ VOJTOVYČ munkája. Az ukrán történész arról szólván, hogy „Benedykt Bor” nádor (*палатин Бенедикт Бор*) magyar sereggel behatolt Halicsba, megjegyzi, hogy ezen eseményt különféleképpen datálják, és az 1210. évre való datálást helyesnek véli. Szerinte a *Bor* magyarul ’bor’-t jelent. Továbbá „Benedykt Bor” halicsi uralma akkor ért véget, amikor az Ihorevyček (Igoreviček) birtokukba vették Halicsot, és „Benedykt Bor” elmenekült a Kárpátokon túlra, Magyarországra (ALEKSANDROVYČ–VOJTOVYČ 2013: 45–46; I. még VOJTOVYČ 2011: 236–237, 2013: 88). Egy néhány évvel későbbi esemény, a Gertrúd magyar királyné elleni merénylet kapcsán ismét megjelenik „Benedykt Bor” neve. VOJTOVYČ ugyanis azt írja, hogy az összeesküvők, akik élén „Benedykt Bor” állt, megkísérlik megölni a leleszi monostor közelében a Halicsba igyekvő II. Andrást, aki a királyné 1213. szeptember 13-i megölése után tüstént visszafordult; „Benedykt Bor” összeesküvése és Gertrúd királyné meggyilkolása belviszályokhoz vezetett Magyarországon, ami nem engedte a magyar királyt, hogy folytassa a halicsi ügyekbe való aktív beavatkozást (ALEKSANDROVYČ–VOJTOVYČ 2013: 50–51; VOJTOVYČ 2011: 239, 2013: 91).

Az ukrán kutató, aki ugyan írását lábjegyzetekkel ellátta, nem hivatkozik ebben az esetben forráshelyekre, sem szakirodalomra, így nem tudhatjuk, hogy az idézett sorai milyen források alapján öltöttek testet. Most nem tartom feladatommak, hogy helyreigazítsam ezeket a sorokat, hanem elsősorban a „Benedykt Bor” név körül lappangó rejtélyek napfényre hozására szorítkozom, ami során ugyanakkor remélhetőleg kicsit világosabbá válhat az említett sorok rejtélye is. Ízelítőül még, a teljesség igénye nélkül, hivatkozom a HVF. történetére vonatkozó más ukrán munkákra is, amelyekben „Benedykt Bor” felbukkan: „палатин Бенедикт Бор”, „воєвода Бенедикт Бор” (DIU. 2000: 542–543; a vonatkozó rész H. JU. IVAKIN munkája); „палатин Бенедикт Бор”, „Бор Бенедикт” (КУРЧУНСЬКИЙ 2004: 226, 237, 1140, 1142); „Бенедикт Бор Лисий”, „угорський воєвода Бенедикт (Бор Лисий)” (ПЕТРУК 2005: 184); „транільванський воєвода Бенедикт Бор”, „Бор” (VOLOŠČUK 2006: 68, 2009: 84, 86, 2014: 159, 449); „угорський палатин Бенедикт Бор”, „Бенедикт Бор, угорський воєвода першої половини XIII ст.” (ГОЛОВКО 2006: 266, 269, 282, 550); „палатин Бенедикт Бор” (МУЧАЛОВА 2007: 362); „Бенедикт Пот (sic!)” (ГОЛОВКО 2010: 127).

Elmondható, hogy „Benedykt Bor” szerepeltetése a HVF. történetében nem megy ritkaságszámba, és a jelenség megszilárdulását az utóbbi évtizedek ukrán történettudományában bizonyára az is elősegítette, hogy a Halics-Volhíniai Évkönyv (a továbbiakban: HVÉ.) ukrán kiadásaiban is megtalálható a „Benedykt Bor” nevet viselő személy. LEONID MACHNOVEC’, aki a HVÉ. ukrán fordítását elkészítette, magyarázó jegyzetekkel ellátva, a kérdéses szöveghelyen a *Бенедикт* név után zárójelben a *Бор Лисуй*-t teszi hozzá, a könyve névmutatójában pedig *Бенедикт (Бор) Лисуй*-t szerepelteti, és e címnév után megjegyzi, hogy ő horvát-szlovén bán, és a merániai Gertrúd elleni összeesküvés élén állt (MACHNOVEC’ 1989: 371, 375, 470). Ami a *Лисуй* (’kopasz’) jelző szerepeltetését illeti, az annak tudható be, hogy a jelző nélkül szereplő Benedyktet gyakran a HVÉ.-ben néhány évvel későbbi esemény kapcsán előforduló Benedikt Lysyvel (Бенедикт Лысьй-vel) is azonosnak tartják. Az utóbbira később majd visszatérek. Egy másik ukrán forráskiadványnak – amely a 16. század elejéből való Chlebnikov-kódex alapján készült óorosz szövegnek a kiadása jegyzetekkel ellátva – a névmutatójában viszont külön két Benedykt szerepel: „Бенедикт (Бенко), воєвода угорський”, valamint még „Бенедикт [Бор] Лисий, палатин угорський” (HVÉ. 2002: 371; a Chlebnikov- és Pogodin-kódex faksimile kiadását – amely megjelent az USA-ban –, csak nehezen és kevés haszonnal forgathatjuk: HVÉ. 1990). Azonban ha a feltüntetett oldalszámok alapján keressük a két Benedyktet az óorosz szövegben, kitűnik, hogy az előbbi Benedykt e néven nem szerepel, hanem valójában csakis *Бенко*-ként fordul elő az 1208. (6716.) évi dátum alatt (HVÉ. 2002: 79), a másik Benedykt pedig az a Benedikt (Benedykt), aki jelző nélkül is (HVÉ. 2002: 79), valamint egy későbbi év alatt a „Лысьй” jelzővel ellátva bukkan fel. A jelző pedig szögletes zárójelbe van téve az óorosz szövegben, ami azt jelenti, hogy ez a jelző nem a Chlebnikov-, hanem az Ipat’jev-kódexben (és Pogodin-kódexben) szerepel (HVÉ. 2002: 82; l. még HVÉ. 1990: 313). Amint látható, nagyon kusza és zűrzavaros helyzettel állunk szemben, amelyet a továbbiakban szándékozom tisztázni.

Az utóbbi néhány évtizedben megjelent, általam fent idézett ukrán munkákban sehol sem találunk szakirodalomra vagy forráshelyre való hivatkozást „Benedykt Bor”-ral kapcsolatban, így arra gondolhatnánk, hogy a név használata nem új keletű, és ezt a régebbi ukrán szakirodalomban kell keresnünk. Mindenekelőtt a legnagyobb ukrán történetíró, MYCHAJLO HRUŠEVS’KYJ múlt század elején megjelent munkájára kell hivatkoznom, amelyben magyar okleveles forrásokat is használt. Az Ukrajna-Rusz története címet viselő hatalmas műve 3. kötetében a két Benedyktet egynek tartja, figyelmen kívül hagyva a ’kopasz’ jelzőt, és ugyanakkor a *Benedykt* név mellé nem teszi hozzá a *Bor* szót (HRUŠEVS’KYJ 1905: 25, 31, 36, 572).

1.2. Azon kérdés megválaszolása végett, hogy miként, milyen szakmai csatornán keresztül került be „Benedykt Bor” a HVF. ukrán történetírásába, most már az orosz történettudományra fordítok kis figyelmet, amely jóval régebbi hagyományokkal rendelkezik a történetírásban. A Szláv enciklopédia címen megjelent 2005-ös lexikonban érdekes módon nem a *Benedikt*, hanem a *Bor* címszó alatt találkozunk „Benedikt Bor”-ral. Középkori személynév lévén címszóként inkább a *Benedikt*-et kellene szerepeltetni, ha a *Bor* nem keresztnév és csak megkülönböztető funkciója lenne. Mindenesetre a „Bor” szócikkből kiderül a kiléte, ti. „БОР Бенедикт (венг. Benedikt Bor) – венгерский воевода”, aki 1210-ben Halics elfoglalása után parancsnok lett, és ott kegyetlen uralmat vezetett be; 1211-ben a magyar hadakat kiűzték Halicsból. A lexikon szerint a magyarok a lengyelekkel szövetségbe 1214-ben ismét elfoglalták Halicsot, Kálmán királyfit kikiáltották királynak és visszahívták Bort, aki később, 1220–1221-ben, amikor Mstislav Mstislavič a polovecek segítségével legyőzte a magyar hadat, meghalt (BOGUSLAVSKIJ 2005: 98; talán nem felesleges megemlíteni, hogy a lexikonban címszóként II. Béla és IV. Béla királyok is fel vannak véve, II. András pedig nem, aki éppen Benediktet küldte Halicsba). Amint láttuk, a „Benedykt Bor”-féle ukrán jelenség nem köthető össze HRUŠEVS’KYJ munkásságával, és valószínű, hogy inkább orosz „hagyomány”-ra vezethető vissza. Többek között meg kell említenem V. T. PAŠUTO máig alapvető munkának számító 1950-es monográfiáját a Halics-Volhíniai Rusz történetéről, amelyben többször történik említés „Benedikt Bor”-ról, könyve indexében pedig a következő áll: „Бенедикт Бор «Лысый» – венгерский палатин” (PAŠUTO 1950: 33, 37, 200, 201, 316; a kérdéses név egy másik munkájában is előfordul: PAŠUTO 1968: 243, 246, 435). Bizonyos, hogy PAŠUTO is egynek tarja a két Benediktet. A. V. MAJOROV a Halics-Volhíniai Rusz című 2001-es munkájában szintén egynek véli ugyan a két személyt, de a *Bor*-t nem tette a *Benedikt* név után („Бенедикт, венгерский палатин, правитель в Галиче XIII в.”, MAJOROV 2001: 618). Újabb terjedelmes könyvében már megjelenik „Benedikt Bor” mint erdélyi hadvezér („трансильванский воевода Бенедикт Бор”, MAJOROV 2011: 183). Valószínűnek tűnik, hogy a kérdéses név használata kapcsán a HVF. történetéről szóló ukrán és orosz szakirodalomban létezik valamiféle szakmai közmegegyezés, amely nem igényli a forrásadatra való hivatkozást.

Most vegyük szemügyre a HVF. története legfontosabb kútfőjének, a HVÉ.-nek az orosz kiadásait, amelyekre a kutatók támaszkodnak. A HVÉ. először 1843-ban jelent meg nyomtatásban az Orosz Évkönyvek Teljes Gyűjteménye (Полное

собрание русских летописей, a továbbiakban: PSRL.) című forrásgyűjtemény 2. kötetében, amely a 15. század eleji Ipat’jev-kézirat alapján készült szöveggözlés a Chlebnikov- és Jermolaev-kódex szövegvariánsai figyelembe vételével. Az újabb, 1908-as kiadás (és reprintjei) szintén ezen Ipat’jev-kódex alapján közli a HVÉ. szövegét, emellett a Chlebnikov-, a Pogodin- és az Jermolaev-kódex szövegvariánsait is feltünteti. Az 1998-as reprint kiadás végéhez a személy- és helyneveknek az eredetileg 1975-ben önállóan megjelent mutatója is hozzá van csatolva. A személynévmutatóban, amelyet L. L. MURAV’EVA készített, a következő áll: „Бенедикт Бор Лыцый, палатин венгерский”, és néhány sorral fentebb: „Банк (Бенко – Ерм.), воев. венгерский” címnév is megtalálható (PSRL. 2²: Именной и географический указатели к Ипатьевской летописи, vii; a „Ерм.” rövidítés a 16. század végi Jermolaev-kódexre utal). Mellesleg megemlítem, hogy a fent említett ukrán forráskiadványnak – amely a Chlebnikov-kódex alapján közli a HVÉ. szövegét – az orosz változata is megjelent, és az indexében változatlanul ugyanúgy áll: „Бенедикт (Бенко) венгерский воевода” és „Бенедикт (Бор) Лысый, венгерский палатин” (HVÉ. 2005: 371).

Az évkönyv D. S. LIČAČEV által készített orosz nyelvű fordítása kommentárjában is él a szóban forgó név: „Бенедикт Бор – венгерский палатин; он же – Бенедикт Лысый, упомянутый под 6720 (1212) г.” (LIČAČEV 1997: 489 [az 1981-es változatában is]; l. még DIMITRIEV 1987: 450). Az eddigiek fényében nem meglepő, hogy a HVÉ. angol és cseh fordításában is megjelenik ez a név („Benedikt [Benedict] Bor, Hungarian voyevoda”, PERFECKY 1973: 20, 133, 149; „Benedikt Bor – uherský palatin”, KOMENDOVÁ 2010: 149, 27. j., 171), és a jelenység még az angol és a német nyelvű szakirodalomba is bekerült („Palatin Benedikt Bor”, LAMMICH 1973: 19–20; „Palatine Benedict Bor”, DIMNIK 2003: 266). GERHARD PODSKALSKY eredetileg németül megjelent könyvének orosz fordításában pedig a fordító zárójelben, magyarázatként megemlíti az eredeti változatban nem szereplő „Benedikt Bor”-t (PODSKAL’SKI 1996: 370).

A PSRL. első sorozatának – amelynek 1843-as 2. kötetében jelent meg a HVÉ. szövege is – első nyolc kötetéhez személynévmutató is készült, amelynek 1868-ban megjelent első részében felbukkan a kérdéses személynév: a „Боръ, Бенедиктъ, Лысый, палатинъ Венгерскій” címnév, valamint a „Бенедиктъ Лысый” utaló címnév, és külön a „БЕНКО, воев. Венгерскій” címnév és a „БАНКО воев. Венгерскій” utaló címnév is szerepel (Ukazatel’ 46, 52, 68), holott az óorosz szövegben a „Боръ” sehol sem fordul elő (PSRL.2¹: 157, 160). NIKOLAJ MIČAJLOVIČ KARAMZIN 1818-ban megjelent klasszikus munkájában már felhasználta a Chlebnikov-kódexet, amelyből idézte az ide vonatkozó részt is, és megemlíti ugyan *Benedikt*-et, de „Benedikt Bor”-t nem (KARAMZIN 1989/91: 1: 25; 2–3: 426, 567). Tehát, tekintetbe véve ezeket a körülményeket, arra gondolhatunk, hogy az 1843 és 1868 közötti időszakban publikált tanulmányokban fellelhetők a „Benedikt Bor”-ra vonatkozó forrásadatok. Így a korszak kiemelkedő történétírója, SERGEJ MIČAJLOVIČ SOLOV’EV (1820–1879) 1852-ben megjelent művéhez, a nevezetes Oroszország története 2. kötetéhez fordulhatunk tájékozódás végett. Ebben megtaláljuk „палатин Бенедикт Бор”-t, akit András magyar király Halicsba küldött, és később a Gertrúd királyné elleni összeesküvés kapcsán is

említés történik róla (SOLOV'EV 1988: 566–567, 569). Szerinte Gertrúd királyné és testvéreinek viselkedése folyton gerjesztette a főurak elégedetlenségét, s végül nyílt lázadáshoz vezetett, amikor is a királyné testvéreinek egyike, Ekbert a királyné tudtával, sőt az ő lakosztályában megbecstelenítette a halicsi Antikrisztus, „Benedikt Bor” nádor feleségét, Benedikt pedig annak ellenére, hogy ő is hasonlóképpen viselkedett Halicsban, bosszútól vezérelve összeesküvést szervezett más főurakkal együtt. Az összeesküvők – írja az orosz történetíró – a király halicsi hadjáratba vonulását kihasználva behatoltak az udvarba és feldarabolták a királynét. Az a benyomásom, hogy SOLOV'EV aránytalanul sokat ír a Gertrúd elleni merénylet körülményeiről, és azon leírás is feltűnő, hogy Ekbert bambergi püspök mocskolta be „Benedikt Bor” feleségét. Vajon honnan vehette ezt a történetet az orosz történész, aki a HVÉ.-ben csak azt olvashatta, hogy egy *Benedikt* nevet viselő magyar rövid ideig ugyan, de halicsi helytartó vagy kormányzó volt? Hogy közelebbről tájékozódjon Benedikt kilétéről, valószínűleg a számára akkoriban hozzáférhető, Magyarország történetéről szóló szakirodalomban kutakodott. Az orosz történetíró ebben a vonatkozásban sajnos nem hivatkozik semmilyen forrás-adataira vagy szakirodalomra. SOLOV'EV kortársa, N. I. KOSTOMAROV (1817–1885) ismert történész 1873-ban megjelent, Danilo Romanovičről szóló írásában is szerepel a „венгерский воевода Бенедикт Бора” (sic!; KOSTOMAROV 1989: 242). A szovjet korszak irodalmából is van több hasonló példa.

1.3. Ha kézbe vesszünk a SOLOV'EV korában forgalomban lévő néhány szakmunkát, amelyek Magyarországi történetéről szólnak, azt látjuk, hogy az orosz szerző művében nem alaptalanul használta a „Benedikt Bor” nevet. JOHANN CHRISTIAN VON ENGEL (1770–1814) ismert művében „Benedikt Both”-ról mint horvát és dalmát bánról szólva megjegyzi zárójelben, hogy őt általában Bankbánnak nevezik, hiszen Banknak hívják magyarul Benediktet: „Benedikt Both, (gewöhnlich Bankbän genannt, denn Bank heisst Ungrisch Benedikt)”; ENGEL tollán pedig „Exban Benedikt” és „Bankban” egy személlyé válik, mégpedig mint Gertrúd királyné gyilkosa (ENGEL 1813: 289, 293–294). A SOLOV'EV-féle „Benedikt Bor” név megszületésének körülményeire nagyobb fényt vet IGNAZ AURELIUS FESSLER (1756–1839) nevezetes könyve, amelyben „Palatin Bank” – aki FESSLER szerint nem volt a királynégylkosság végrehajtója – „Bank (*Benedict*), aus dem Geschlechte Bór”-ként is előfordul (FESSLER 1815: 415, 417–418). Időrendileg még számításba jöhet például HERMANN MEYNERT (1808–1895) 1845-ös német nyelvű könyve is, amelyben szintén szerepel „Bank (*Benedikt*) aus dem Geschlechte Bór” (MEYNERT 1845: 162–163). Kézenfekvő arra gondolni, hogy SOLOV'EV a korabeli szakirodalomra támaszkodván Benedikt halicsi kormányzót „Bank (*Benedict*), aus dem Geschlechte Bór”-ral azonosította, amely alapján életre keltette „Benedikt Bor”-t, és ezért is írhatta aránytalanul többet a Gertrúd királyné elleni összeesküvés körülményeiről, amelyek Oroszország története szempontjából inkább kihagyhatók lennének, bár igaz, hogy a HVÉ.-ben is csak röviden esik szó róla. Az orosz történész bizonyára nem vette észre, hogy a HVÉ.-ben egy kicsit későbbi esemény kapcsán szereplő *Банко* nem más, mint Bánk – amint majd látni fogjuk –, pontosabban ennek alakváltozata, Bankó. A későbbi kutatók minden bizonnyal kritikátlanul át is vették a SOLOV'EV által életre hívott „Benedikt Bor”-t, amely így a HVF. történetírásában táptalajra lelt.

2. Benedek és Bánk

2.1. A „Benedikt Bor” névtől kiindulva – amely a HVF. ukrán és orosz történetírásában mindmáig él – a „Bank (Benedikt), aus dem Geschlechte Bór”-ig jutottunk, amellyel a 19. század első felében kiadott német nyelvű munkákban találkozunk, és amely név magyarítva *Bór nembeli Bánk (Benedek)* lenne. Érdekes megemlíteni, hogy 1890-ben LÁZÁR GYULA (1890: 278) az orosz birodalom történetéről szóló munkájában azt írja, hogy „Benedek vagy Bánkbán nagy haderővel jelent meg Halicsban”, ADRIAN JUSUPOVIĆ (2013: 283, 1431. j., 338) pedig a halics-volhíniai előkelőkről szóló új könyvében Gertrúd királyné meggyilkolásával kapcsolatban Benedek horvát bán („Benedykt, ban chorwacki”)-ról tesz említést. A *Bánk és Benedek* névazonosságról szóló vélekedés – úgy látszik – a 18–19. században széles körben elterjedt Magyarországon. PÁPAI PÁRIZ FERENC (1649–1716) nevezetes Dictionarium Latino–Hungaricum című munkájának BOD PÉTER által bővített 1767-es kiadásában megtalálható a latin nevek magyar megfelelőinek jegyzéke, amelyben a következő áll: „Benedictus: Bánk, Bene, Benke, Benkő, Benedek” (PPB. 612; az 1708-as első kiadásban ez a jegyzék nincs meg, l. még OklSz. 48). Sőt még a 19. századi szótárakban is ez az egyeztetés állt fenn. GYARMATHI SÁMUEL 1816-os kis szótára szerint: „Bank, benedek, L. benedictus”, „Benkő, benke, benkes, benedek, bánko, bánk, sunt denominationes derivatae a *Benedictus*” (GYARMATHI 1816: 5–6). A CZUCZOR–FOGARASI-féle, 1862-es értelmező és szövejtő szótár a *Bánk* címszónál megemlíti, hogy ez a *Benedek* név alhangú változata, másképp: *Benke, Benkő, Bendő, Bencze, Bende, Beke* stb.; a *Benedek* címszó alatt pedig ezen név változatait is felsorolja: *Bene, Benes, Bende, Bencze, Benke, Benkő, Bánk, Bekő, Benő* (CzF. 412, 570; vö. még: „Bánk. tn. finév, Benedek”, Ball. 67; még több idevágó szótárirodalmat l. EtSz. 356). Katona József híres drámájának, a *Bánk bánnak* az első, 1815-ös változatában a „BÁNK-BÁN” név után a szereplők felsorolásakor zárójelben a „Benedek-bán” névváltozatot is szerepelteti (Katona 1983: 8). Jókai Mór történelmi témájú munkájában pedig „Bór Benké”-vel találkozunk, „kit ismertebb néven Bánk bánnak neveznek” (Jókai 1969: 1: 113). A „Bór Benke”, avagy „Bór Benedek” név jól összecseng a „Benedykt/Benedikt Bor”-ral és a „Benedikt aus dem Geschlechte Bór”-ral is. A *Benedek és Bánk* névazonosítása talán még évszázadokkal korábban keletkezhetett, amikor is a magyar neveket megpróbálták keresztény nevekből származtatni. Ilyen példa az említett 1767-es szótárban is található, amely szerint az *Achatius* név magyar megfelelői: *Ákus, Ákos* (PPB. 612; vö. CsnSz. 31, lat. *Achatius* > *Akács* ~ *Akác* régi egyházi személynév). Az utóbbi név a 12. századtól adatolt (*Acus* ~ *Achus* ~ *Akus* > *Akos*) és valójában egy török (besenyő?) eredetű név, amely a 14. században a magyarok között is divatos volt (LIGETI 1986: 95, 540). Ezek után nem meglepő, hogy abban a jegyzékben, amelyet FEJÉR GYÖRGY saját hatalmas forráskiadványának az Árpád-korra vonatkozó kötetei számára készített, a „Banco (Benedictus)” név is szerepel, mégpedig a nádorok névsorában (ICD. 104), sőt még az 1905-ben megjelent horvát forráskiadvány mutatójában is találkozunk a „Banco (= Benedictus)” névvel (CDCr. 493). A német forráskiadvány 1880-ban napvilágot látott kötetének indexébe is bekerült a következő címnév:

„Bancus vir nobilis (*Benedictus Bor ban Croatiae et Dalmatiae*)” (MGH. SS. 25: 882). A *Banco* és *Bancus* névalakok kérdésére majd visszatérek.

2.2. A magyarországi történetírásban a 19. század végén olyan nézet kapott hangot, miszerint Korlát fia Benedek, aki 1202–1203-ban vajda volt, azonos Bór nembeli Bánkkal. PÓR ANTAL, aki ezt a nézetet vallotta, ezen Benedeket nem tartja azonosnak a néhány évvel később szintén vajdaként megjelenő Benedekkel (PÓR 1893a: 4). Szerinte 1209-ben (Korlát fia) Benedek volt a szlavón bán, aki „ekkor kezdte magát a tótóknál divatosb Bankó, vagy Bánk névvel szólíttatni már csak megkülönböztetésül is, mivel az erdélyi vajdát ez időben szintén Benedeknek hitták” (PÓR 1890: 497). Az ilyen szellemes nézet születésére – amely a FESSLER-féle „Bank (Benedikt), aus dem Geschlechte Bór” egyfajta újraélesztése – ösztönző hatással lehetett azon fent említett vélekedés, miszerint *Bánk*, *Bankó*, *Benkő* stb. ugyanegy *Benedek*-kel (PÓR 1890: 492, 2. j., 1893b: 445). Jóllehet más történészek PÓR nézetét hamar megcáfolták (ÉRDUJHELYI 1893: 35–40; WERTNER 1893: 523; PAULER 1899. 2: 494, 49. j.; KARÁCSONYI 2004: 170), nem tértek ki arra a névtani kérdésre, hogy a Benedek egyenlő-e a Bánkkal.

A nyelvtudomány művelői egy évszázada már felhívták a figyelmet arra, hogy a *Bánk* személynévnek a *Benedek* keresztnévvel való egyeztetése téves (EtSz. 268, 356). A *Benedek* régi egyházi személynév megrövidült alakjához, a *Ben*-hez becéző képző *-k*, *-ke* vagy *-kő* hozzáadásával születtek a *Benk*, *Benke* és *Benkő* névalakok; a *Bánk* és *Bankó* nevek pedig a *Bán* régi világi személynévhez *-k*, illetve *-kő* becéző képző csatolásával keltek életre (CsnSz. 84, 122–123; CsnE. 55–56). Az Árpád-kori latin nyelvű forrásokban a *Bankó* (< *Bán* + *-kő*), illetve a *Bánk* (< *Bán* + *-k*) nevek a *Banko*, *Banco*, *Bancho* és *Banc*, *Bank*, *Bankh* betűképekben jelennek meg. (ÁSznt. 87–89). A *Benedek* névhez, amelynek latin megfelelője a *Benedictus*, tehát nincs köze sem a *Bánk*, sem pedig a *Bankó* neveknek. A „Benedykt/Benedikt Bor” név második elemének kérdésére majd a későbbiek során keríték sort.

3. Korlát fia Benedek vajda, Benedek ispán és Benedikt Lysy

3.1. Mindezek után most már a HVÉ.-ben szereplő Benedikt azonosításának kérdésével szándékozom foglalkozni. Mielőtt a HVÉ.-ből az idevonatkozó szöveghelyeket idézném, az alább leírt esemény előzményeként annyi megemlítendő, hogy Volodimer Igorevič – aki Halicsban uralkodott – és fivére, Roman között viszálykodás tört ki, az utóbbi elkergette Volodimert, és maga foglalta el Halicsot. Az Évkönyv 1205. (6713.) évi dátummal a következőkről tudósít: „András király értesülvén a halicsi fejtelenségekről és viszálykodásokról, elküldte oda Benediktet hadaival, aki a fürdőben mosakodó Romant elfogta és Magyarországra küldötte”. Az 1206. (6714.) évi tudósítás szerint: „Roman megszökött Magyarországból, a halicsiak pedig elküldték fivéréhez, Volodimerhez, mondván: vétkeztünk elletek, mentsetek meg bennünket kínzónktól, Benediktől. S ők csakugyan megtámadták Benediktet, ki Magyarországra menekült. Most Volodimer Halicsban kezdett uralkodni...”. (Alapjában véve HODINKA fordítására támaszkodtam a nevek átírását kissé módosítva. HODINKA 1916: 311, 313, 315; PSRL. 2²: 720–723).

A félreértés elkerülése végett hangsúlyozom, hogy a továbbiakban a HVÉ. fenti szövegében szerepelt Benediktet Benedekünknek is hívom.¹ Egyúttal még egy szöveghelyet is idéznem kell, amelyben Benedikt Lysy (Kopasz Benedek, vagy Benedek, a Kopasz) fordul elő, akiről egyelőre Benedekünkötől elkülönítve szólok. A magyar király Benedekünk rövid halicsi uralma után is tovább folytatta azon törekvését, hogy Halicsot fennhatósága alá helyezze, és miután 1214-ben fiát, a gyermek Kálmánt eljegyeztette Fehér Leszek (Leszek Biały) krakkói fejedelem lányával, Salomeával, őt a halicsi trónra ültette. Azután azonban a király elvette Leszektől a neki adott várost, így a lengyel fejedelem a novgorodi Mstislav Mstislavičot hívta a király ellen. Az 1212. (6720.) év alatt közölt tudósítás szerint: „Mstislav követve Leszek tanácsát el is jött Halicsba. A halicsiak valamennyien és Sudislav ellenben Danilo után küldöttek, Danilonak nem sikerült eljönni. Benedikt Lysy pedig Sudislavval együtt futott a magyarokhoz s így Mstislav berendezkedett Halicsban”. (Vö. HODINKA 1916: 333, 335; PSRL. II²: 731–732; HODINKA fordítása szerint Danilo „nem is késett eljönni”). Meg kell ismételnem, hogy a HVÉ.-ben az 1205., 1206. és 1212. évek alatt szerepelt Benediktet főleg az orosz és az ukrán történe-szek vélik ugyanegynek, és gyakran „Benedikt/Benedykt Bor” néven emlegetik.

Nem banális Benedekünk identifikálásának kérdése, amelynek általában kevés figyelmet szentelnek a HVF. történetírásában, hiszen az ő magyarországi pályafutásával függhet össze a halicsi események kronológiája is. Az időrendi bizonytalanság, hogy melyik évre vagy évekre helyezhető Benedekünk halicsi uralma, javarészt annak köszönhető, hogy a HVÉ. szövegét utólag évszámokat beiktatva évekre bontották, s így előfordul, hogy egy-egy évszám alá több év alatt történt események is kerültek, néha nem is növekvő időrendben. Ezen időrendi zűrzavarok elkerülésére és rendbe hozására MYCHAJLO HRUŠEVS’KYJ már 1901-ben szentelt egy tanulmányt, amelyre mindmáig hivatkoznak mint alapvető munkára. Az ukrán kutató a témával kapcsolatos időrendet illetően a 16. századi Voskresenskaja Letopis’-ra támaszkodott. Az évkönyv az 1210. (6718.) év alatt azt közli, hogy Rostislav Rjurikovič Halicsban uralkodott, Roman Igorevičet elkergették (a halicsiak), ősszel pedig kikergették Halicsból Rostislav Rjurikovičet, és Roman Igorevičet ültették (a trónra) testvérével együtt (PSRL. 7: 116–117). Ezen eseménysort HRUŠEVS’KYJ kapcsolatba hozta a HVÉ.-ben említett „a halicsi fejtelenségekkel és viszálykodásokkal”, amelyekről a magyar király értesült. A HVÉ. nem közli ezt az eseménysort, amely után bizonyára az következett, hogy Benedek elfogta Romant és elküldte Magyarországra. Az ukrán tudós, hitelt adva a Voskresenskaja letopis’-ban szereplő évszámnak, úgy foglalt állást, hogy 1210 őszén Roman Igorevič másodsor uralkodott Halicsban, Benedek pedig ezután 1210 végén fogta el Romant, és 1211 elejéig volt magyar uralom Halicsban (HRUŠEVS’KYJ 2005:

¹ Az írásom befejezésekor még nem állt módomban hivatkozni egy, a témába vágó új tanulmányra, amelynek szerzője nem foglal állást határozottan Benedekünk azonosításának kérdésében. A szóban forgó cikk: ANGELIKA HERUCOVÁ, Palatine Then Antichrist. Benedict in the *Chronicle of Galicia-Volhynia*. In: VITALIY NAGIRNYIY – ADAM MESIARKIN eds., Rus’ and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication from the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16–18th October, 2014. Colloquia Russica series 1. vol. 5. Instytut Historii Uniwersytet Jagielloński, Kraków–Bratislava, 2015: 117–127.

335, 379). Többen követik nagy vonalakban – néha a rá való hivatkozás nélkül is – ezt a datálást (PAŠUTO 1950: 196; LAMMICH 1973: 19; PERFECKY 1973: 20; FONT 1991: 123, 1993: MAJOROV 2001: 385; FONT 2005: 198, 224; KOTLIJAR 2002: 109, 2005: 278; HOLOVKO 2006: 269; MAJOROV 2011: 183; VOJTOVYČ 2013: 45; JUSUPOVIĆ 2013: 151, 163; vö. még HARDI 2002: 124–125).

Mivel HRUŠEVŠ'KYJ nézete nem minden szempontból volt megnyugtató, különösen amiatt, hogy nem vonta be az idevágó magyar forrásadatokat, tehát nem azonosította közelebbről Benedekünket, a tőle eltérő időrendet követő vélemények is hangot kaptak, bár érdemben HRUŠEVŠ'KYJ óta csak kevesen foglalkoztak kronológiai kérdésekkel. MARTIN DIMNIK, aki nem támaszkodik a magyar forrásadatokra, úgy véli, hogy a kijevei Rjurik halálát megelőzően – amely szerinte 1208-ban történt – fia, Rostislav elfoglalta Halicsot, de apja halála után a halicsiak hozzáállása megváltozott és 1208 őszén elkergették Rostislavot. És abból, hogy a 17. századi Gustynskaja letopis'-ban az 1207–1209. évekre az ultramárციusi évkezdet rendszerét alkalmazták, arra gondolt, hogy ezen évkönyv 1210. évi híradása Benedek halicsi okkupációjáról valószínűleg szintén e rendszert követi, így ezt az eseményt 1209-re tette (DIMNIK 2003: 263–266, 94. j.).

Említésre méltó BRONISŁAW WŁODARSKI alapos tanulmánya 1925-ből, amelyben mindmáig egyedülállóan foglalkozott érdemben időrendi kérdésekkel, figyelembe véve nemcsak a Voskresenskaja letopis' híradásait, hanem Benedek magyarországi pályafutását is. Szerinte Benedek vajda 1209 első felében eltűnik a dokumentumokból, így bizonyára ekkor meghalt, és ezután Mihály nyerte el e tisztséget, tehát Benedek halicsi uralma csak néhány hónapig tartott, 1208 telétől 1209 első feléig. A lengyel történész, nem adva hitelt a Voskresenskaja letopis'-beli évszámnak, a magyar okkupáció kezdetét 1208 telére helyezi, mert szerinte Roman Igorevič 1208 őszén kergette ki a kijevei Rjurik fiát, Rostislavot Halicsból – mely időrendje egyébként szintén bizonytalan –, és az előbbit Benedek azután elfogta és fogolyként Magyarországra küldte (WŁODARSKI 1925: 276, 319). WŁODARSKI nézetéből következik, hogy Benedek rövid ideig vajdai tisztsége megtartása mellett uralkodott Halicsban. Mindenesetre megjegyzendő, hogy az „ősz” évszak megemlézése a 6718. (1210.) év alatt a Voskresenskaja letopis'-ban és egyéb orosz évkönyvekben fontos támpont a kronológiai kérdésben, hiszen Benedekünk ősszel vagy ezután foglalhatta el Halicsot. Vannak WŁODARSKI datálásához nagyjából hasonló nézetet valló kutatók is, bár ők időrendi részletekbe alig mennek bele (HARAJDA 1943: 140; MACHNOVEC' 1989: 371; HOLOVKO 2010: 126). MIROSLAV VOLOŠČUK arra a forrásadatra való tekintettel, amely már 1209-ben Mihályt említi vajdaként, úgy véli, hogy Benedek erdélyi vajda 1208-ban (ősszel) indult Halicsba és fogta el Roman Igorevič-et fürdés közben (VOLOŠČUK 2007: 106, 5. j.; l. még VOLOŠČUK 2014: 118). Azonban tudjuk, hogy Benedek még 1209-ben is volt vajda valameddig. WITALIJ NAGIRNYJ a HVF. külpolitikájáról szóló, jól dokumentált monográfiájában Benedek hadjáratának datálására is sort kerít. Úgy véli egyrészt, hogy a Voskresenskaja letopis' szerint Roman csak 1209 őszén tért vissza Halicsba, ezért az ezután bekövetkezett magyar hadjárat nem helyezhető 1209 ősze elejénél korábbra. Másrészt pedig tekintettel arra, hogy Benedek vajdát még 1209-ben II. András udvarában találjuk, de már az év végén a magyar

oklevelek nem említik őt a tanúk között, NAGIRNYJ feltételezi, hogy a hadjárat időpontja 1209 végére tehető, és az Igoreviček majd 1210 első felében tértek vissza Halicsba (NAGIRNYJ 2011: 155–156, 48. j.; részletezés nélkül hasonlóképpen DĄBROWSKI 2012: 468). Azonban – amint láttuk fentebb – a Voskrenskaja letopis’ Roman Halicsba való visszatérését nem az 1209., hanem az 1210. év alatt közli.

A HVF. történetével foglalkozó kutatók közül tehát csak néhányan voltak tekintettel a magyar oklevelek adataira, Benedekünket (erdélyi) vajdaként említik, és a HRUŠEVŠ’KYJ által javasolt időpontnál egy-két évvel korábbra helyezik Benedek halicsi hadjáratát. Álláspontjuk a magyar oklevelek tanúsága figyelembe vételének következménye. Ha Benedekünk erdélyi vajdával való azonosítása helytálló lenne, akkor még közelebbi kilétéről is számot kellene adni, legalább még egy forrásadat bevonásával. Imre király 1202-es okleveléből arról értesülünk, hogy Benedek vajda kérvényt terjesztett be, azt kérvén, hogy a birtokában lévő két falut feleségének, Tota (*Thota*) asszonynak adhassa hitbérül (*dos*) – aki szülőhazáját elhagyva Magyarországra jött, hogy Konstancia királyné szolgálatában maradjon –, és a király jóváhagyta, hogy a feleség az említett falvakat örök jogon megtartsa (LK. 73; UB. 39; RA. 1: 198. sz.). Kézai Simon krónikás is szól arról, hogy Konrád fia Benedek herceg (*Benedictus dux, Conradi filius*) feleségül vette Totát, akit Konstancia királyné magával hozott Magyarországra (KS. 122; SRH. 1. 191). II. András 1221-es okleveléből pedig – amelyben benne foglaltatik Imre király említett 1202. évi oklevele is –, nemcsak arról szerzünk tudomást, hogy Benedek vajda Korlát fia és *dux* (*Benedictus dux filius Korlath*) volt, hanem arról is, hogy a király száműzte őt és elvette összes birtokát (UB. 81; RA. 1: 362. sz.). Bizonyos, hogy a *Konrád* (*Conradus*) a *Korlát* (*Korlath*) alakváltozata (CsnSz. 621).

3.2. Fejtörést okoz az a kérdés, hogy hogyan illeszthető össze a vajda pályafutásában a száműzetésének időpontja, a *dux* cím viselése és a halicsi kormányzó szereplése. Nehéz eldönteni, hogy Benedek, amikor a vajdai méltóságot nem bírta, akkor viselte-e a *dux* címet, vagy mind a kettőt egyidejűleg bírta-e. PAULER GYULA – aki nemcsak az ő korában ismert forrásokat kezelte kiválón, hanem a magyar kutatók közül elsőként hasznosította érdemlegesen a HVÉ. tudósításait máig is elévülhetetlen klasszikus munkájában –, Benedekünket éppen ezzel a Korlát fia Benedek erdélyi vajdával, Imre király egyik híres vitézével azonosította. Véleménye szerint II. András 1208-ban sereget küldött Halics elfoglalására, élén Benedekkel, aki aztán átvette az ország kormányzását, de 1209-ben a halicsiak kérelmére Roman Igorevič saját testvéreivel visszaűzte őt Magyarországra (PAULER 1899. 2: 49–50, 494, 49. j.; HARAJDA 1943: 140). PAULER, aki nem nyilatkozik Benedek száműzetéséről, arra gondolt, hogy a *dux* címet, amelyet Benedek vajda viselt, Imre király idejében a *vajda* címmel felváltva használták (PAULER 1899. 1: 465–466, 403. j.). Tehát ezek szerint Benedekre nézve a *dux* cím viselése Imre király idejére vonatkozik. WERTNER MÓR (1898: 46) szerint a *dux* cím adományozása annak lehetett előzménye, hogy később IV. Béla a szlavón bánoknak a Szlavónia hercege címet adományozta (*banus et dux*; ZSOLDOS 2011: 45, 327. és 331. j.). A vajda eltűnésének körülményeit WERTNER két forrásadat kombinációjával magyarázta meg. Egyfelől – amint láttuk – az 1221-es oklevél szerint Benedek herceget száműzték, másfelől a száműzetés okául WERTNER azt hozza fel, hogy

1210-ben Benedek ama összeesküvés részese volt, amely Géza királyfi Görögországban élő fiainak trónra emelését célozta (WERTNER 1897–1898. 2: 676; MTK. 129; SZABÓ 2009: 86). Az esemény idejét illetően WERTNER egy másik írásában az 1209–1210-es dátumot tünteti fel (WERTNER 1898: 46), más kutatók pedig 1209-re helyezik (FÜGEDI 1986: 82, 128; ZSOLDOS 2011a: 22). A datálási bizonytalanság abból fakad, hogy azon oklevél, amelyben a résztvevők nevének említése nélkül szó esik az összeesküvésről, 1210-es keltezésű, napi kelet nélkül (CDCr. 101; KHO. 40; RA. 1: 256. sz.). Se PAULER, se pedig WERTNER nem kapcsolja össze a Benedek vajda viselte *dux* címet az ő halicsi kormányzásával.

PAULER után Magyarországon hosszú ideig gyakorlatilag senki sem foglalkozott érdemben a HVÉ. magyar vonatkozású híradásaival, kivéve HODINKA ANTALt, aki már 1916-ban közölte a magyar vonatkozású részek óorosz szövegét a PSRL. 1906-os 2. kötetéből, valamint párhuzamosan azok magyar fordítását bilingvis kiadványában. HODINKA kevés kommentárral látta el fordítását, ami miatt a HVÉ. tanulmányozása és szakszerű felhasználása lényegében PAULER óta gyakorlatilag stagnált. A Benedekünknek Korlát fia Benedekkel való, PAULER által javasolt azonosítása és halicsi tevékenységeinek időrendje sokáig elfogadott volt a magyar történetírásban. HÓMAN BÁLINT ismert könyvében – amely nincs ellátva jegyzetekkel – azon értelmezéssel találkozunk, miszerint Benedek vajda 1208 és 1209 között „hercegi ranggal állt a halicsi magyar kormányzat élén”, és ezután az 1209-es összeesküvésben való részvétele miatt száműzetésre ítélte a király (HÓMAN 1935: 435, 485, 672; SZÉKELY 2008: 1). A PAULER alkotta időrendet például KRISTÓ GYULA is követni látszik 1986-os munkájában, amely szerint a magyar főúr, Benedek 1208-ban kezdett uralkodni Halicsban, ami azonban 1209-ben véget ért (KRISTÓ 1983: 101; l. még MTK. 128–129; KOSZTOLNYIK 1996: 44). Könyvének 2003-as újabb változatában viszont ezen eseménysorozatot két évvel későbbre helyezte (KRISTÓ 2003: 133–134). KRISTÓ ebben a vonatkozásban nem hivatkozik a szakirodalomra, de feltehetően FONT MÁRTA tanulmányai alapján módosította korábbi nézetét. FONT ugyanis – aki a 20. század utolsó évtizedeiben kezdett publikálni a rusz–magyar kapcsolattörténetről, szakszerűen kezelve a HVÉ. híradásait – egy 1991-es írásában az 1210 vége és 1211 eleje közti időszakra tette Benedek halicsi uralmának idejét, akit szerinte 1211 első felében kergettek Magyarországra, és előkelő halicsi státuszára való tekintettel illettek *dux* címmel (FONT 1991: 123, 133; a szerző számos úttörő tanulmányának összegzése 2005-ben látott napvilágot, amelyben benne foglaltatik lényegében az 1991-es írása is: FONT 2005: 198, 224). Jóllehet FONT hivatkozott az idevágó különböző nézetekre, a datálást adatokkal és elemzésekkel nem támasztotta alá, és nem szólt Benedek vajda száműzetéséről sem.

WERTNER nézetét el nem fogadva, miszerint Korlát fia Benedek 1206 és 1208 között még soproni ispán lett volna (WERTNER 1897–1898. 2: 676), ZSOLDOS ATTILA megjegyzi, hogy valószínűleg ekkor halicsi kormányzó volt, ami szerinte megmagyarázná, hogy később *dux* címmel említik. Majd hozzáteszi, hogy Benedek 1209 utáni eltűnése az országnagyok közül az 1209. évi összeesküvés miatti száműzetésével hozható kapcsolatba (ZSOLDOS 2011b: 288). Kérdéses azonban, hogy Korlát fia Benedek valamikor 1206 és 1208 között valóban volt-e

Halicsban. Amint láttuk, halicsi kormányzásának idejét inkább kicsit későbbi időpontokra szokták helyezni. A HVF. történetével foglalkozó kutatóknak – akiktől már szó esett a fentiekben – elkerülte a figyelmét a Benedek száműzetéséről szóló híradás. Kivéteklént említhetjük MAREK KLATÝt, aki érdekes hipotézist állított fel. Nézete szerint Korlát fia Benedek vajda, ha 1209-ben száműzetésbe került, és 1210 második felében pedig már megjelenik a magyar hadsereg élén Halicsban, akkor bizonyára rövid időn belül kegyelmet kapott és visszatért Magyarországra a száműzetésből. Benedek *dux* címét illetően KLATÝ úgy foglal állást, hogy ez nem köthető össze az előző vajdai méltóságával, hanem inkább a hadvezéri szerepével, amit Halics elfoglalásában játszott (KLATÝ 1998: 82–84). Az említett esemény sor kronológiáját azonban a szlovák kutató nem részletezte. Való igaz, hogy KLATÝ, bár Benedeket PAŠUTÓra támaszkodva helytelenül Boór nembelinek véli, körültekintően járt el, amikor a vajda száműzetéséről szóló információt is bevonta a kérdés vizsgálatába, és ellenmondásokat áthidaló megoldást keresett. Mégis közelebbről kell annak utána járnunk, hogy az események általa adott időrendje, valamint a Benedek pályájának kegyelem általi újrakezdéséről szóló hipotézise összehangolható-e más tényezőkkel.

3.3. Amennyiben Benedekünk valóban Korlát fia Benedek vajdával azonos, az ő halicsi uralmának időrendi kérdése szempontjából nélkülözhetetlen a vajda magyarországi szereplésének pontosabb datálása az 1209. évben. A ránk maradt öt darab hiteles királyi oklevél az 1209. évből, amelyek mind napi kelet nélküliek, számunkra hasznos információval szolgálhat. Az 1209. év éppen az az időszak, amelyben megjelentik egy új állás, az alkancelláré, beékelődve a kancellár és a notariusok közé. Az öt oklevél közül időrendileg az 1. oklevél (RA 1: 240. sz.) Róbert kancellár keze által kelt. Róbert 1209-ben veszprémi püspökké való kinevezésével megvált a kancellári posztjától. Helyette Tamás alkancellár jelenik meg, aki kibocsátja a 2. (RA. 1: 242. sz.), a 3. (RA. 1: 241. sz.) és a 4. (RA. 1: 243. sz.) okleveleket. Az 5. (RA. 1: 244. sz.) oklevél kiállítójaként Tamás már mint kancellár tűnik fel (FEJÉRPATAKY 1885: 36–37; MÁLYUSZ 1973: 11–12; l. még ZSOLDOS 2011b: 107, 110, 348, 353), tehát az öt közül időrendileg ez az utolsó oklevél. Közülük Benedek vajda csak az 1. és 2. oklevelekben fordul elő még Róbert kancellársága végén és Tamás alkancellársága elején. A 3.-ban már Mihályt említik meg vajdaként, a 4.-ben szereplő Benedek újvári ispánt pedig ZSOLDOS nem tartja azonosnak Korlát fia Benedekkel, akinek pályafutása Imre király idején kezdődött (ZSOLDOS 2011b: 288).

Az 1. oklevél keltezésében II. András király negyedik uralkodói éve (*Regni nostri anno quarto*: RA. 1: 240. sz.), a 2. oklevéltől kezdve pedig az ötödik uralkodói éve szerepel (RA. 1: 242. sz.). Abból a körülményből, hogy II. András uralkodásának kezdetét 1205. május 7-étől vagy 29-étől számítja (KARÁCSONYI 1899: 5–6), az következik, hogy Benedek „uralkodásunk ötödik esztendejében” is, azaz 1209 májusa után is valameddig megtartotta a vajdai méltóságot, míg ettől meg nem vált, és az országnagyok közül véglegesen el nem tűnik. Az 1210. évi oklevélben említett összeesküvés lepleződése pedig nagyjából ugyanekkor történhetett. Valószínű, hogy Korlát fia Benedek vajdai méltóságától 1209 nyarán vált meg. Itt kell megemlítenem Csépan nádor pályafutásának utolsó fázisát is, aki utoljára az 1. oklevélben

szerepel a méltóságsorban, és a 2. oklevélben már Pot (*Poth*) a nádor. Több kutató Csépan nádor 1209-es eltűnését az országnagyok közül azzal hozza kapcsolatba, hogy az 1216. évi királyi oklevél szerint a nádort a Tomaj nembeli Tiba meggyilkolta – akit emiatt halálra ítélték (RA. 1: 310. sz.) –, és ezt a gyilkosságot joggal 1209-re helyezi (KARÁCSONYI 2004: 549; FÜGEDI 1986: 83; C. TÓTH 2001: 57; SZABÓ 2009: 87; ZSOLDOS 2011a: 22). Sőt néhányan összefüggést látnak az 1209-es összeesküvés és e gyilkosság között is (FÜGEDI 1986: 83; ZSOLDOS 2011a: 22). Csépan nádort vélhetőleg 1209 első felében ölték meg, mégpedig Róbert kancellársága legvégén, mielőtt az véglegesen eltűnik az oklevelek méltóságsorából.

Az a vélemény pedig, miszerint Benedek vajda a száműzetés után lett halicsi kormányzó, csak akkor fogadható el, ha a KLATÝ-féle királyi kegyelem hipotézisét követjük. II. András fentebb említett 1221. évi okleveléből, amelyben említés történik Korlát fia Benedek herceg száműzetéséről, még arról is értesülünk, hogy II. András Benedek hitvesének, Totának a férjétől elvett birtokokat visszaadja ama érdemeiért, amelyeket Konstancia királyné szolgálatában – aki férje, Imre király halála után eltávozott Magyarországról –, valamint a „királynénk” szolgálatában szerzett (UB. 81; RA. 1: 362. sz.). A „királynénk” (*regina nostra*) inkább II. András új hitvesére, Jolántára (ZSOLDOS 2005: 107) vonatkozhat, nem a már elhunyt Gertrúdra (PAULER 1899. 2: 49; KLATÝ 1998: 83). Bizonyos, hogy az elkobzott birtokok Gertrúd királyné idején nem kerültek vissza Totához, hanem csak Jolánta királyné idején, amiből arra lehet következtetni, hogy Korlát fia Benedek vajda 1209-es száműzetése és Gertrúd 1213-as meggyilkolása közötti időszakban nem kaphatott kegyelmet a királytól, ha egyáltalán a kegyelemről lehet beszélni. Erre vonatkozólag esetleg hivatkozhatok egy 1223. évi királyi oklevélre, amely szerint II. András korábban a „hüség és szeretett Benedekünk, egykori vajda” útján (*per fidelem ac dilectum nostrum Benedictum tunc temporis woywodam*; UGDS. 27–28; EO. 158; RA. 1: 395. sz.) adományozta a kerci monostornak a vlachoktól elvett földet (Imre király is hasonlóképpen nevezi Benedeket: *dilecto ac fideli ioubagioni nostro Benedicto woyovode*; 1202: UB. 38; RA. 1: 197. sz.). Mindenesetre nehezen képzelhető el, hogy II. Andrásnak oka lett volna már 1209 végén vagy 1210-ben kegyelmet adnia a száműzetésbe küldött Korlát fia Benedeknek, ráadásul *dux* címet adományozva neki és megtéve Halics kormányzójává. Benedek vajda *dux* címe talán címzetes, és azzal állhat kapcsolatban, hogy a vajda Konstancia királyné udvarhölgyét, Totát vette feleségül, ami 1202 táján történhetett. Mellesleg megjegyzem, hogy Gertrúd királyné öccse, Berthold (választott) kalocsai érsek az 1211-ben kelt oklevelében magát „Dalmacie Croacieque dux”-nak nevezi (CDÉS. 1: 132), holott ekkor ő bán volt.

Az eddig előadottak alapján arra lehet következtetni, hogy Korlát fia Benedek vajda az 1209-es száműzetés után nem lehetett Halicsban kormányzó, ez csak a száműzetés előtt, kb. 1209 nyaráig volt lehetséges, tehát nem 1209 ősze, hanem 1208 ősze után néhány hónapig uralkodhatott Halicsban. Azonban vajon minden kockázat nélkül kijelenthető-e, hogy a HVÉ.-ben megemlített Benedekünk azonos Korlát fia Benedek vajdával? PAULER, amikor Benedekünket Korlát fia Benedekkel azonosította, ezzel kapcsolatban azt is hozzátette, hogy ez csak gyanítás, mely azon alapszik, hogy ebben az időben más ilyen jelentékeny Benedek nem

tevékenykedett (PAULER 1899. 2: 494, 49. j.). Megjegyzendő, hogy PAULER idejében még nem létezett megfelelő archontológiai kézikönyv. A 19. század végén WERTNERnek tudomása volt az 1209-es újvári (abaújvári) ispánról és az 1214-es ungi ispánról, az 1205-ös bodrogi ispánról azonban nem, és a tudós ezeket az adatokat nem kötötte össze egy személlyel. Az 1206–1208-as Benedek soproni ispánt és Korlát fia Benedek vajdát ugyanazon személynek tartotta (WERTNER 1897–1898. 1: 440, 460; 2: 676; 3: 115). SZENTPÉTERY IMRE pedig Regestája névmutatójában csak az 1214-es Benedek ungi (ungvári) ispánt tünteti fel külön, és az 1205-ös bodrogi és 1206–1208-as soproni ispánt kérdőjellel, az 1209-es újvári ispánt pedig anélkül a Korlát fia Benedek név alatt szerepelteti (RA. 1: 525–526). Manapság korszerű archontológiai kézikönyv áll rendelkezésünkre ZSOLDOS ATTILA jóvoltából, amelyből megtudhatjuk, hogy az 1210-es években Korlát fia Benedek vajda mellett még egy előkelő Benedek is volt, aki a következő tisztségeket töltötte be: bodrogi ispán (1205), soproni ispán (1206–1208), újvári ispán (1209), ungi ispán (1214) (ZSOLDOS 2011b: 288). Ezek után módfelett nehéz ellenállni azon csábító feltételezésnek, hogy Benedekünk azzal a Benedekkel azonosítható, aki 1214-ben Ung megye ispánja volt.

3.4. A kérdésre, hogy Benedekünk két jelöltje közül melyik jöhet számításba, szerfelett nehéz válaszolni. Ne feledkezzünk el arról, hogy a HVÉ.-ben még egy Benedek, nevezetesen Benedikt Lysy is szerepelt a későbbi események során. FONT MÁRTA azt írja, hogy Benedikt Lysyt HRUŠEVŠKYJ és PAŠUTO Korlát fia Benedekkel azonosította (FONT 1991: 126, 2005: 206). Ez a megjegyzése azonban szerintem pontosításra szorul, hiszen a két történész (akárcsak KOTLJAR, HOLOVKO, VOJTOVYČ, MAJEROV, LAMMICH, DIMNIK stb.) a HVÉ.-ben leírtakon kívül nem tud semmit a két Benedek (Benedekünk és Benedikt Lysy) származásáról – mivel aligha jártak utána a rá vonatkozó magyar forrásadatoknak, illetve a magyar szakirodalomnak –, csak arról van szó, hogy Benedekünket és Benedikt Lysyt azonos személynek tekintették. HRUŠEVŠKYJ egyébként Benedeket „упр. воєвода”-ként említi, PAŠUTO pedig „венгерский палатин”-nak titulálja. Korlát fia Benedek azonban egyszer sem volt nádor, és ami az ukr. *воєвода* vagy az or. *воєвода* szavakat illeti, amelyeket más kutatók is gyakran használnak Benedek titulusaként, itt bizonyára inkább ’hadvezér’ jelentéssel bíró szóként értik, mint Erdély legfőbb méltósága megnevezéseként, avagy (erdélyi) vajdaként. Ízelítőül még megemlítem M. F. KOTLJAR írásait, aki éppen a fentebb említett HVÉ. forráskiadványához készített kommentárokat, és a HVF.-re vonatkozó számos ukrán és orosz nyelvű könyvnek szerzője. KOTLJAR közömbösebb Benedek közelebbi kiléte iránt, például az egyik munkájában szól Benedekről mint nádorról (палатин), egy néhány évvel későbbi esemény kapcsán felbukkanó azonos nevű személyt pedig a tapasztalt és agyafűrt Benedek nádorként említi meg, aki szerinte korábban is járt Halicsban. A történész a Chlebnikov-kódexre támaszkodván nem látja el a második Benedeket a Lysy jelzővel, és nem is tesz több megjegyzést Benedek(ek)kel kapcsolatban (KOTLJAR 2002: 109, 119; l. még 2005: 278, 281; ZUBRICKIJ 1855: 45; KRYP’JAKEVYČ 1999: 117). Ezenkívül még megemlítendő, hogy VOLOŠČUK, aki jártas a magyar forrásokban is, becses monográfiája névmutatójában a kérdéses személyt a következőképpen szerepelteti: „Бенедикт

Бор, трансильванський воєвода”, akiről másutt pedig kissé részletesebben tesz említést: „колишній воєвода Трансильванії Бенедикт Лисий (*Benedictus filius Korlat*)” (VOLOŠČUK 2014: 449, 304). Azonban rámutattam arra, hogy *Benedykt/Benedikt Bor* nevet viselő magyar előkelő nem létezett, továbbá megjegyzendő, hogy nem Kopasz Benedek, hanem Korlát fia Benedek volt erdélyi vajda.

Az, hogy Benedikt Lysy (Kopasz Benedek) halicsi szereplése, melynek szöveg helyét fentebb idéztem, melyik évre vonatkozik, szintén nehéz kérdés, amelylyel itt nem foglalkozom, csak annyi bizonyos, hogy valamikor az 1214 utáni időszakra helyezhető (vö. DĄBROWSKI 2002: 68, 245. j.). Kopasz Benedek személye a II. András másodszülött fia, Kálmán halicsi trónjáért vívott harcokkal állhat kapcsolatban. Már szoltam arról, hogy főképp az orosz és ukrán történetírásban a két Benedeket egynek tartják, és „Benedikt/Benedykt Bor” néven emlegetik. A 21. századba lépve – tudtommal – Lengyelországban egymás után több alapos monográfia látott napvilágot, amelyek a HVF. történetét különböző szempontokból veszik vizsgálat alá, és közülük háromban – amelyekben joggal nem esik szó „Benedykt Bor”-ról – említés történik Benedekünkről és Benedikt Lysyről is, mégpedig a következő elnevezésekkel: „wojewoda siedmiogrodzki Benedykt”, „Benedykt, palatyn siedmiogrodzki” (NAGIRNYJ 2011: 155, 335); „Benedykt Łysy, węgierski możny” (DĄBROWSKI 2012: 511; vö. 2002: 316, „Benedykt Łysy, węgierski wojewoda, dowódca załogiw Haliczu”); „namiestnik węgierski Benedykt”, „Benedykt Łysy, wojewoda węgierski” (JUSUPOVIĆ 2013: 151, 163, 248, 338). Mind a három szerző az általuk írt sorokból ítélve a két Benedeket azonos személynek tartja, bár részletekbe menően nem foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Egyúttal megemlítem, hogy NATAŠA PROCHÁZKOVÁ (1998: 66–69) szlovák történész a két Benedeket „sedmohradský vojvoda Benedikt”-ként említi, tehát szintén az azonosságuk mellett szól. Az a nézet, miszerint a két Benedek (Benedekünk és Benedikt Lysy) azonos Korlát fia Benedek vajdával, csak akkor tűnik valószínűnek, ha a vajda pályaképebe megfelelően be lehet illeszteni az 1209-es hivatalvesztését és száműzetését.

WŁODARSKI – aki a múlt században a HVF. történetére vonatkozóan több értékes tanulmányt publikált, és szintén helyesen nem szerepelteti „Benedykt Bor”-t – a megkülönböztetés híve, és az egyiket „wojewoda”-nak, a később felbukkanó másikat pedig „namiestnik” -nek (helytartó) nevezte, hiszen – amint láttuk – szerinte az előbbi már 1209-ben elhunyt (WŁODARSKI 1966: 65, 25. j., 301, 1925: 298–299, 3. j.; CHRZANOWSKI 2013: 73, 321. j.). Azzal kapcsolatban, hogy egy Benedek mint ungi ispán szerepel II. András 1214. évi oklevelének méltóságnévsorában, a lengyel történész megjegyzi, hogy mivel ezt a személyt a tanúsor majdnem utolsó helyén említik, nehéz egynek tartani azzal az előző Benedekkel, aki magas pozíciót töltött be. Szerinte 1219-től ismét felbukkan néhány Benedek, s egyikük azonos lehet azzal a Benedekkel, aki az 1215. évi esemény kapcsán szerepel a HVÉ.-ben (Ezt a Benedeket WŁODARSKI – furcsa módon – a ’kopasz’ jelzővel nem látja el. WŁODARSKI 1925: 298–299, 3. j.; l. még 1966: 65, 25. j.). A két személy megkülönböztetése más kutatóknál is megfigyelhető WŁODARSKI kutatásaitól függetlenül („Benedikt [Benedict] Bor, Hungarian voyevoda” és „Benedikt [Benedict] Lysyj, Hungarian voyevoda”, PERFECKY 1973: 149, vö. 133, 32. j. –

PERFECKY valójában összekeveri a két Benedeket; „Бенедикт, угарски војвода” és „Бенедикт Телави, угарски војвода”, HARDI 2002: 233), bár alig indokolják meg a megkülönböztetést (vagy annak ellenkezőjét). PAULER (1899. 2: 56) sem tartotta őket ugyanegy személynek, jóllehet nem részletezte a kérdést. Bizonyára azért nem, mert tudomása volt arról, hogy Korlát fia Benedek vajda 1209-ben eltűnik az oklevelek méltóságsoraiból. FONT is megkülönbözteti a két Benedeket, és ugyanakkor jelezte, hogy a magyar oklevelekben a kopaszságra utaló *calvus* jelzővel ellátott Benedeket nem találunk. A történész, aki azonban nem szól Benedek vajda száműzetéséről, PAULERrel szemben a vajdát az 1210–1211-es halicsi esemény kapcsán is szerepelteti, és ugyanakkor Benedekünkkel kapcsolatban említést tesz a „Bor nembeli Korlát fia, Benedek erdélyi vajda”-ról (FONT 1991: 122, 2005: 197, 206; vélhetően FONT tanulmánya hatására KLATY [1998: 81–82] is hasonló személynévre gondol, aki azonban ugyanegynek tartja a két Benedeket). Ez „Bor nembeli Bánk bán” és „Korlát fia Benedek vajda” összekeveredése eredményének tűnik, ami a PÓR ANTAL által adott hasonló elnevezésre is, valamint a „Benedikt/Benedykt Bor”-ra is emlékeztet.

Most, pontosítva és kiegészítve a WŁODARSKI írta fenti sorokat, megjegyzem, hogy az 1210-es években legalább három előkelő személy viselte a *Benedek* nevet, és a kettőről fent már említést tettem. A harmadik Benedek pályaképe a következő: szolnoki ispán (1217), nyitrai ispán (1219), újvári ispán (1220), udvarispán (1231–1232) (ZSOLDOS 2011b: 288). Ezenkívül figyelmet érdemel egy érdekes adat, amely Gothard alnádor 1264-i oklevelében található: *Benedictus Calvus [...] de genere Opuz*, aki egy peres ügy kapcsán felbukkan (RP. 128–130; az *Opuz* nemzetiségről I. KARÁCSONYI 2004: 138–140). Rögtön felmerül a gondolat, hogy az *Apc (Opuz)* nembeli Kopasz (*Calvus*) Benedek vajdon azonos személy lehet-e a HVÉ.-ben említett Benedikt Lysyvel, azaz szintén Kopasz Benedekkel? Az azonosítás nehézségekbe ütközik, hiszen közel fél évszázadnyi idő választja el a két eseményt.

Hogyha Benedekünk nem azonos Benedikt Lysyvel, időrendileg nézve nincs kizárva, hogy az előbbi személy az 1209-ben száműzött Korlát fia Benedek vajdával ugyanegy. Ez következésképpen azt is jelenti, hogy ő legkésőbb valamikor 1208 ősze és 1209 nyara között uralkodhatott Halicsban, vajdai tisztsége megtartásával. Ezt azonban kevésbé tartom valószínűnek. Ha viszont azonos, abból az következik, hogy az 1209-ben hivatalvesztést elszenvedett és száműzött Korlát fia Benedek vajda semmiképpen sem jöhet szóba Benedekünk jelöltjeként, hiszen Benedikt Lysy az 1214 utáni időkből bukkan fel Halicsban.

3.5. Amennyiben elvetjük a Benedekünknek Korlát fia Benedek vajdával való azonosságáról szóló nézetet, magától értetődően megszabadulhatunk a vajda *dux* címével és a száműzetésével kapcsolatos problematikától. Ez esetben már csak azzal a fentebb említett Benedekkel lesz dolgunk, aki II. András trónra léptével majdnem egy időben kezdte pályafutását először bodrogi ispánként. Tekintettel arra, hogy a fent említett öt 1209-es királyi oklevél közül időrendben csak az I. kelt május előtt, a többi négy pedig mind ezután, és a 2. oklevélben (RA. 1: 242–243. sz.) Mártont, a 4. oklevélben pedig Benedeket említik újvári ispánként (RA. 1: 243. sz.), valószínűnek látszik, hogy az utóbbi kiállításának ideje nagyjából a mondott év nyarára vagy inkább őszére helyezhető. Benedek ekkor vette át az újvári is-

pánságot elődjétől, Mártontól, aki 1209 májusa után még valameddig újvári ispán volt. Valószínű tehát, hogy Benedekünk halicsi uralmának ideje 1209 őszénél még későbbre tehető, ha ez az ispáni méltóságától való megválása után következett be.

A Patriaršaja ili Nikonovskaja letopis' lakonikus rövideggyel tudósít az 1210. év alatt arról, hogy Rjurik fia Rostislav uralkodott Halicsban, és (a halicsiak) szeptember 4-én elkergették Roman Igorevičet; ősszel elkergették Rostislav Rjurikovičet, és Roman Igorevičet testvérével együtt ültették a halicsi trónra (PSRL. 10: 60). Az esemény hónap és nap megjelölése nélkül ugyan, de a Moskovskij letopisnyj svod-ban (PSRL. 25: 108), a fent említett Voskresenskaja letopis'-ban és egyéb évkönyvekben is olvasható, szintén az 1210. év alatt. Különös tekintettel az óoros évkönyvekben említett évszakra, az őszre (az 1210. év alatt), amikor is a halicsiak elkergették Rostislav Rjurikovičet Halicsból, és Roman Igorevičet ültették trónra, valamint figyelembe véve azt, hogy a HVÉ. szerint Benedekünk volt az, aki röviddel ezután ezt a Romant elfogta és Magyarországra küldte, feltételezhetjük, hogy Benedek újvári ispáni kinevezése után rögtön, 1209 őszén vagy végén nem vezethetett hadat Halicsba, hanem leginkább egy évvel később, miután megvált az ispáni tisztségtől. Figyelembe véve azt, hogy 1211 késő nyarán vagy kora őszén Pot nádor vezérlete alatt a magyar seregek Halicsban hadakoztak (PSRL. 2²: 724–727; HODINKA 1916: 317–323; II. Andrásnak az 1212-ben Pot nádor számára kiállított adománylevele [C. TÓTH 2001: 66] valószínűsíti ezen katonai esemény 1211-re való datálását), azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Benedek azelőtt, 1210 késő ősztől 1211 kora tavaszáig, tehát közel fél évig volt halicsi kormányzó. Ez az időrend – ha csak a végkövetkeztetésemet nézem – nagyjából egybeesik HRUŠEVŠ'KYJÉVEL. Ehhez a kronológiához az ukrán tudós nem a magyar források tanúsága alapján, hanem a Voskresenskaja letopis'-ben említett évszámra támaszkodva jutott, mégpedig Benedekünk közelebbi meghatározása nélkül (HRUŠEVŠ'KYJ 1993: 573). Mellesleg megemlítem, hogy a Gustynskaja letopis', amely a 17. századból való kései kompilációs mű, és a mai Ukrajna területéről származik, az 1210. évnél nemcsak Benedek halicsi uralmáról tudósít, hanem a Halicsból való kiűzéséről is (PSRL. 40: 111–112; SUSZKO 2003: 180).

Benedek mint az első adatolt ungi ispán a leleszi monostor alapítólevélének méltóságsorában bukkan fel (az oklevelet, amelyre már WŁODARSKI is hivatkozott, sokáig hamisítványnak minősítették; hitelére I. ÉRSZEGI 2003: 13–19, 28; I. még ULIČNÝ 2002: 229–232; vö. CDES. 1: 144; RA. 1: 295. sz.; KRISTÓ 1988: 415–416). Halics felé az út – ha a szomszéd Zemplén megyében lévő Leleszből (szlk. Leles) indulunk ki – Ungváron (ukr. Ужгород) keresztül az Ung folyó mentén nagyjából északkeleti irányban haladva, végül az Uzsoki-hágón (ukr. Ужоцький перебал) át a Kárpátok hegyvidékén keresztül vezetett. II. András 1213 szeptemberében minden bizonnyal ezen az útvonalon keresztül szándékozott hadba vonulni Halics felé (PSRL. 2²: 728–729; HODINKA 1916: 326–327). Mivel ezekben az időkben a megyerangsorban Bács, Bodrog, Bihar, Pozsony és Sopron megyéket politikailag igen előkelőnek tekintették, és az ötösfogatot Moson és Újvár követte (NÓGRÁDY 1995: 170, 174), még ha csak megyeispáni pozíciókban is volt, ennek a Benedeknek a politikai karrierje nem lehetett jelentéktelen, hiszen először bodrogi, majd soproni, újvári és végül ungi ispán volt.

Elképzelhető, hogy II. András 1214-ben azért nevezte ki Benedeket az akkoriban nem valami jelentősnek tartott Ung megye élére, hogy megerősítse a határvármegyét a Halicsba irányuló expanziós politikájának alátámasztásául. Nem sokkal ezután a szepesi várban (szlk. Spišský hrad)² találkozott a magyar király és Leszek krakkói fejedelem, hogy tanácskozzon a dinasztikus házasságkötésről és a halicsi terület sorsáról. A magyar király ennek értelmében eljegyeztette másodszületött fiát, Kálmánt a lengyel fejedelem lányával, Salomeával, majd a halicsi trónra ültette (PSRL. 2²: 731; HODINKA 1916: 330–333), amiben vélhetően Benedek ungi ispánnak is volt szerepe.

Most azt a kérdést kell feltennem újra, hogy a szóban forgó Benedek azonos-e Benedikt Lysyvel. A *Benedek* név igen gyakori ebben a korban, de II. András magyar király uralkodásának első két évtizedében az e nevet viselő előkelők száma nem számottevő, így nehéz elképzelni, hogy két azonos nevet viselő személy véletlenül került volna ugyanoda, Halicsba egy évtizeden belül. A HVÉ.-ben két ízben szerepel egy *Mika* nevű magyar, az egyik alkalommal *Mika Bradatyi* (Szakállas Mika) néven az alább tárgyalandó Bankó társaságában, a másik helyen pedig jelző nélkül (PSRL. 2²: 724; HODINKA 1916: 319), de kétségtelen, hogy ebben az esetben ugyanarról a személyről van szó. Figyelembe véve ezeket a körülményeket – meggyőző érvelés nélkül – megkockáztatom azt a feltevést, hogy a két Benedikt (Benedekünk és Benedikt Lysy) ugyanegy személyre vonatkozik. Benedekünkre tehát, aki 1210 késő ősztől 1211 kora tavaszáig halicsi kormányzó, 1214-ben pedig ungi ispán volt, az 1210-es évek második felében valószínűleg ráragasztották a „kopasz” jelzőt Halicsban, ahol tehát ismét feltűnt, mégpedig most a gyermek Kálmán mellett.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU
Budakeszi

² A találkozás helyszínét („во Зпиши”) gyakran Szepessel (vö. Szepesség; szlk. Spiš; le. Spisz; ném. Zips) azonosítják (PAULER 1899. 2: 54–56; WŁODARSKI 1925: 290–291; HARAJDA 1943: 147; PAŠUTO 1950: 149, vö. 200; FONT 2005: 204–205; HOLOVKO 2006: 276–278; NAGIRNYJ 2011: 171; DĄBROWSKI 2012: 83; ALEKSANDROVYČ–VOJTOVYČ 2013: 52; CHRZANOWSKI 2013: 72). Ez önmagában véve nem helytelen ugyan, de e helynév egy tág területet jelöl, így magam konkrétan a szepesi várra gondolok, amelynek építése III. Béla korára esik, és a 13. század első harmadában új tornyot kapott (SLIVKA 1989: 87; 1249: *in castro Scypus*, CDES. 2: 230; RA. 1: 910. sz.; vö. PROCHÁZKOVÁ 1998: 66; HARDI 2002: 134).

A változás megragadása a nyelvi tájképben: Kárpátalja példája

1. Bevezetés. A nyelvi tájkép kutatása egyre divatosabb témává válik a magyar nyelvészek körében, és – mint azt az MTA Nyelvtudományi Intézetének Többnyelvűségi Kutatóközpontja által *A nyelvi tájkép elmélete és gyakorlata* címmel 2013. március 23-án szervezett konferencia¹ előadásai is igazolják – fokozatosan szélesedik az ilyen irányú kutatások témaköre. A nyelvi tájkép értelmezése is egyre bővül: ma már részének tekintik a névjegykártyákon megjelenő nyelveket éppúgy, mint például a termékek címkézését (LAIHONEN 2012: 27–28).

Miközben a nyilvános tér folyamatosan átalakul, mozgásban van, a nyelvi tájkép kutatása – nyilván az elsősorban a pillanat megragadására alkalmas fénykép miatt – jellemzően szinkron jellegű: a kutatók rendszerint egy-egy adott időszakra érvényes módon jellemzik a vizsgált szimbolikus térben megjelenő feliratokat, nyelveket. A változás megragadása azonban a nyelvi tájkép kutatásában is rejt magában lehetőségeket. Az alábbiakban azt mutatom be kárpátaljai példák segítségével, miként jeleníthetők meg néhány fényképfelvétel és kordokumentum révén a régió politikai és nyelvi viszonyaiban bekövetkező átalakulások; hogyan tükröződnek a politikai és nyelvi dominanciaváltások; mi módon érzékelhető az átmenetiség egy-egy fotón, képeslapon, bélyegen, nyomtatványon. A tanulmány célja továbbá, hogy rávilágítson: a nyelvi tájkép kutatásában nem csupán a kvantitatív módszer hozhat értékelhető eredményeket; a kvalitatív elemzés, egy-egy felvétel szemiotikai jellemzőinek feltárása révén hasznos információkra tehetünk szert a közösségben használatos nyelvek és beszélők helyzetéről, hierarchikus viszonyaik (át)alakulásáról.

2. Kárpátalja – az átmenetiség régiója. Kárpátalján számos különböző etnikum képviselői és nyelv beszélői élnek tradicionálisan egymás mellett (KOC SIS–TÁTRAI szerk. 2013). A terület története bővelkedik fordulatokban, átmeneti periódusokban (FEDINEC–VEHES szerk. 2010; CSERNICSKÓ–FERENC 2014). A nemzetközi szakirodalomban is általánosan ismert az anekdota a kárpátaljai bácsiról, aki úgy „fordult meg” több országban is, hogy ki sem mozdult szülőfalujából (l. pl. BUTT 2002: 155). A régió egyetlen évszázad alatt több államfordulatot ért meg (l. táblázat). Az államfordulatok minden esetben változást hoztak a hivatalos nyelv, a nyelvek közötti viszonyok terén is (CSERNICSKÓ 2013; CSERNICSKÓ–FERENC 2014).

---

¹ <http://www.nytud.hu/nyelvitajkep> (2015. 04. 07.)

1. táblázatA régió politikai-közigazgatási státusa 1867-től máig²

Állami hovatartozás	Időszak	A régió (részeinek) megnevezése	A régió határait befolyásoló nemzetközi szerződések
Magyar Királyság az Osztrák–Magyar Monarchián belül	1867–1918	Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegye	1867. évi szerződés (kiegyezés) az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttéről
Magyar Népköztársaság és Magyar Tanácsköztársaság	1918–1919	Ruszka Krajna (1918. 12. 25.); Hucul Köztársaság (1919. 01. 08.); Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegye	Saint-germaini szerződés (1919. 09. 10.), Trianoni békeszerződés (1920. 06. 04.)
(első) Csehszlovák Köztársaság (második) Csehszlovák Köztársaság	1919–1938	Podkarpatszka Rusz, Ruszinszko	Saint-germaini szerződés (1919. 09. 10.), Trianoni békeszerződés (1920. 06. 04.)
	1938–1939	Podkarpatszka Rusz, Ruszinszko	
Kárpáti Ukrajna	1939. 03. 14–15.	Kárpáti Ukrajna	Első bécsi döntés (1938. 11. 02.).
Magyar Királyság	1939–1944	Kárpátaljai Kormányzóság	Katonai akció (1939. 03. 14–18.), második bécsi döntés (1940. 08. 30.)
Kárpátontúli Ukrajna	1944. 11. 26. – 1946. 01. 22.	Kárpátontúli Ukrajna	—
Szovjetunió	1946–1991	Kárpátontúli terület	Szovjet–csehszlovák egyezmény (1945. 06. 29.)
Ukrajna	1991-től	Kárpátontúli terület	A Független Államok Közössége megalakulásáról szóló egyezmény (1991. 12. 07.)

Természetesen ez az átmenetiség, a folyamatos átalakulás és változás a különböző korszakokból ránk maradt fényképfelvételeken, dokumentumokban is tükröződik.

3. Maradandóság és változás a nyelvi tájképben. A nyelvi tájkép lassabban változik, mint egy-egy régió, helység lakosságának felekezeti, etnikai vagy nyelvi összetétele. A Kárpátalja legtöbb településén máig megmaradt zsidó temetők, a sírköveken látható héber írással készült feliratok például szinte az utolsó közvetlen emlékei a nyelvi tájképben a régióban 1944 előtt virágzó, főként a városokban hangsúlyosan jelen lévő zsidó kultúrának (MAGOCSI 2005; PAPP 2005;

² Összeállítva FEDINEC–VEHES szerk. 2010, illetve VEHES et al. 2011: 258–265 alapján.

BÁNYAI–FEDINEC–KOMORÓCZY szerk. 2013). Ezeknek a ma még meglévő emlékeknek a rögzítése fontos információkat szolgáltathat egy település etnikai, felekezeti viszonyaiban bekövetkezett változásokról. Ilyen például a beregszászi zsidó temetőben készült 1. kép, illetve a 2. kép, amely Beregszász főterén, az egykori zsinagóga, ma járási művelődési ház falán őrzi héber, ukrán és magyar nyelven a városból 1944 tavaszán elhurcolt zsidó lakosság emlékezetét. Ezek a héber feliratok egyben az utolsó előfordulásai az etnikumhoz köthető héber írásrendszernek is Beregszászban: nemcsak a zsidóság tűnt el ugyanis a városból, hanem az általuk használt írás is.

1–2. kép

A kárpátaljai zsidóság emlékei³

Másrészt azonban a nyelvi tájkép nagyon gyorsan reagál a globális és lokális gazdasági változásokra: egy-egy márka eltűnése vagy megjelenése, az üzletek tulajdonos- és/vagy profilváltása, a kirakatok, cégtáblák, reklámok lecserélése rendszeresen átalakítja a nyelvi tájképet. Ahol tegnap még kisbolt volt, ma talán kocsmá, s holnap esetleg már divatszalon működik, és ennek megfelelően változik a cégtábla, a kirakat, a reklám: módosul a nyelvi tájkép.

4. A változás és az átmenet megjelenése fotókon, dokumentumokon. Az első világháborút követően széthullott Osztrák–Magyar Monarchia romjain létrejött Csehszlovák Köztársaság az 1919. szeptember 10-én Saint-Germainben aláírt nemzetközi szerződés alapján kapta meg a mai Kárpátalja területét, mely Podkarpatszka Rusz néven vált az államszervezet részévé (VEHES et al. 2011: 43).

A hatalomváltás átmeneti időszaka ragadható meg a 3. képen, melyen egy *K und K*, azaz császári és királyi osztrák–magyar postabélyeg látható. A bélyegre átlósan rányomott fekete szöveg és az 1919-es évszám azonban már azt mutatja, hogy az újonnan létrejött, ám saját szimbólumokkal ellátott postabélyegekkal még

³ Forrás: a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont archívuma.

nem rendelkező Csehszlovák Köztársaság állami postahivatala vette használatba a már nem létező birodalom bélyegét. A piciny papírdarabon – amely egyébként a Habsburg Birodalom (I. Károly) és a Magyar Királyság (IV. Károly) egyaránt utolsó uralkodóját ábrázolja – megjelenik a letűnő birodalom legjelentősebb nyelve, a német, illetve az új állam hivatalos nyelve, a „csehszlovák”.

3. kép

Postabélyeg és felülbélyegzés 1919-ből⁴

A régió történetében a következő államfordulatra az első bécsi döntést követően került sor, amikor Magyarország visszakapta a terület déli, legnagyobb részben magyarok lakta sávját (VEHES et al. 2011: 70–71). A 4. képen a csehszlovák korszakban Ungváron felépített, Podkarpatszka Rusz közigazgatási székhelyének szánt épület látható 1938 novemberében. Az 1938. november 10-i filmhíradó tanúsága szerint az épület homlokzatán még látható a kétnyelvű (csehszlovák és ruszin/ukrán) felirat, ám az első emeleti ablakból – ez a fekete-fehér felvételen is érzékelhető – a magyar nemzeti trikoltól lógatják ki az épületet és a régiót újra birtokba vevő magyar katonák, állami hivatalnokok.

4. kép

Közintézmény 1938 novemberében⁵

⁴ Forrás: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Csehszlov%C3%A1kia> (2015. 04. 07.).

⁵ Forrás: a filmhíradó tudósítása a magyar királyi honvédség 1938. november 10-i ungvári és munkácsi bevonulásáról: <https://www.youtube.com/watch?v=uQRQKkTusuk&feature=related> (2015. 04. 07.). A felvételen 2:22 és 2:25 között az látható, ahogyan az épületről leverik a csehszlovák címet; a kiemelt kép 2:31 és 2:32 között található.

Figyelemre méltó emléket állít az első bécsi döntés utáni időszaknak az 5. képen bemutatott bélyeg és a rajta lévő pecsét. Az 1937. szeptember 14-én, Csehszlovákia egyik megalapítója és első elnöke halála alkalmából kiadott, 2 csehszlovák koronát érő bélyegen maga Tomáš Garrigue Masaryk látható a cseh(szlovák) nyelvű *Československo* felirat alatt; a Szent István koronáját megjelenítő pecséten azonban az 1938-as évszám, illetve az *Ungvár visszatért* (értelemszerűen: Magyarország) magyar nyelvű szöveg olvasható.

5. kép

Postabélyeg és bélyegzés 1938 novemberéből⁶

A 6. kép a hatalomváltás nyelvi következményeit láttatja. Amikor 1938 novemberében az első bécsi döntéssel a régió déli, túlnyomórészt magyarok lakta sávja visszatért Magyarországhoz, ez újra magával vonta a hivatalos nyelv megváltoztatását is. Amint az a 6. képen látható, Karácsfalva görög katolikus anyakönyvében – amely, vegyük észre, kétnyelvű: ruszin/ukrán–cseh(szlovák) nyomtatvány – 1938. augusztus 25-én (amikor a régió és a község még Csehszlovákia része) a bejegyzés cirill betűs, ukrán/ruszin nyelvű. Ám az ugyanazon év november 13-án és december 4-én – ekkor Karácsfalva ismét Magyarország része – keletkezett anyakönyvi bejegyzések nyelve a magyar.

6. kép

Anyakönyvi bejegyzések 1938-ból⁷

Датум входу Датум входу		Дни, месяць и год Дни, месяц и год		Имя Місто	Поля Родина				Происхождение Родод		Възроста Належност		Родина от дедов, прадедов, прапрадедов
1938	1938	1938	1938		рус.	укр.	чех.	слов.	рус.	укр.	чех.	слов.	
7.	20. август 1938	25. август 1938	Ангел									Лаврентий Богданович Богданович	
8.	1938 ноябрь 10.	1938 ноябрь 15.	Горен	фин	татар			гос.	като.			Сабі Лаж гос. като. ф. Калініна	
9.	1938 ноябрь 28.	1938 декабрь 4.	Ерсібот		молд.	татар		гос.	като.			Габелъні гос. като. ф. Сабі Лаж	

⁶ Forrás: a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont archívuma.

⁷ Forrás: a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont archívuma.

A 7. képen ismét egy postai bélyeg látható. Prága 1938. november 22-én elfogadta a Podkarpatszka Rusz autonómiájáról szóló törvényt, és kinevezte a közigazgatási egység kormányát (VEHES et al. 2011: 73). Podkarpatszka Rusz Avgusztin Volosin vezette kabinetje azonnal lépéseket tett az önállóvá válás felé: az ukránt a régió hivatalos nyelveként kodifikálta, és hivatalosan is engedélyezte a *Kárpáti Ukrajna* megnevezés használatát a *Podkarpatszka Rusz* mellett. A bélyeg ebben az időszakban keletkezett. Felül, nagyobb betűkkel még a csehszlovák nyelvű *Česko-Slovensko* szöveg áll, de alatta már az ukrán nyelvű *Карпатська Україна* (Kárpáti Ukrajna) felirat is látható. A bélyeg elkészülte után nem sokkal, 1939. március 14-én Volosin Huszton kikiáltotta a független miniállam: Kárpáti Ukrajna létrejöttét; az előrenyomuló magyar honvédség azonban március 18-ára felszámolta a gyér kárpát-ukrán ellenállást, és elfoglalta Kárpátalját (FEDINEC szerk. 2014).

7. kép

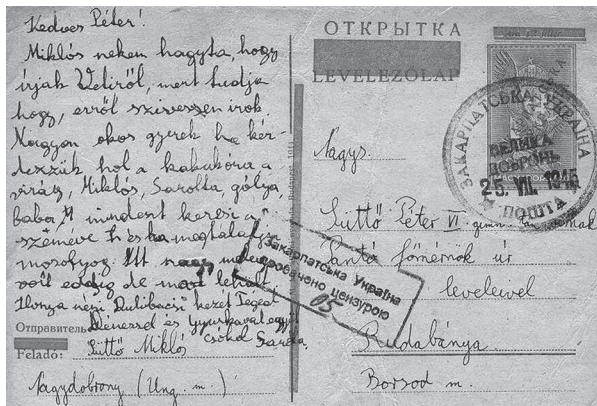
Postabélyeg 1938–1939-ből⁸

A 8. kép egy újabb államfordulat és egy következő nyelvi, nyelvpolitikai váltás emléke. Az 1939–1944 között ismét Magyarországhoz tartozó Kárpátalja Nagydobrony községében egy képeslap hátoldalára írt üdvözlés magyar nyelvű. A nyomtatvány eredetileg szintén magyar nyelvű volt. A magyar szöveget (*Levelezőlap, Feladó*) azonban az 1944 októberében-novemberében Kárpátaljára bevonuló szovjet csapatok fegyvereinek árnyékában létrehozott pseudoállam, Kárpátontúli Ukrajna (l. VEHES et al. 2011: 117–134) postája orosz nyelvű szöveggel nyomta felül (*Открытка, Отправитель*). A magyar postabélyegen látható, 1945. július 25-ei dátummal ellátott körpecsét már Kárpátontúli Ukrajna másik hivatalos nyelvén, ukránul készült; szövege: „*Kárpátontúli Ukrajna. Posta*”. Középen a ma is abszolút magyar többségű település neve szerepel szlávított formában (*Велика Добронь*). A másik, téglalap alakú bélyegző szintén ukrán nyelvű, és a Kárpátalja Szovjet-Ukrajnához csatolását előkészíteni hivatott, nemzetközileg el nem ismert miniállam megnevezése mellett a *Cenzúra által ellenőrizve* feliratot tartalmazza.

⁸ Forrás: http://uk.wikipedia.org/wiki/Stamp_of_Karpatska_Ukrajina.jpg (2015. 04. 07.).

8. kép Levelezőlap 1945 júliusából⁹

Azt, hogy a második világháború során megszállt Kárpátalját Moszkva Szovjet-Ukrajnához kívánta csatolni, a következő, szintén három nyelvű szöveget tartalmazó kép is jelzi. A 9. képen a munkácsi szovjet városparancsnok 1945. március 20-án kiadott rendeletének részlete látható, amely meghatározza a város magyar közterületi neveinek (1. oszlop) új ukrán (2. oszlop), illetve orosz nyelvű (3. oszlop) megfelelőit. A rendelet értelmében például a magyarokat a 9. század végén a Kárpát-medencébe vezető Árpád vezérről elnevezett utcát Sztálinról, az államalapítóként tisztelt, szentté avatott első magyar király, Szent István nevét viselőt pedig a proletár forradalom atyjáról, Leninről kellett elnevezni, a Rákóczi utcából pedig Hruscsov utca lett.

9. kép Hivatalos rendelet a közterületek átnevezéséről, 1945 márciusából¹⁰

Переименование улиц города Мукачева.

7.	1. ул. Арпад Безир	ул. Сталина	ул. Сталина
2.	" Св. Степана	" Ленина	" Ленина
4.	3. " Ракоци	" Хрушова	" Хрушова
5.	4. " Керешвейг	" Петра Великого	" Петра Великого
6.	5. " Кошут Лойш	" Духовича	" Духовича
3.	6. " Чань	" Бушкина	" Бушкина
2.	7. " Каньо	" Ворошилова	" Ворошилова
7.	8. " Эриnyi И.	" А. Невского	" А. Невского
8.	9. " Баторгази Янош	" Колотова	" Колотова
3.	10. " Текел	" А. Досрянского	" А. Досрянского
3.	11. " Бягани	" М. Горького	" М. Горького
4.	12. " Недецея	" Кирова	" Кирова
3.	13. " Мункачи М.	" Тянка	" Тянка
5.	14. " Петети Ш.	" У. Франка	" И. Франко
3.	15. " Йокаи Мер	" Коммунистична	" Коммунистическая
4.	16. " Имреда Бейла	" Корятовича	" Корятовича
2.	17. " Эржебет	" Т. Шевченка	" Т. Шевченко
2.	18. " Ноембер 10	" ген. Петрова	" ген. Петрова
2.	19. " Гуняди	" Сильва	" Сильва
2.	20. " Арань	" Локоти	" Локоти

⁹ Forrás: <http://www.nytud.hu/nyelvitajkep/images/abstr/csernicsko2.jpg> (2015. 04. 07.).

¹⁰ Forrás: [http://zakarpattya.net.ua/Blogs/93620-Vulytsi-Mukacheva.-Lohika-radianskykh-pe\[-\]reimenuvan](http://zakarpattya.net.ua/Blogs/93620-Vulytsi-Mukacheva.-Lohika-radianskykh-pe[-]reimenuvan) (2015. 04. 07.).

A 10. képen egy 40 évvel későbbi politikai és nyelvi fordulat emléke látható. A Szovjetunióban a kárpátaljai magyar földrajzi nevek kezdetben nem jelenhettek meg a nyilvános térben: a magyar nyelvű sajtóban, a közterületi feliratokon is csak szlávósított formájukban lehetett használni őket (BEREGSZÁSZI 1995–1996, 1997). Hiába volt *Ungvár*, *Beregszász*, *Munkács* a neve a helyi magyarok nyelvhasználatában a régió három legnagyobb városának, ezek a településnevek kizárólag *Uzsgorod/Uzshorod*, *Mukacsevo*, *Beregovo* alakban voltak használatosak a nyilvánosság előtt. A 10. képen egy beregszászi, orosz–magyar kétnyelvű utcanevénytábla látható, melyen magyarul nem a *Munkácsi utca*, hanem az oroszból transzliterált *Mukacsevói utca* felirat látható.

10. kép

Utcanévtáblák a Szovjetunióból¹¹

Bár Ukrajna 1991-ben függetlenné vált, a kárpátaljai magyar településnevek használatának kérdése hosszú ideig vitatéma volt (BEREGSZÁSZI 1995–1996). Az új ukrán állam lehetővé tette, hogy a köztérményeken is megjelenjenek a kétnyelvű feliratok, de kezdetben ragaszkodott ahhoz, hogy a magyarok lakta települések nevét magyarul is a második világháború után szlávósított névformában használják. A 11–12. képen ilyen, ukrán–magyar kétnyelvű táblákat láthatunk, amelyeket 1991 után helyeztek ki két, nagyrészt magyarok lakta település helyi önkormányzatának homlokzatára. A táblákon magyarul is *Verbovec*, illetve *Perehresztya* szerepel, miközben a két falu történelmi magyar neve *Verbóc* és *Tiszakeresztúr*.

11–12. kép

Intézménynév-feliratok 1991 után¹²

¹¹ Forrás: a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont archívuma.

¹² Forrás: a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont archívuma.

Néhány évvel később mindkét község visszakapta magyar nevét (BEREGSZÁSZI 2005), így ma már a *Verbőc* (13. kép), illetve a *Tiszakeresztúr* (14. kép) felirat jelenhet meg a falvak határában található helységnévtáblákon és az önkormányzatok épületének homlokzatán.

13–14. kép

Helységnévtáblák napjainkban¹³

A 14. képen egy új jelenségre is felfigyelhetünk: a község nevének cirill és latin betűkkel kiírt neve fölött rovásírással is szerepel a *Tiszakeresztúr* felirat. A rovásírásos helységnévtáblák 2010-ben kezdtek megjelenni a Kárpát-medence és Kárpátalja magyarok lakta településeinek határában¹⁴, rendszerint (jobboldali elkötelezettségű) magyarországi civil szervezetek vagy a Jobbik Magyarországért politikai párt ajándékeként. A rovásírásos feliratok nem közvetlenül a közútkezelő vagy a helyi önkormányzat által állított hivatalos helységnévtáblán kapnak helyet, hanem a két kárpátaljai magyar érdekvédelmi szervezet valamelyike (14. kép: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 15. kép: Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség) által állított nem hivatalos táblán. A rovásírásos feliratok megjelenése a szimbolikus tér hangsúlyosan magyar nemzeti szimbólumokkal való kitöltését célozza: nem elegendő a magyar nyelvű helységnév feltüntetése, ennél erősebb jelképekkel kell megjelölni a területet.

¹³ Forrás: a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont archívuma.

¹⁴ Vö. Rovástáblás települések listája című magyar nyelvű oldal a Wikipédián; [http://hu.wiki\[-\]pedia.org/wiki/Rov%C3%A1st%C3%A1bl%C3%A1s_telep%C3%BC1%C3%A9sek_lis\[-\]t%C3%A1ja](http://hu.wiki[-]pedia.org/wiki/Rov%C3%A1st%C3%A1bl%C3%A1s_telep%C3%BC1%C3%A9sek_lis[-]t%C3%A1ja) (2015. 04. 07.).

15. kép

Cirill és latin betűs, valamint rovásírásos helységnevtáblák napjainkban¹⁵

Az előzőekben említettük, hogy a bizonyos elemeiben maradandó nyelvi tájkép más vonatkozásokban gyorsan reagál a változásokra. A 16. kép ezt példázza. Az 1991 végén függetlenné vált Ukrajna történetének legnagyobb válságát éli: 2013 késő őszén zavargások törtek ki Kijevben; 2014 januárjában a konfliktus halálos áldozatokkal járó összecsapássá súlyosbodott, márciusban Oroszország bekebelezte a Krím-félszigetet, 2014 áprilisa óta pedig kisebb-nagyobb megszakításokkal folyik a hivatalosan „antiterrorista operáció”-nak aposztrofált háború Ukrajna keleti felében. Bár az ország nyugati végein béke van, a háborús helyzet okozta fenyegetettség Kárpátalján is érzékelhető. A Beregszász egyik központi helyén kihelyezett kétnyelvű (ukrán–magyar) hirdetőtábla felirata éberségre szólítja fel a vidék lakosságát. Figyelemre méltó, hogy miközben a város területén egyetlen életveszélyre figyelmeztető tábla, felirat (pl. *Vigyázat, magasfeszültség!*) sincs kiírva magyarul (HIRES-LÁSZLÓ 2015: 182), a fegyveres konfliktus kiváltotta bizonytalanság és veszélyérzet arra készítette a hatóságokat, hogy a város körülbelül felét, a település körüli falvak lakóinak pedig többségét kitevő – egyébként ukránul jellemzően nehezen kommunikáló (l. pl. CSERNICSKÓ 2012) – magyarokat anyanyelvükön (is) megszólítsák. Az ukrán belbiztonsági szolgálatoknak ez a lépése valószínűleg összefüggésben lehet azzal, hogy a Krím megszállásának és a fegyveres konfliktus kialakulásának egyik ürügye az volt, hogy a Janukovics helyére lépett új hatalom regnálása első napján el akarta törölni a 2012-ben elfogadott, a kisebbségi nyelvek beszélői számára széles nyelvi jogokat biztosító nyelvtörvényt (a jogszabályról l. TÓTH–CSERNICSKÓ 2014), illetve hogy a dél- és kelet-ukrajnai régiók jelentős részben orosz ajkú lakossága úgy érezte, az ukránosítás veszélyezteteti anyanyelvük, az orosz szabad használatát (CSERNICSKÓ 2013: 239). Azzal, hogy az ukrán belügyminisztérium anyanyelvükön kéri együttműködésre a kárpátaljai magyarokat, lojalitásukra számít, és kerülni akarja annak a látszatát, hogy az új ukrán politikai elit a kisebbségi nyelvi jogok szűkítésére törekszik; ezzel pedig az ukrán hatalom azt próbálja megelőzni, hogy a helyi magyar közösség körében is felszínre törjenek az esetleges szeparatista törekvések.

¹⁵ L. mint fentebb.

16. kép

A lakossághoz szóló tábla az ukrajnai háború időszakában¹⁶

5. Összefoglalás. A tanulmány Kárpátalja példáján mutatja be, hogy a nyelvi tájkép történeti szempontú elemzése, a változatosság és a változás megragadása olyan kutatási irány lehet, amely segíthet értelmezni a vizsgált közösségben végbemenő társadalmi, politikai, gazdasági és nyelvi folyamatokat. A nyelvpolitikai kutatások során a – tágran értelmezett – nyelvi tájkép elemzése hasznos információkkal szolgálhat nem csupán az egyes nyelvek hierarchikus viszonyainak feltárásában, hanem a nyelvi dominanciaváltások megragadása terén is. A nyelvi tájkép kvalitatív leírása, a nyelvi tájképben bekövetkező változások dokumentálása jól kiegészítheti a nyelvpolitikai vizsgálatokat (SHOHAMY 2006; LAIHONEN 2015a). A nyelvi tájkép szemiotikájának elemzése révén nem csupán a nyelvek presztízsében bekövetkező változások érhetőek tetten (BLOMMAERT 2013), hanem a nyelvek és beszélőik státusának módosulása, illetve az átmeneti időszakokban a nyelv(politika)i status quo felborulása okozta bizonytalanság, a normák ütközése (PAVLENKO 2009), a folyamatban lévő változás, valamint a nyelvi és politikai ideológiák átalakulása is (LAIHONEN 2015b: 171).

Kulcsszók: nyelvi tájkép, nyelvpolitika, nyelvi változás, nyelvi ideológia, Kárpátalja.

Hivatkozott irodalom

BÁNYAI VIKTÓRIA – FEDINEC CSILLA – KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL szerk. 2013. *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Aposztróf Kiadó, Budapest.

¹⁶ Forrás: a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont archívuma.

- BEREGSZÁSZI, ANIKÓ 1995–1996. Language Planning issues of Hungarian Place-names in Subcarpathia. *Acta Linguistica Hungarica* 43: 373–380.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 1997. Magyar helységnevek Kárpátalján (1988–1995). *Forrás* 5: 104–108.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2005. „Csata” a szimbolikus térért, avagy a látható/láthatatlan anyanyelv. In: BEREGSZÁSZI ANIKÓ – PAPP RICHÁRD szerk., *Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Budapest–Beregszász. 158–163.
- BLOMMAERT, JAN 2013. *Ethnography, superdiversity and linguistic landscapes: Chronicles of complexity*. Multilingual Matters, Bristol.
- BUTT, JUDY 2002. Transcarpathia: Peripheral region at the ‘centre of Europe’. *Regional & Federal Studies* 12/2: 155–177. <http://dx.doi.org/10.1080/714004744>
- CSERNICSKÓ ISTVÁN 2012. *Megtanulunk-e ukránul? A kárpátaljai magyarok és az ukrán nyelv*. PoliPrint, Ungvár.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN 2013. *Államok, nyelvek államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- CSERNICSKÓ, ISTVÁN – FERENC, VIKTÓRIA 2014. Hegemonic, regional, minority and language policy in Subcarpathia: a historical overview and the present-day situation. *Nationalities Papers* 42/3: 399–425. <http://dx.doi.org/10.1080/00905992.2013.867933>
- FEDINEC CSILLA – VEHEŠ MIKOLA szerk. 2010. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest.
- FEDINEC CSILLA szerk. 2014. *Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA 2015. Nyelvi tájkép és etnicitás Beregszászon. In: MÁRKU ANITA – HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA szerk., *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép*. Autdor-Shark, Ungvár. 160–185.
- KOCSIS KÁROLY – TÁTRAI PATRIK szerk. 2013. *A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata*. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest.
- LAIHONEN, PETTERI 2012. Nyelvi tájkép egy csallóközi és egy mátyusföldi faluban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 14/3: 27–49.
- LAIHONEN, PETTERI 2015a. Beware of the dog! Private linguistic landscapes in two ‘Hungarian’ villages in South-West Slovakia. *Language Policy* 14/1: 1–19. <http://dx.doi.org/10.1007/s10993-015-9358-y>
- LAIHONEN, PETTERI 2015b. Linguistic landscapes of a minoritized regional majority: Language ideologies among Hungarians in South-West Slovakia. In: MIKKO LAITINEN – ANASTASSIA ZABRODSKAJA eds., *Dimensions of Sociolinguistic Landscapes in Europe Materials and Methodological Solutions*. Peter Lang, Frankfurt am Main etc. 171–198.
- MAGOSI, PAUL ROBERT 2005. *Jews in Transcarpathia: A brief historical outline*. Видавництво Падеяка, Ужгород.
- PAPP RICHÁRD 2005. Etnikai jelentéstartalmak Kárpátalján egy zsidó életútinterjú tükrében. In: BEREGSZÁSZI ANIKÓ – PAPP RICHÁRD szerk., *Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Budapest–Beregszász. 68–85.

- PAVLENKO, ANETA 2009. Language Conflict in Post-Soviet Linguistic Landscapes. *Journal of Slavic Linguistics* 17/1–2: 247–274. <http://dx.doi.org/10.1353/jsl.0.0025>
- SHOHAMY, ELANA 2006. *Language policy: Hidden agendas and new approaches*. Routledge, London. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203387962>
- TÓTH MIHÁLY – CSERNICKÓ ISTVÁN 2014. *Tudományos-gyakorlati kommentár Ukrajná-nak az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvényéhez*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest.
- VEHES MIKOLA – MOLNÁR D. ISTVÁN – MOLNÁR JÓZSEF – OSZTAPEC JURIJ – OFICINSZKIJ ROMAN – TOKAR MARIAN – FEDINEC CSILLA – CSERNICKÓ ISTVÁN 2011. *Хроніка Закарпаття 1867–2010 / Kárpátalja évszámokban 1867–2010*. Hoverla, Ungvár.

Accounting for changes in the linguistic landscape: The example of Transcarpathia

Research on the linguistic landscape has become an increasingly popular topic among Hungarian linguists, and one whose scope has been continually widening recently. While the space of public communication is permanently changing, research on the linguistic landscape is typically synchronic in nature: researchers characterise inscriptions of the given symbolic space with respect to a given period. Seizing the process of change, however, is a move that gives us new possibilities in the research on linguistic landscape, too. This paper shows this with examples taken from Transcarpathia. A historically oriented analysis of the linguistic landscape, accounting for variability and changes, may be a research program that helps us understand the social, political, economic and linguistic processes going on in the community under investigation.

Keywords: linguistic landscape, language policy, linguistic change, language ideologies, Transcarpathia.

CSERNICKÓ ISTVÁN
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Pannon Egyetem

Fenntartható kétnyelvűség

1. Bevezetés. A tanulmány arra a kérdésre ad választ, hogy mi a fenntartható kétnyelvűség (a továbbiakban: FK). A jelenség a közösségi kétnyelvűség időhöz köthető működését érinti, és az 1990-ben elindított és azóta folyamatosan zajló magyarországi szociolingvisztikai vizsgálatok összefoglaló eredményeként értelmezendő.¹

A szakirodalom a közösségek kétnyelvűségét az idő aspektusából kiindulva két típusba sorolja: *instabil* és *stabil* (FISHMAN 1968; GAL 1979: 2). Az instabil kétnyelvűség folyamata nyelvcserehez vezet, ami WEINREICH (1953: 68) megfogalmazása szerint akkor következik be, ha a közösség egy nyelv szokásos használatáról áttér egy másik nyelv használatára. Az eddigi kétnyelvűségi kutatások a nyelvcsere kutatására összpontosítva a folyamat nyelvészeti oldalát és társadalmi motiváltságát vizsgálták. A legismertebb és leggyakrabban idézett nyelvcserekutatásról SUSAN GAL (GÁL ZSUZSA) könyvében (1979) olvashatunk, melynek eredményei további hasonló vizsgálatok elindítását inspirálták szerte a világban, köztük a jelen tanulmányban bemutatott kutatásokat is.

A nyelvcsere folyamatának időbeli dimenziója közösségenként eltérő lehet. Emigráns közösségekben a nyelvcsere többnyire három generáció alatt zajlik le. HAMERS és BLANC (1989: 176) e háromgenerációs modellt a következőképpen mutatja be. Az első generáció vagy egynyelvű (a kisebbségi csoport nyelvét ismerve kizárólagosan: L_x), vagy pedig anyanyelvén domináns kétnyelvű ($L_x > L_y$). A második generációra a kétnyelvűség a jellemző. Végül a harmadik generációt a második nyelv dominanciája ($L_x < L_y$) vagy kizárólagos ismerete jellemzi (L_y). Ezt a háromgenerációs modellt látszanak igazolni KONTRA (1990) South Bend-i, BARTHA (1993) detroiti és FENYVESI (1995) mckeesporti vizsgálatai. Esetenként a három generációt követheti egy olyan generáció is, amelynek tagjai újratanulják a közösség első nyelvét. Nem ennyire pontosan meghatározható a generációk összefüggésében az (ős)honos kétnyelvű közösségek nyelvcserefolyamata. Többek között ennek kiderítésére lett megtervezve az a máig egyetlen országos – hat nemzetiségi közösség egy-egy kiválasztott kétnyelvű településén végzett – összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálat (MaBiLing.), melynek átfogó elméleti és módszertani leírását BARTHA (2003) ismerteti, és amelynek néhány kutatási eredményéről az alábbiakban számolunk be.

¹ A tanulmány egy longitudinális és egy közösségeket összehasonlító szociolingvisztikai kutatás eredményeire épül. A Variabilitás és változás: a nyelvcsere vizsgálata látszólagos és valóóságos időben című OTKA K 81574 (2010–2013) és az ezt megelőző OTKA T030305 (1999–2002) pályázat támogatásával az MTA Nyelvtudományi Intézetében készült (vö. LongBiLing. kutatás, pl. BORBÉLY 2014). A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei című projektum konzorciumvezetője BARTHA CSILLA volt, témavezetője BORBÉLY ANNA, és az NKFP 5/126/2001. számú pályázat anyagi támogatásával készült (vö. MaBiLing. kutatás, pl. BARTHA 2003). Ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni VARGHA ANDRÁSNAK a tanulmányban ismertetett összetett statisztikai számításokért és egyéb tanácsaiért.

A stabil kétnyelvű közösségek – ellentétben az instabil kétnyelvű közösségekkel – megőrzik az általuk használt nyelveket. Számptalan körülményből fakadóan a nyelvek funkcionálisan és szabályszerűen elkülönülnek, amit FISHMAN (1971: 75) – FERGUSON (1959) nyomán – diglossziaként jellemezte. Ezzel összhangban a nyelven belüli és a nyelvek közötti viszonyok strukturálása a jelen folyóirat lapjain is teret nyert (I. KISS 1994). SCHIFFMAN (1993) a diglossziát és a triglossziát több közösségben vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy kevés igazán stabil eset van. Ezek közül a Luxemburgban megvalósuló stabil triglossziát mutatja be, melynek sikerét öt körülménnyel hozza összefüggésbe. A triglosszia törvényileg támogatott; a nyelvek funkcionálisan elkülönülnek; a nyelvpolitika a triglosszia földrajzi elterjedését segíti; társadalmilag teljesen elterjedt, hiszen minden állampolgár beszél a nyelveket és változataikat; és a beszélőközösség és nyelvi kultúrája homogén (SCHIFFMAN 1993: 136–138). A korábban stabilnak hitt diglosszikus közösségekre is inkább az instabilitás a jellemző, aminek – SCHIFFMAN (1993: 115) szerint – az a legfőbb oka, hogy a nyelvek „ereje nem egyenlő”.

A kétnyelvű közösségi kutatások tehát zömmel az instabil állapotokra összpontosulnak, ahol az idő aspektusa alapvető. Az instabil kétnyelvűségben egy időben a generációkat és azon belül az egyéneket összehasonlítva kiderül, hogy kétnyelvűségük eltér egymástól. Nagy általánosságban fogalmazva, az eredetileg A nyelven egynyelvű közösség A és B nyelven kétnyelvűvé válva eljut egy olyan állapothoz, amikor a közösség egyre kisebb része leginkább az A nyelvet, a másik része többnyire A és B nyelvet is, a harmadik része pedig leginkább vagy kizárólag a B nyelvet beszéli. Ennélfogva bizonyos egyének az instabil kétnyelvűségi helyzetben, ugyanabban az időben képesek, mások pedig nem képesek fenntartani kétnyelvűségüket. Ebből az idővel is összefüggő megfigyelésből indulunk ki, amikor a vizsgálati kérdések megfogalmazásakor arra összpontosítunk: hogyan működik, mi határozza meg és hogyan kutatható az instabil kétnyelvű helyzetben regisztrálható FK jelensége. A bemutatott kutatások a múlt század utolsó évtizedére és századunk első évtizedére terjednek ki.

2. Hat kétnyelvű közösség összehasonlítása. Ebben a részben az FK-t a magyarországi nemzetiségek (etnikai/kisebbségi/kétnyelvű közösségek) egy-egy településen élő közösségeiben vizsgáljuk. A kutatások olyan településeken készültek, ahol az (ős)honos lakosság a múltban (többségében) magyarul nem beszélő csoportot alkotott.² Ezek a települések egy, két vagy több évszázadra visszatekintve a beást, a németet, a romanit, a románt, a szerbet vagy a szlovákot beszélték. *A kétnyelvű közösség* terminus a továbbiakban konkrétan tehát egy olyan csoportra vonatkozik, amely egy településen élő nemzetiségi közösség tagjait foglalja magában, akiknek nyelvhasználata nem csupán egy nyelvet és az azon belüli területi,

² A vizsgált települések a következők voltak: Mánfa és Bogyiszló (beások), Tarján (németek), Mezőtúr (romák), Kétegyháza (románok), Pomáz (szerbek) és Tótkomlós (szlovákok). Ezúton is megköszönöm az adatgyűjtést a következő kutatóknak és terepmunkásoknak: ORSÓS ANNA, EGREGYI BORBÁLA (beások); ERB MARIA (németek); KISS ANDREA (romák); ABRUDÁN MÁRIA (románok); SZIMICS MILOSNÉ (szerbek); HORNOKNÉ UHRIN ERZSÉBET, TÓTH SÁNDOR, TUSKA TÜNDE és ZSILÁK MÁRIA (szlovákok).

társadalmi és szituációs változatokat érinti, hanem egy másik nyelvet és változatait is (pl. kétegyházi románok). Ritkán, tágabb értelemben pedig utalhat az „egész” nemzetiségi csoportra (pl. magyarországi román nemzetiség) is. (A *kétnyelvű és többnyelvű közösségek* terminusról egy általánosabb áttekintést ad DORIAN 2004.)

A MaBiLing. kutatás vizsgálatai többek között a kétnyelvű közösségek nyelv választására, nyelvi attitűdjeire, nyelvtudására terjedtek ki (vö. BORBÉLY 2014: 81–121). Ezek a kétnyelvűségi jelenségekre fókuszáló és egységes módszerrel készült kérdőíves elemzések azt mutatták, hogy a hat közösség összehasonlításában szabályszerű eltérések és hasonlóságok vannak.

A nyelv választást firtató kérdések a mindennapi kommunikációt lefedő 22 nyelv választási szituációra vonatkoztak. A válaszokból kiderült, hogy a szerb és a roma közösségben a nyelvek választása kiegyenlítettebb, mint a szlovák és a román, és még inkább, mint a beás és a német közösségben. A kiegyenlített nyelv választás megvalósulhat úgy is, hogy egy-egy nyelv választási szintéren az egynyelvű beszédmód dominál (pl. szerb egyházi szertatás és magyar kórházi ellátás), illetve úgy is, hogy a kétnyelvű beszédmód érvényesül (pl. szerb–magyar kéttannyelvű oktatás). A szerbekenél mindig szerbül beszélnek a vizsgált 22 nyelv választási szituációban átlagosan 50%-ban, a romák pedig mindig romani nyelven beszélnek átlagosan 43%-ban. A beások a 22 nyelv választási szituációban átlagosan csak 18%-ban adták meg a mindig beásul válaszkategóriát, a németek pedig csak 14%-ban választották a mindig németül válaszkategóriát (vö. BORBÉLY 2014: 93). Az eredmények alapján tehát kialakult egy sorrend aszerint, hogy a közösségekben a két nyelv használata hol tartható fenn leginkább: 1. romák, 2. szerbek, 3–4. románok és szlovákok, 5. beások, 6. németek. Ennek a sorrendnek a fordított iránya pedig azt mutatja, hogy mely közösségek járnak elől a nyelvcsere folyamatában: időben hol kezdődött el a leghamarabb, vagy melyik közösségben a leggyorsabb. A kutatás további részeiben a nyelv választás szabályszerűségei az FK jelenségeire irányították a figyelmet, és viszonyítási alapként (objektumként) szolgáltak a nyelvi attitűdök és a nyelvtudás vizsgálati eredményeinek értelmezésekor. Hipotézisünk szerint az FK egy vonatkozási rendszer, melyben a nyelv választás az a viszonyítási objektum, amely az FK szempontjából releváns nyelvi attitűdök és nyelvtudás minőségének kiderítését szolgálja. Az FK vonatkozási rendszerében azoknak a kétnyelvű közösségeknek a nyelvi attitűdjei és nyelvtudása kap figyelmet leginkább, amelyekben a két nyelv választása kiegyenlített. Ugyanígy fontos az is, hogy azokban a kétnyelvű közösségekben, ahol az FK kevésbé érvényesül, ugyanúgy eltérőek-e a nyelvi attitűdök és a nyelvtudás, akár a nyelv választás.

Négy (emocionális, esztétikai, pragmatikai és kompetenciális) nyelvi attitűdöt vizsgálunk meg, hogy kiderítsük: milyen eltérések és hasonlóságok tapasztalhatók a vizsgált közösségekben. Elsőként azt volt tanácsos kideríteni, hogy milyen attitűdök jellemzik azt a kétnyelvű közösséget (pl. a szerbeket), ahol a mindennapi kommunikációban a nyelvek választása kiegyenlítettebb. Az eredmények igazolták a feltételezést, mert a szerb közösségben másféle válaszokat kaptunk, mint a másik három vizsgált közösségben (németek, románok és szlovákok). A szerb közösségben pozitív nyelvi attitűdök voltak regisztrálhatók mind a nyelvjárási, mind a sztenderd változatok irányában. Ezzel szemben a szlovákok és a románok

a sztenderd változathoz kapcsoltak pozitív válaszokat, míg a németek a négy attitűdváltozó szerint hol a sztenderdhez, hol a nyelvjáráshoz. A nyelvi attitűdökre jellemző az FK vonatkozási rendszerében a következő: ahol kiegyenlítettebb a nyelvek használata, ott a kisebbségi nyelven belüli változatokról – a nyelvjárásról éppúgy, mint a sztenderdről – egyformán pozitív nyelvi attitűdök alakulnak ki és stabilizálódnak (vö. szerbek).

A román és a szlovák közösség mind a nyelvválasztás, mint a nyelvi attitűdök szerint hasonló eredményeket produkált; a továbbiakban a nyelvtudásukat hasonlítjuk össze. Eredményeink szerint a román és a szlovák közösségben a nyelvtudás is hasonló mintázatot mutat. Mindkét közösségben jobban tudják a magyar nyelvet, mint a román, illetve szlovák területi nyelvváltozatot. A legalacsonyabb szinten mindkét közösségben a nemzetiségi nyelv³ sztenderd változatát ismerik. A román és a szlovák adatokat további négy magyarországi kétnyelvű közösség eredményeivel összehasonlítva kiderült, hogy az adatközlők önbecslése szerint ők átlagosan jobban beszélnek magyarul, mint saját nemzetiségi nyelvükön. Az elemzések azt mutatják, hogy a magyar nyelv tudását mind a hat közösségben magasabbra értékelik, mint a közösségi nyelv területi változatáét. A nemzetiségi nyelv tudását az a közösség értékelte a legmagasabbra, amelyikben a nyelvválasztás kiegyenlítettebb; magyar nyelvtudását pedig az a közösség értékelte a legmagasabbra, amelyik a leggyakrabban használja a magyar nyelvet. Az eredmények alátámasztották a hipotézist: a kétnyelvű közösségben beszélt nyelvek választása az FK vonatkozási rendszerében viszonyítási objektumként szolgál mind a nyelvi attitűdök, mind a nyelvek tudásszintjének tekintetében.

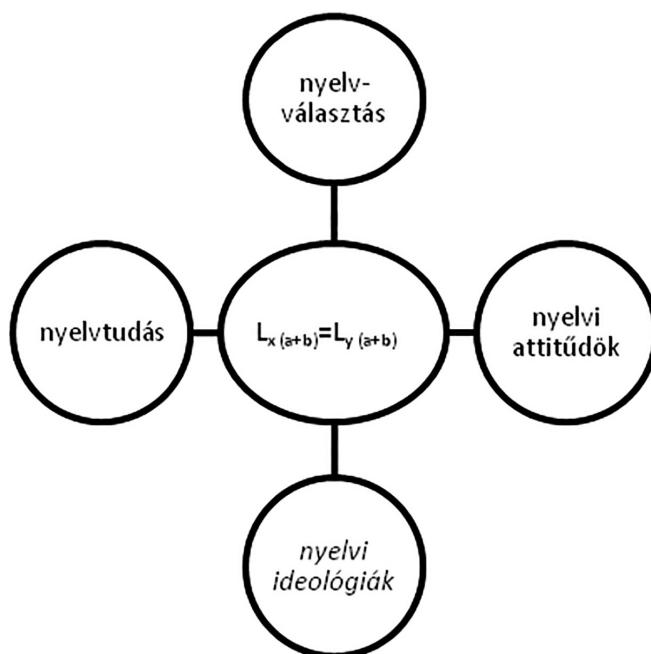
Az FK vonatkozási rendszerébe bevont nyelvi folyamatokat a társadalmi folyamatok és az ebből fakadó közösségi folyamatok együttesen, de közösségről-közösségre másként determinálják, mivel a hat közösségre vonatkozó FK szerinti sorrendet az ezekre a folyamatokra kialakított közösségi stratégiák alakítják. Az eredmények összegzéseként körvonalazódik a kétnyelvű közösségekre vonatkozó fenntartható kétnyelvűségi modell (FKM, lásd 1. ábra). Bár az FKM olyan kétnyelvűségi jelenségekre összpontosít, mint nyelvválasztás (nyelvhasználat), nyelvtudás és nyelvi attitűdök, nem zárhatók ki további olyan nyelvi tényezők sem, mint például a közösségben ismert nyelvi ideológiák. Az FKM ábrán a kétnyelvűségben érintett nyelvekre a hamersi–blanci modell elemeit használok fel

³ Nyelvcser helyzetben a közösség egészére általánosan, illetve egyes tagjaira vonatkozóan az anyanyelv kategória használata nem egyértelmű. Maguk a beszélők is ezt erősítik meg. Például egy interjúból, a legutóbbi népszámlálásról beszélgetve kiderült, hogy feleség és férj 2011-ben az anyanyelvre és a nemzetiségre utaló KSH-kérdésekre másképpen válaszolt. Míg a feleség román anyanyelvűnek és magyar nemzetiségűnek, addig férje magyar anyanyelvűnek és román nemzetiségűnek vallotta identitását; miközben felnőttkoruktól mindketten évtizedek óta csak azokkal beszélnek románul, akik nem beszélnek a magyar nyelvet, illetve a hozzájuk románul szóló kétnyelvűek kérdéseire is mindig magyarul válaszolnak. Mondhatjuk-e ebben az esetben, hogy a román az anyanyelvük? Közelebb járunk az igazsághoz, ha esetükben első nyelvként a román, második nyelvként a magyar jelöljük meg. Ezért használok a nemzetiségi nyelv kategóriát, így mindig egyértelművé téve, hogy a valamikori közösség tagjainak anyanyelvére utalok.

(L_x és L_y). Ezek a következő nyelvpárokra vonatkoznak: beás–magyar, német–magyar, romani–magyar, román–magyar, szerb–magyar és szlovák–magyar. A modell kitér az L_x -en belüli változatok viszonyára is (ahol ez releváns), vagyis a tarjáni német, kétégyházi román, pomázi szerb, tótkomlósi szlovák területi nyelvváltozatokra és a sztenderd változatokra. Ezért az x nyelven belül jelöltem ezeket a nyelvváltozatokat is: $a+b$ ($L_{x(a+b)}$). Bár a kutatás nem terjedt ki a magyar nyelvváltozatok tanulmányozására, az 1. ábra ezek használatát csupán ezért nem zárja ki. A modell szerint tehát a kétnyelvűségben érintett nyelveknek – e nyelvi jelenségekkel összefüggésben – szükséges egy kiegyenlített, mellérendelt, nem hierarchikus viszonyrendszert kialakítani, stabilizálni és fenntartani ahhoz, hogy az FK mint állapot létrejöjjön és – ameddig lehetséges – fennmaradjon.

1. ábra

A fenntartható kétnyelvűség modellje (FKM)

Az FKM pillérei kizárólag nyelvi viselkedésbeli feltételek. Egy további szintje a modellnek, ha ezek kiegészülnek azokkal a jogi, társadalmi, földrajzi és közösségi feltételekkel, amelyek mindezt létrehozzák, támogatják és fenntartják. Az FKM-ben a következő nyelvi megszorítások érvényesek.

a) A nyelvek használata (beleértve a nyelven belüli változatokat) a nyelv-
választási szituációk és a beszélők generációi szerint is fenntartható.

b) A nyelvek tudása (beleértve a nyelven belüli változatokat) a használathoz igazodik, így fenntartható.

c) Mindkét nyelvhez (beleértve a nyelven belüli változatokat) pozitív attitűdök kapcsolódnak.

d) A nyelvi ideológiák mindkét nyelvet (beleértve a nyelven belüli változatokat) és a kétnyelvűséget is támogatják (vö. BORBÉLY 2014: 245–247).

3. Egy kétnyelvű közösség longitudinális vizsgálata. Ebben a részben az FK-t a magyarországi románok egy településén, Kétegyházán, húsz évet magában foglaló három terepmunka adatai alapján tekintjük át (LonBiLing. kutatás, pl. BORBÉLY 2013, 2014). A román–magyar nyelvcsere folyamatában az FK vizsgálata egy skála, a fenntartható kétnyelvűség skála (FKS) bevezetésével történik meg (vö. BORBÉLY 2015). Az FKS a kétegyházi közösség nyelvcserehelyzetében 1990–2010-ben tapasztalt nyelvi és etnikai identitásbeli sajátosságokra épül. (Egy másik közösségben az FKS-t úgy kell kialakítani, hogy a vizsgálandó közösség sajátosságaira épüljön, és hogy érvényességét itemanalízissel is alá lehessen támasztani, ahogyan ez vizsgálatunkban is megtörtént.) Az adatok a román–magyar kétnyelvű közösség nyelvi körülményeihez adaptált szociolingvisztikai interjú (vö. LABOV 1988; BORBÉLY 2001) egységeiből lettek kigyűjtve (nyelvhasználati interjú és irányított beszélgetés), és olyan kétnyelvű személyektől származnak, akikkel három alkalommal (1990 = T1, 2000/2001 = T2, 2010/2011 = T3) román nyelvű vizsgálatot végeztem. A feldolgozásra kerülő, 91 adatközlőtől nyert 181 megfigyelés (ez a T1/T2/T3 minta) úgy alakult ki, hogy 34 adatközlő egyszer, 24 adatközlő kétszer, 33 adatközlő pedig háromszor lett kikérdezve (ez utóbbiak a T123 minta). Az adatközlők az életkor, a nem és az iskolázottság szerint szisztematikusan lettek kiválasztva. (A folyamatosan változó, instabil kétnyelvű közösség kutatásakor a populáció nem egyértelműen határozható meg, ami a mintavétel módszerét behatárolja.)

Az FKS kialakításához felhasznált 13 nyelvészociológiai változó elsősorban a román és a magyar nyelvre irányult, pontosabban bizonyos nyelvhasználati szinterek (szituációk) nyelvválasztására, a nyelvekre vonatkozó attitűdökre és a román nyelvtudásra; másodsorban a román nemzeti identitás felvállalására. A feltett kérdésekre (pl. 1a: Házastársával milyen nyelven beszél?) kapott válaszok kódértékei: (1) románul; (2) románul és magyarul; (3) magyarul voltak. Mivel ezen értékek átlagolva lettek, az eredményeket mindig úgy kell értelmezni, hogy minél jobban közelítenek az átlagok az 1-es értékhez, annál inkább jellemzi az adatközlőt „románságának” – nyelvészociológiai változók szerinti – megőrzése és ezáltal a fenntartható kétnyelvűség. Ugyanilyen háromszintűek a válaszok az identitásra és az attitűdökre vonatkozó változóknál is. A nyelvtudás változónál az ötfokú értékskálát lineáris transzformációval hasonló skálára hoztuk. Itt tehát az 1-es az FKS legmagasabb szintjének értéke, a 2-es az FKS közepes szintjének értéke és a 3-as az FKS legalacsonyabb szintjének értéke. A 181 longitudinális megfigyelés FKS tételeinek átlagértéke az FKS index. Minden megfigyelés rendelkezik tehát egy FKS indexszel. Ebben a vizsgálatban is ugyanúgy, mint az előző, MaBiLing. kutatásban az FK szerinti sorba rendezés történik, de ebben az esetben nem közösségeket, hanem egy közösség tagjait rendezzük sorba: a nyelvészociológiai változókra vonatkozó válaszaik kódértékéből nyert FKS index szerint. A továbbiakban

a két tizedes pontosságúra kerekített FKS indexen, a megfigyelések sorrendjének értelmezését technikailag megkönnyítendő, hat szintet (övezetet) definiáltunk a 181 FKS index sorba rendezésekor: 1. = 1–1,33; 2. = 1,36–1,64; 3. = 1,67–2; 4. = 2,01–2,33; 5. = 2,36–2,66; 6. = 2,67–3. Ennek megfelelően az 1–3. övezetbe került megfigyelésekre a kétnyelvűség fenntartása a (leginkább) jellemző, illetőleg a 4–6. övezetbe került megfigyelésekre a kétnyelvűség fenntartása kevésbé, illetve (egyáltalán) nem jellemző. A statisztikai elemzések a ROPstat programcsomaggal (VARGHA 2008; VARGHA–TORMA–BERGMAN 2015) készültek. A 181 FKS index hat övezet szerinti eloszlása mutatja, hogy a skála alkalmas a T1/T2/T3 mintát a kiválasztott nyelvészociológiai változók szerint rendezni: az FKS1-be 36, az FKS2-be 41, az FKS3-ba 42, az FKS4-be 27, az FKS5-be 24 és az FKS6-ba 11 megfigyelés került (vö. 3. lábjegyzet).

Azt a vizsgálati problémát járjuk körül, hogy mi jellemzi azokat az adatközlőket, akik az FKS-en húsz év alatt nem kerültek az 1–3. övezetből egy másik övezetbe. Ha ugyanis az FKS indexük alapján mindhárom időmetszetben ugyanabba az övezetbe kerülnek, ez azt jelenti, hogy ezekre az adatközlőkre a román–magyar nyelvcsere folyamatában az FK konstans. A kérdés az, hogy miben különböznek ezek az adatközlők a többiektől.

A T123 mintában a 33-ból csupán 5 adatközlőnek az FK indexe került az FKS 1–3. övezetébe úgy, hogy mindhárom időpontban ugyanabban maradt is meg. Az 5 adatközlő közül az FKS indexe alapján 1 személy az FKS1 és 2–2 az FKS2, illetve FKS3 övezetbe került. A nyelvészociológiai eredmények a nyelvhasználati interjúk adataiból lettek feldolgozva. A 3 időpontban készült 15 irányított beszélgetésből nyert adatokból az is kideríthető volt, hogy miért éppen ezt az 5 adatközlőt jellemzi konstansan az FK. Ezek: 1. erős (rokon, munkaköri) Romániához fűződő kapcsolatok, 2. a román nyelven működő ortodox egyházban aktív tagság, 3. pozitív attitűd a közösségében használt román nyelvváltozatokhoz és 4. pozitív vélemény a kétnyelvűségről és nyelvi jelenségeiről. A mindhárom időmetszetben az FKS1 övezetbe került adatközlő ifjúkora óta ortodox templomi énekes. Munkája során naponta került kapcsolatba romániai román kollégákkal, ezáltal fejlesztette román nyelvi tudását, melyhez kétnyelvű szótárt és egyéb román nyelvű könyveket is vásárolt. A kétnyelvűek magyar szavára is románul válaszol. A kétégyházi román nyelvet értékeli, édesanyja beszédét magnóra is rögzítette, viszont a magyar eredetű kétégyházi román szavakat puristaként minősíti, erre példát is ad. A kétégyháziak szerinte nem helyesen beszélnek, ha például ezt mondják: *serepeli* < *szerepelni* (T1/42)⁴. Az FKS2 övezetbeli mindkét adatközlő erősen kötődik Romániához nagyszámú ottani rokonságuk miatt: „Aradon legalább tizenötösör voltam” (T1/8); „Nagyon gyakran, évente úgy háromszor megyek” (T1/84). Továbbá az ortodox templom aktív tagjai, és kétégyházi munkahelyükön románokkal is tudtak románul beszélni. Mindketten a románokkal románul beszélnek: „Románul beszélek vele, mert román” (T1/84). A kétégyházi románok

⁴ Az adatközlők beazonosítása a terepmunka és az interjúk sorrendje szerint történik. A továbbiakban idézett interjúrészleteket magyar fordításban adom meg. A nagybetűvel átirított interjúrészletek a magyar kódváltásokat jelzik.

beszédét összehasonlítva a Romániában beszélt román nyelvvel egyikőjük egy, az általánosan ismert véleménnyel ellentétes dolgot fogalmaz meg: „ÁÁÁ, SZERINTEM, mi jobban beszélünk, mint ők”. Bár azt is hozzáteszi: „ők perfektül beszélnek” (T1/84). Az FKS3 övezetbe került két adatközlő is erősen kötődik Romániához. Egyikőjük munkahelyén szintén kapcsolatban állt romániai román kollégákkal, másikuk édesanyja romániai születésű és nagyon pozitív attitűd fűzi Romániához: „Romániában nagyon jól érzem magam, [...] ők kulturáltabban beszélnek, mint a magyarországi románok” (T1/1). Az ortodox egyházhoz nem kötődnek, és egyikük házastársa magyar. Összességében a három FK övezetbe tartozó adatközlő közös vonása az átlagon felüli romániai kapcsolat és pozitív attitűd a romániai kultúra irányában. A kétegyházi román–magyar közösségben ez nem mindenkire jellemző (nincs mindenkinek romániai rokona, illetve munkája nem köti oda). Ennek alátámasztásaként említem meg például az FKS indexe alapján az FKS5 övezetbe került adatközlő példáját, aki Romániában csak egyszer járt,⁵ s erről csak negatív emlékei vannak (T2), illetve ottani emlékeit elhallgatja (T3). Emellett a kétegyházi román nyelvvaltozatot nem értékeli, és magyarul beszél a román–magyar kétnyelvűekkel is, továbbá a kétnyelvűség jelenségeit (pl. kódváltás) negatívan minősíti (T1/18).

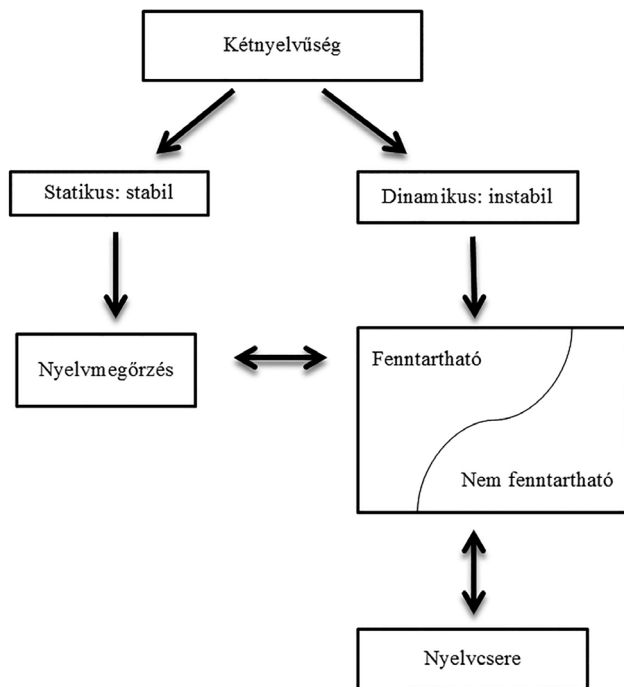
4. Összegzés. A MaBiLing. kutatás eredményeire épülő FKM világossá teszi, hogy az FK megvalósulásához a kétnyelvű közösségben fenn kell tartani az egyensúlyt két nyelv között, generációkon át (vö. 1. ábra). A LongBiling. kutatás eredményei pedig ezt a következtetést erősítették meg, immár az egyének viszonylatában. Bizonyossá téve, hogy leginkább az átlagosnál erősebb romániai kapcsolatokkal magyarázható a saját nyelv gyakoribb választása, jobb ismerete, valamint a kétnyelvűséghez, a saját nyelvhez és változataihoz kapcsolt pozitív attitűdök. A két kutatás elemzéseivel segítségével sikerült alátámasztani, hogy az átmeneti kétnyelvűségben, mely végső esetben nyelvcserevel zárulhat, egyrészt kimutatható az FK, másrészt hangsúlyt kapott az is, hogy az FK – és végső soron a stabil kétnyelvűség (l. SCHIFFMAN megállapításait) – miért olyan nehezen realizálható jelenség. A két kutatás eredményeire támaszkodva a közösségek kétnyelvűségének időbeli dinamikáját az eddigi ismereteket kiegészítve a 2. ábra foglalja össze.

COUPLAND (2007: 50–51) egy, a szociolingvisztikai szakirodalomban gyakran idézett LABOV-tanulmány (1972: 1–42)⁶ lényegét a következőképpen fogalmazza meg: azt mutatja meg, hogy a nyelvi variabilitás a társadalmi változások ellenállásaként hogyan tud működni. Felhasználva ezt a következtetést általánosabban, az FK fogalmkörének felvázolásakor az fogalmazható meg, hogy az FK egyenlő a társadalmi változások nyomása ellen kialakult, illetve kialakított ellenállással. Ennek az ellenállásnak mindenképpen lehetséges egy természetes megvalósulása (l. a LongBiLing. kutatás eredményeit), de feltételezhető egy tudatos(a) kialakított formája is (l. a MaBiLing. kutatás eredményeit).

⁵ A T1-es minta 60 adatközlőjéből Romániában 50-en jártak. Közülük 23-an csupán egyszer, évente egyszer 10-en jártak, szintén 10-en évente kétszer-háromszor, és ennél is gyakrabban 7-en jártak Romániában (BORBÉLY 2001: 284).

⁶ Az (ai) ejtését vizsgáló kutatás a Martha’s Vineyard (Massachusetts, USA) szigeten készült.

2. ábra
A kétnyelvűség időbeli dinamikája

Kulcsszók: fenntartható kétnyelvűség, nyelvcseré, magyarországi kétnyelvű közösségek, szociolingvisztikai kutatások, longitudinális módszer, csoport-összehasonlító módszer.

Hivatkozott irodalom

- BARTHA CSILLA 1993. *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítése*. Kandidátusi értekezés. MTA, Budapest.
- BARTHA CSILLA 2003. A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei – egy országos szociolingvisztikai-kétnyelvűségi vizsgálatról. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., *Köszöntő Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 304–311.
- BORBÉLY ANNA 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, Budapest.
- BORBÉLY ANNA 2013. Nyelvcseré és nemzetiségi identitás: elméleti kérdések és kutatási módszerek. In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk.,

- Elmélet és empiria a szociolingvisztikában (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásaiból.)* Gondolat Kiadó, Budapest. 101–118.
- BORBÉLY ANNA 2014. *Kétnyelvűség – Variabilitás és változás magyarországi közösségekben.* L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest.
- BORBÉLY ANNA 2015. *Egyéni fenntartható kétnyelvűség.* Előadás kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- COUPLAND, NIKOLAS 2007. *Style. Language variation and identity.* Cambridge University Press, Cambridge.
- DORIAN, NANCY C. 2004. The bilingual and multilingual community. In: BHATIA, TEJ K. – RITCHIE, WILLIAM C. ed., *The Handbook of Bilingualism.* Blackwell Publishing, Malden (MA, USA) – Oxford (UK) – Victoria (Australia). 385–405.
- FENYVESI, ANNA 1995. *Language contact and language death in an immigrant language: The case of Hungarian.* Department of Linguistics, University of Pittsburgh, Pittsburgh.
- FERGUSON, CHARLES A. 1959. Diglossia. *Word* 15: 325–340. [http://dx.doi.org/10.1080/0\[-\]0437956.1959.11659702](http://dx.doi.org/10.1080/0[-]0437956.1959.11659702)
- FISHMAN, JOSHUA A. 1968. Sociolinguistic perspective on the study of bilingualism. *Linguistics* 39: 21–49. <http://dx.doi.org/10.1515/ling.1968.6.39.21>
- FISHMAN, JOSHUA A. 1971. The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society. In: FISHMAN, JOSHUA A. ed., *Advances in the sociology of language.* Mouton, The Hague. 217–404.
- GAL, SUSAN 1979. *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria.* Academic Press, New York.
- HAMERS, JOSIANE F. – BLANC, MICHEL H. A. 1989. *Bilinguality and Bilingualism.* Cambridge University Press, Cambridge.
- KISS JENŐ 1994. Kétnyelvűség, kettősnyelvűség és diglosszia. *Magyar Nyelv* 90: 81–85.
- KONTRA MIKLÓS 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból.* Linguistica series A, Studia et Dissertationes 5. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- LABOV, WILLIAM 1972. *Sociolinguistic Patterns.* University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- LABOV, WILLIAM 1988. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunkamódszerei. *Szociológiai Figyelő* 4: 22–48.
- SCHIFFMAN, HAROLD F. 1993. The balance of power in multiglossic languages: implications for language shift. *International Journal of the Sociology of Language* 103: 115–148. <http://dx.doi.org/10.1515/ijsl.1993.103.115>
- VARGHA ANDRÁS 2008. Új statisztikai módszerekkel új lehetőségek: a ROPstat a pszichológiai kutatások szolgálatában. *Pszichológia* 1: 81–103. [http://dx.doi.org/10.1556/\[-\]Psz.28.2008.1.5](http://dx.doi.org/10.1556/[-]Psz.28.2008.1.5)
- VARGHA ANDRÁS – TORMA BOGLÁRKA – BERGMAN, LARS R. 2015. ROPstat: a general statistical package useful for conducting person-oriented analyses. *Journal for Person-Oriented Research* 1–2: 87–98. <http://dx.doi.org/10.17505/jpor.2015.09>
- WEINREICH, URIEL 1953. *Languages in contact. Findings and problems.* Publications of Linguistic Circle of New York 1. Linguistic Circle of New York, New York.

Sustainable bilingualism

The paper introduces the concept of sustainable bilingualism (SB), inspired by the results of two empirical sociolinguistic research projects (LongBiLing. and MaBiLing.). The investigations presented here were conducted in the last decade of the past century and the first decade of the present century, and involved the Boyash, German, Roma, Romanian, Serbian and Slovak communities of Hungary. In the course of both projects, SB ordering was performed. In one case, six communities were ordered in terms of SB, and in the other, members of a single community were, on the basis of sociolinguistic data (language choice, proficiency, and attitudes) gleaned from sociolinguistic questionnaires and interviews. As a result of our empirical analyses a model was set up. The Sustainable Bilingualism Model (SBM) is built on the profoundly studied linguistic behaviors such as language choice, proficiency and attitudes, but is also open for additional devices (for example language ideologies, etc. are not studied in the article). In this model languages of bilingual communities must be of equal status in language choice, proficiency, and attitudes. The two projects highlighted the reasons why stable bilingual communities are so rare in general, and they showed how SB can be successfully investigated within unstable bilingualism.

Keywords: sustainable bilingualism, language shift, bilingual communities in Hungary, sociolinguistic research, longitudinal method, the method of group comparisons.

BORBÉLY ANNA
MTA Nyelvtudományi Intézet

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az összetett múlt idők és használatuk a kései ómagyar korban

A kései ómagyar kor jelensége az összetett múlt idők jelentős száma a nyelvemlékekben, még akkor is, ha ezek gyakorisága az egyes forráscsoportokban (kódexek, eredeti versek, levelek, iratok) sehol sem haladja meg összességében a 16 %-ot (ABAFFY 1992: 163). Az összetett múlt idők eredetére, a kialakulás idejére és mikéntjére (és ezzel összefüggésben: funkciójára), továbbá a nyelvi rendszerben való elhelyezkedésükre több hipotézist is ismerünk.

A kialakulás idejére többé-kevésbé elfogadott az a vélemény, hogy ósmagyar kori fejlemények. A mikéntben azonban már megoszlanak a vélemények: ABAFFY ERZSÉBET belső magyar fejleményt lát bennük (1983: 178), BEREZCKI GÁBOR (1983, 1998: 90) és É. KISS KATALIN (2013) szerint viszont török hatás következtében alakultak ki. E két utóbbi szerző azonban a török hatást nem azonosan gondolja. Bereczki három múlt időbe rendezi a rendszert (I. *mene/ment*, II. *megy vala/megy volt*, III. *ment vala/ment volt*) s az egyes párok tagjai aszerint alakulnak, hogy a beszélő szemtanúja volt-e a történésnek, vagy csupán hallott a dologról. Ennek a rendszernek felel meg a permi rokon nyelvek és a cseremisiz múltidő-szemlélete, mely több török nyelvvel is párhuzamba állítható, és a török befolyásaként jöhetett létre. A magyar is ilyen lehetett, állítja BEREZCKI, csak „a török hatás megszűntével a magyarból kivett a szemtanúsági és a nem szemtanúsági árnyalat megkülönböztetése” (1998: 90). Sajátossága e felosztásnak, hogy BEREZCKI egyik helyen sem tesz említést eme három, római számmal jelzett múlt idő funkcionális sajátosságairól, csupán megadja az adott rokonnyelvi példák magyar megfelelőit. Azt azonban megtudjuk, hogy a nem szemtanúsági árnyalat esetében az említett nyelvekben a főigének, illetve a segédigés szerkezetekben a segédigének a befejezett melléknévi igeneve szerepel. É. KISS KATALIN (2005, 2013) az aspektus és az idő rendező elve alapján rendezi egybe a múlt időket, rendszerében nem lehet nem felismerni a latin praesens imperfectum, praesens perfectum, praeteritum imperfectum és praeteritum perfectum kategóriáit (*megy/ment*, *megy vala/ment vala*). É. Kiss Bereczki finnugor és török példáiból azt szűri le, hogy az összetett igealakokban a múlt időt az invariáns segédige, az aspektust pedig a személyragozott főige hordozza (ennek pedig a magyar *megy vala/ment vala* példa teljesen megfelel).

1. táblázat

É. KISS KATALIN rendszere

	Imperfectum (folyamatos)	Perfectum (befejezett)
Praesens (jelen)	<i>megy</i>	<i>ment</i>
Praeteritum (múlt)	<i>megy vala</i>	<i>ment vala</i>

Van azonban egy baj ezzel a rendszerrel: nem lehet benne elhelyezni az ómagyar korban leggyakoribb, eredeti alapnyelvi örökség példáját, az *-á/-é* jeles múlt időt. Az elmélet tehát kérdésekkel van terhelve, vegyük sorra őket!

1. Az idő kérdése. ABAFFY azt írja, hogy a *-t+vala* szerkezet a kései ómagyar korban alakult ki (1991: 109), s ezt É. KISS erősen cáfolja (2013: 192). Ám ABAFFY-nak ez az állítása kétség nélkül sajtóhibának vehető, mivel a szerző ugyanitt (110) korai ómagyar kori példákat ad az összetett múlt időkre, továbbá a múlt idők ősmagyar kori összefoglaló táblázatában szerepelteti az adott szerkezetet. Az összetett múlt idők tehát az ősmagyar korban kialakult szerkezetek.

2. A rendszer kérdése: homogén nyelv versus nyelvváltozat. Két eltérő szemlélet ütökzik. Az egyik, amelyik számára az „ómagyar” egységes nyelv, egyetlen rendszerrel. Ez az egységes rendszer jelenik meg BERECZKINÉ-nél, ahol az alakok megoszlása kezdetben is funkcionális, és a továbbiakban sem nyelvhasználati változat-jellegű. É. KISS ugyan szól az írásos és a beszélt nyelvi változat meglétéről, de mindkét változat számára egyetlen múltidő-rendszert állapít meg. A szerző számára ezért csak mint zavaró tényező jelenik meg a *volt* segédigével szerkesztett változat, melynek „elvétve” való megjelenését és elterjedését a középmagyar korra helyezi (2005: 433). A másik szemlélet ABAFFYÉ (és SÁROSIÉ). ABAFFY több helyen is szól a kódexek „írott nyelvisége” és a misszilisek mindennapi nyelvhasználat-nyelvisége közötti különbségről. Ez a szemlélet az ómagyar kor kései szakasza élő nyelvhasználatában helyezi el nyelvi változatként a *volt*-tal szerkesztett formákat is.

3. A használat kérdése. Problémás azonban az összetett múlt idők adatolása: az ősmagyarból nem tudjuk adatolni, a korai ómagyar korból is alig van szövegünk, amely tartalmazná őket. Az adatok zöme tehát a kései ómagyar korból származik, s ennek a nyelvemlékcsoporthoz az a jellegzetessége, hogy nagy mértékben tartalmaz latinból fordított (vallásos) szövegeket. S mivel az összetett múlt idő főleg ezekben a szövegekben adatolható, logikusan alakult ki az a feltételezés, hogy ezek a latin hatásra visszavezethető, csak az írásbeliségben meglévő, a kódexirodalomban jellemző modorosságok (SÁROSI 2005: 367–368). [SÁROSI ZSÓFIA kijelentésének alátámasztására érdemes szemügyre venni ABAFFY táblázatát (1992: 160), ahol bemutatja, hogy a *0+vala* előfordulások aránya a kódexekben több, mint 97%-os, a versekben alig több, mint 2 %, s az élő nyelvet tükröző misszilisekben pedig alig mérhető (0,28%).] Használatukra érdemes idézni ABAFFY megállapítását: „Mindhárom igealak [ti. ide veszi az *-nd* jeles „jövő időt” is] belső magyar fejlemény, jóval korábban is élt már nyelvünkben, nem latin mintára, nem latin hatásra jött létre, csak a leírt funkciókban való kizárólagos használata lett a latin hatás következménye” (1983: 178). S melyek ezek a funkciók? A *0+vala* esetében a múlt idő hátterében meghúzódó, tartó állapot kifejezése, lelkiállapot, tartós érzelem kifejezése, tartós és ismétlődő cselekvés kifejezése, a cselekvés nem tökéletes teljesülésének kifejezése stb. (1992: 157–160), a *t+vala* esetében pedig a régmúlt, korábbi múlt kifejezése (162). ABAFFY összegzése szerint a *0+vala* szerkezettel a beszélt nyelvben ritkán éltek, a *t+vala* pedig, mivel bármilyen környezetben utalhatott a régebbi múltra, az élő nyelvhasználat gyakoribb alakja lehetett (164). Szintén a használat kérdésköréhez tartozik az az esetleges felvetés, hogy nem regionális sajátság-e az összetett múlt idők előfordulása, nem csak egy-egy nyelvjárás sajátságai-e ezek, és esetleg a 16. században is, mint ahogyan ma, csak a keleti nyelvjárásokban fordultak elő az élő nyelvhasználatban.

Kérdéses tehát a kései ómagyar kor élő nyelvének múltidő-használata. SÁROSI ZSÓFIA szerint, amint láttuk, nem jellemző a beszélt nyelvre az összetett múlt idő. ABAFFY a kódexes példák mellett idéz néhány misszilisből származó adatot, főleg a *t+ vala* használatára. É. KISS utal a Középkori leveleink című kiadványra, de nem idéz példát belőle, ehelyett egy mai csángó szövegből ad példákat az összetett múlt idők meglétére (2013: 193). A kérdés tisztázására, tehát hogy milyen mértékben, milyen funkcióban és mely területen jellemzőek az összetett múlt idejű alakok az ómagyar kor végének nyelvhasználatára, végignéztam a Középkori leveleink (HEGEDŰS—PAPP 1991) teljes anyagát, kiegészítve azzal a két misszilissel, amelyeket BESSENYEI JÓZSEF pótlólagosan közölt (1994). [A BESSENYEI által közölt hat iratból az első, a negyedik és a hatodik nem tartalmaz összetett múlt idős példát, a második irat pedig azonos a Középkori leveleink 160. sz. iratával.]

A 244+2 iratból 92 tartalmaz összetett múlt idős alakokat. Különböző mértékben, a Homonnai-végrendelet (Kl. 221) például 14 ilyen példát ad. A 92 iratban összesen 207 összetett múlt idős szerkezet található.

2. táblázat

Az összetett múlt idők előfordulása a misszilikorpuszban

	Irat	Előfordulás
<i>0+vala</i>	19	29
<i>0+volt</i>	5	9
<i>t+vala</i>	25	50
<i>t+volt</i>	23	36
együtt <i>vala</i> és <i>volt</i>	20	39 <i>vala</i> , 40 <i>volt</i>
egyéb		4
Összesen	92	207

Az adatok számbavétele azonnal megadja a választ a nyelvjárásiasság kérdésére. A 92 irat nem egyetlen területről való, hanem a magyar nyelvterület minden részéből (Pettau [ma Ptuj, Szlovénia], Németújvár, a Vas megyei Nádasdón élő levélíró, a Tolna megyei Héderváriak, a Somogyban nemes márévári kapitány, a Tolna megyei Nyéken lakó özvegyasszony, az egykori Veszprém megyei Enyingről író Somogyi Ferenc, az Ung és Zemplén megyei Homonnayak, abaúji középnevesek, a felvidéki Táruczayak, a Gömör megyei Putnokon élők, az esztergomi tiszttartó, a Nyárasapáton a húgával kibékülő boszniai püspök, a Közép-Szolnokban és Szatmárban birtokos Drágffyak, a Körös megyei Béláról író apát, a Baranya megyei Szekcsőről író Herczeg Miklós, a Békés megyei Gyula vár védői, stb.). Az összetett múlt idők használata tehát nem lehet regionális sajáttság, kijelenthetjük, hogy ebben a korban az egész nyelvterületen jellemző volt.

A *0+vala* példái a funkció alapján több csoportba oszthatók. Az egyik csoportba a befejezetlen (folyamatos) múlt időt kifejező példák tartoznak: *oztan It engem ara erewltetnek wala hog feleliek kegelmed kepe* (Kl. 179), *egheez welagh Mongya wala* (Kl. 147), *ky Vrbowczon lakik wala es Jo tereket [töröket] chynal wala* (Kl. 228), *keoneorgeok vala es esedezem vala* (Kl. 131), *de eny akor sem hyzem vala* (Kl. 120). Nem befejezetlen múlt időt jelölnek a következő példák: *kynek kerem vala az lovat* (Kl. 131), *be telyesited*

vala (Kl. 131), *mikort az lengel orzagba megyek uala* (Kl. 211), *mert nem ezel ayanlya wala magath Mynekwnk* (Kl. 239). ABAFFY állapít meg egy sajátos szerepet (amelyet többek között ugyan már KLEMM ANTAL is említ: 1928: 94) a *0+vala* szerkezetre: a 'feltételesség' szerepkörét már a kódexekben is, de főként az élő nyelvben előbukkanó adatokban (1992: 159–160). [Valószínűleg az itt említett feltételesség örződött meg az összetett múlt idők mai székely nyelvhasználatában vö. HEGEDŰS 2003: 357.] Az általa idézett 4 irat hét példája mellé továbbiak idézhetők: *de azonnal oztan erthe lezek ha Myth zerezhetek wala Mynemewth Jobath zerezhetek olyath zerzek* (Kl. 204), *az wytezle cahacor mihal ... fyzetni kel vala yaborok es walaztot emberek zerzese zerent .. kachor mihal meg nem fyzethete* (Kl. 171), *Irod azt hog el Nem Jehecz ellien hertelen akarom wala ha Ide Jehecz wala hog egygut Mentenk wolna* (Kl. 168), *azert gondold meg te Magad lezen wala My Bol adny A mywel a zeghin Neep Megh seghitet wala, de aztis az wraymnak [zsoldos katonáknak] kelleteek adny* (Kl. 157), *Czak te kegyelmed ne kyssebeythwala engem ewel* (Kl. 63). A múlt idő és a feltételesség ugyanabban az iratban egymás mellett is megjelenhet: *czekehazy albert es ragaldy mattas kenalnak vala engemet az penznek nemy rezevel az tobyt keryk vala sent mihal napyara ... meeges fel vezem vala ha mind megaggak vala de ok nem akarok meg adny* (Kl. 19), *Towabba Irod azt My walazt tewt twrzo wram a lewel felewl, en Irtam wala Nely de semmy walazt nem wetteel tewle a lewelre walazt kel wala tewle wenned, Im Ismegh Irtam Nely weegh walazt tewle* (Kl. 154), *hatam wala es kertem wala ... ezywstetys adok wala Nely, de nem weúeel* (Kl. 138). A feltételesség már a jövő idő (futurum perfectum) felé mutat a következő példákban: *ha ... ebe nely akaratyaty tezed o es mynd azt tezy wala* (Kl. 27), *Iryon nekem ... hythemre mindyarast meg serzem wala* (Kl. 52).

A *0+volt* öt iratban jelenik meg, mindegyik példa a befejezettségre utal, de a történetmesélés szintjén: *kyralneazzonth akaryak wolth adny ... zerzyk wolth ... zerzyk wolth; keryk wolth; kyldy wolth* (Kl. 95), *The .k. En thewlem kerdy wolth* (Kl. 103), *az warawal serzewdyk wolth* (Kl. 113), *Issmegh awaly kerkezyk wolth* (Kl. 87), *yly nagy kenra akarz volt adny* (Kl. 131).

A *t+vala* szerkezetet 25 irat kizárólagosan szerepelteti az összetett múlt idők közül. A példák egy részében a két esemény közül a régebbit jelöli a *t+vala* szerkezet: *myth Izentelwala ... azt ... megh bezellethe....* (Kl. 2), *ez may napon prior Ide iwth vala ... es ottan el mene mihelen ebellek* (Kl. 7), *elementem wala ... az k lewelet nekj adam; meg nemadak amjt k fokata wala* (Kl. 31), *Imar ezeket Megh Irtam wala hog zalatnokj hoza leweledet* (Kl. 206), *Mykor czigan ferencet ala keuldettem wala. olah vyd Ira eg lewelet* (Kl. 186), *Imar Megh Irattam wala e lewelet azon kezbe hozanak Ide posonba leweledet* (Kl. 150). Az esemény időbeli lefolyását a múlt idők és a jelen idő alkalmazásával érezteti a levélíró: *Kyltem vala erthe az louakert es adak megy az ketteit es mazor megint kyldek az ketteierth es akor es adyak megy az egyket* (Kl. 160). A példák nagyobb részében azonban a *t+vala* nem jelöl egy másik múlt időnél korábbi időt, hanem összehasonlítás nélkül csupán múlt idejű a vonatkozása: *solt wala .k. es enuelem wegezet wala; kyrrel emlekeset wala nekem .k.* (Kl. 79), *ez el mwalth seken kacyan wram hadnagya yrth wala az warmegyenek* (Kl. 74), *kertem wala hwywarbanys .k. Mastes kerem kegyelmedett* (Kl. 65), *Megh Irtam wala Neked ...; Nekelos papnak Irtam wala egy lewelet* (Kl. 162), *az te Jzenessed zerint Irtam vala a dokto[r]nak* (Kl. 178), *Byzon meg fogattam wala en the .k. hogy gakorta Irok .k.* (Kl. 220), *Thouaban izenthe uala kegyelmed az my emberynk altal hogy* (Kl. 124), *Jol*

emlekezhetik .k. minemew zo indult vala kegielmed kewzet es en keztem ... mel dolgot .k. ez veegbe hagiott uala (Kl. 122) stb.

A *t+volt* szerkezetet 23 irat szerepelteti kizárólagos összetett múlt időként. Használata szinte kizárólagosan a cselekvés végbemenését, teljesülését, a befejezettség erőteljes meglétét jelzi: *fogham az orwoth ... az keth wkwerrel azkith el vrzothvoth* (Kl. 10), *az njgh zaz forintot kytt kocyan neky haytot volt* (TSz. 1994: 330), *az myw kegyelmes wrunkhoz El kwlthewnkwolth* (Kl. 86), *az zekelyek adot Igirtek wolt* (Kl. 109), *azmyt ot gyeztet volt zegen azt hozta volt yde* (Kl. 123), *kyral igen hatta vollt* (Kl. 136), *mynd nyayan el wegheztenkwolt; Maas wtra zakadot wolt* (Kl. 152), *Gothal mit lelt wolt Maganak, Bewnin lelte* (Kl. 163), *azt Mit hattam volt* (Kl. 166), *a kirall fia ky Pragaba let wolt Meg hoolt; hattam volt* (Kl. 176), *Mult zombaton a terekek welykere Itettek wolt* (Kl. 182), *walamy wad megh raagtha wolth az thorkath* (Kl. 227) stb.

Együtt szerepel a *t+vala* és a *t+volt* szerkezet 20 iratban (esetenként a *0+vala* és a *0+volt* példáival együtt). Gyakran anélkül, hogy bármilyen különbség lenne a két szerkezet alkalmazásában: *az Ember az kyth budara kylthem wala ... azon ember kyth ala kylthynkwolth* (Kl. 214), *atthak wala ... atthak wolth* (Kl. 45), *wetthewala fel ... wette wolth fel* (Kl. 56), *wgh atthakvolth eleyben ... wgh eerthetthem wala* (Kl. 61), *Ismeg az a kyt Sebestyen twl wetteel wolt ... kyt penzemen wette[m] wala* (Kl. 154). A már említett Homonnai-végrendeletben (Kl. 211) 8 *volt*-os alak és 6 *vala*-s alak szerepel. Ugyanaz a múlt idő, talán csak stilisztikai különbség van akkor, amikor egyazon mondatban szerepel a két szerkezet: *Egy athyafiath fogtath volth el Mykor orzagh Laslo kenchet el veteth vala az balassyak* (Kl. 148), *mykor nadazdo[n] wala kegelmed a kor el felethe[m]wolth rola emlekezny* (Kl. 161). Ugyanazon szerző két levele ugyanabból az évből, ugyanazzal a kézírással: *akor yewthek wala ... akor eseth wala* (Kl. 111), *ment wolth* (Kl. 112).

Található továbbá 3 *valá*-t tartalmazó alak, melyben a *vala* egyszerű múlt időhöz járul: *koldo wala* (Kl. 27), *merth ymar meges fwthamithanak wala* (Kl. 78), *hoza wala* (118), és egy, amelyben nem dönthető el, hogy a *vala* jelen idejű vagy *-t* jeles múlt idejű alakhoz csatlakozik-e: *hog maas kappen fogadot vala* (Kl. 62). ez utóbbiban a *fogadot* lehetséges olvasata: *fogadod*.

A *volt* segédigével szerkesztett alakok száma tehát jelentős az ómagyar kor végén, nem utalhatjuk e jelenséget a középmagyar korba. Annál is inkább, mivel ez a szerkesztés nemcsak az élőbeszédet tükröző misszilisekben, hanem a *valá*-val együtt az írásbeliség egyéb emlékeiben is előfordul: megtaláljuk a 15. század végi Sermones Dominicales gloszáiban (vö. RMG1. *emel, zúgolódik*), a Nádor kódexben (vö. KLEMM 1928: 93). Az É. KISS-féle rendszer ezek alapján a következőképpen egészülhet ki:

3. táblázat

É. KISS KATALIN rendszere kiegészítve

	Imperfectum (folyamatos)	Perfectum (befejezett)
Praesens (jelen)	<i>megy</i>	<i>ment</i>
Praeteritum (múlt)	<i>megy vala ~ megy volt</i>	<i>ment vala ~ ment volt</i>

Az adatok tehát nem igazolják az invariáns, csupán múltidőjel-szerepű segédige kizárólagosságát, annál is inkább, mivel a *valá*-nak ragozott változata is adatolható a szerkezetben: *micor ovèlec volnec èn tartom valec azocat* (MüncK. 103vb).

Szintén árnyalja a képet az a három szerkezet, amelyben a *vala* az ősi *i*-re visszamenő múlt időhöz járul (pl. *hoza wala*), itt ugyanis két múltidőjel szerepel egyetlen szerkezetben.

A *megy vala* ~ *megy volt* és a *ment vala* ~ *ment volt* a kései ómagyar kor nyelvhasználatában egymás grammatikai szinonimái: ugyanazt a valóságdarabot fejezik ki. Ezért tehát könnyen elfogadhatjuk ABAFFY megállapítását: az adott korszakban „a beszélt nyelv bőségesen kihasználta, változatosan alkalmazta a grammatikai szinonimákat” (1983 176–177).

ABAFFY szerint a praesens perfectum kétféle szerepben jelenhet meg: 1. praesens perfectum historicum: általában a múlt, láncszemnyi egysége nincs kihatással a jelenre; 2. praesens perfectum logicum: múlt, melynek hatása a jelenben is érzékelhető, eredménye a jelenre is hatással van (1983: 150). Ha e megállapítás fényében tekintjük a táblázatunkat, akkor el tudjuk helyezni benne az *-á/-é* jeles múlt időt is:

4. táblázat

Az ómagyar múltidő-rendszer

	Imperfectum (folyamatos)	Perfectum (befejezett)
Praesens (jelen)	<i>megy</i>	<i>mene</i> ~ <i>ment</i>
Praeteritum (múlt)	<i>megy vala</i> ~ <i>megy volt</i>	<i>ment vala</i> ~ <i>ment volt</i>

A múlt idők ezen tagolása pedig teljesen megegyezik BEREZCKI tagolásával, s most már pótolható az a hiány is, amit nála e tagolás esetén érzékeltünk. A *mene* és a *ment* is hasonló: alapjelentésük a múltra vonatkozás (aki *mene*, az *ment* is valójában), még akkor is, ha használatukban valóban vannak alkalmazásbeli, stilisztikai különbségek. De ezek bemutatása egy további tanulmány feladata lehet.

Kulcsszók: kései ómagyar kor, beszélt nyelv, misszilis, összetett múlt idő, grammatikai szinonima, szemtanúsági elmélet, idő és aspektus.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1983. Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 113–179.
- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 104–121.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/I. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 120–183.
- BEREZCKI GÁBOR 1983. A Volga—Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 207–236.
- BEREZCKI GÁBOR 1998. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. 2. kiadás. Universitas, Könyvkiadó Budapest.
- BESSENYEI JÓZSEF 1994. Középkori leveleink 1541-ig. *Történelmi Szemle* 36: 327–334.
- É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- É. KISS KATALIN 2013. Az ötörök—ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben. In: AGYAGÁSI KLÁRA – HEGEDŰS ATTILA – É. KISS KATALIN szerk., *Nyelvmélet és kontaktológia 2*. PPKÉ BTK, Piliscsaba. 190–205.
- HEGEDŰS ATTILA 2003. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 351–361.

HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
 KLEMM ANTAL 1928. *Magyar történeti mondattan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
 SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfémátörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172, 352–371.

Complex past tense constructions and their use in Late Old Hungarian

Complex past tenses are characteristic grammatical patterns of the Late Old Hungarian period. Given that they were mainly attested in ecclesiastic documents, it was suspected that the categories corresponding to those of Latin grammar had been set up by translators, under the influence of Latin. The paper tries to find out to what extent, in what functions, and in what regions complex past tense forms were typically used in Late Old Hungarian spoken utterances. On the basis of his study of Late Old Hungarian missives, the author concludes that the use of complex past tense forms was not merely a regional property of language use; that the number of constructions including the auxiliary *volt* was significant at the end of the Old Hungarian period, therefore the emergence of this phenomenon cannot be simply relegated to Middle Hungarian; and that the constructions *megy vala ~ megy volt* ‘went’ and *ment vala ~ ment volt* ‘had gone’ were grammatical synonyms in Late Old Hungarian.

Keywords: Late Old Hungarian, spoken language, missive, complex past tense form, grammatical synonym, eyewitness theory, tense and aspect.

HEGEDŰS ATTILA
 Pázmány Péter Katolikus Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Megjegyzések az *ered* szócsaládjának eredeztetéséhez

HORVÁTH KATALIN abban a tanulmányában, amelyet a Ladányi Mária tiszteletére összeállított emlékkönyvbe (2014) írt, részletesen, behatóan vizsgálta meg az *ered*, *ereszt* igék származását, szócsaládjukat, valamint a család tagjainak egymáshoz való viszonyát. Lényegében sikerült igazolnia azt a feltevését, hogy az *ered* és az *ereszt* olyan származékok, amelyek arra az ősi *ér* nomenverbumra vezethetők vissza, amelynek a realizációit a TESz. és az EWUng. összesen négy szócikkre, két-két igeire és főnévire bontva mutatja be az igenévszói jelleg említése nélkül.

HORVÁTH KATALIN elemzését nemcsak érdekesnek és tanulságosnak tartom, hanem nagyjából egyet is értek vele. Véleményem szerint azonban vannak olyan pontjai, amelyek finomításra, kiigazításra szorulnak. Ezekhez szeretnék a következőkben néhány megjegyzést fűzni. – A pusztai lapszámok természetesen HORVÁTH KATALIN 2014-es írására vonatkoznak.

HORVÁTH KATALIN azt állítja a TESz.-ről és az EWUng.-ről, hogy „a szócikkekben az *ér* főnév és az *ered*, *ereszt* igék etimológiai összefüggésének, egyazon eredetének a le-

hetősége sem merül föl” (208). Magukat a szócikkeket tekintve ez valóban így van. Az EWUng. mutatója (1997: 138) viszont jelzi az *ér*³ ’patak’ és az *ereget* közötti kapcsolatot, tehát az *ered*, *ereszt* igékkel való összefüggést is, hiszen ezek az *ereget* szócikkben szereplő alcímzavak. Hozzáteszem, hogy a mutató ennél messzebbre is megy, ugyanis az *ereget* címszóhoz tartozó utalási szakaszban (lehetséges) összefüggést jelez az ’árad; víz-áradás’ jelentésű *ár*¹ nomenverbummal. – Mivel annak idején az EWUng. megjelentetésekor nem várhattuk meg a teljes szócikkanyag elkészültét, hanem szakaszosan, füzetenként került sor a publikálásra, a szótárt készítő munkacsoport úgy döntött, hogy az etimológiai utalórendszert (ellentétben a TESz. eljárásával) áthelyezi a teljes szócikk-készlet ismeretében összeállítható mutatóba (vö. HORVÁTH LÁSZLÓ 1995). Az utalások pontosságának, kiterjeszhetőségének, gazdaságosságának kétségtelenül jót tett ez a megoldás, mindmáig érezhetően megvan azonban az a hátránya, hogy az etimológiai utalások nagy része (a szócikkek szövegében nem szereplők) „elbújik” az olvasók szeme elől. Tapasztalatom szerint sokan nem is tudják, hogy az EWUng. mutatója etimológiai utalórendszert is tartalmaz. – A HORVÁTH KATALINTól idézett részlet is bizonyítja annak, hogy az Új magyar etimológiai szótárban (ez GERSTNER KÁROLY vezetésével készül az MTA Nyelvtudományi Intézetében) érdemes az utalásokat áthelyezni (visszahelyezni) maguknak a szócikkeknek a végére.

Az elemzés mind az *ered* szócsaládját, közelebről az *ér* nomenverbum képviselőit illetően, mind pedig általánosabb vonatkozásban foglalkozik a homonimafélék szótári kezelésével. HORVÁTH KATALIN egyetértéssel idézi BÁRCZI GÉZÁNAK a szótári homonimák túlszaporítását bíráló cikkét (1958), majd önmaga így ír a kérdésről: „Történeti-etimológiai szótárban csak akkor van létjogosultsága a közös hangalakhoz tartozó jelentések több szócikkbe tördelésének, ha a) a belső nyelvi összefüggések ennek nem mondanak ellent; b) a szétválasztott jelentéseknek bizonyíthatóan más-más felmenői vannak” (213). – A HORVÁTH KATALIN szabta feltételek akkor volnának helyesek, ha nem feledkeznének meg a kérdés másik oldaláról. A gyakorlatban ugyanis nem mindig könnyű eldönteni, hogy vannak-e olyan belső összefüggések, amelyek ellentmondanak a homonimáknak tűnő szavak külön-külön felvételének; bizonyítani pedig nemcsak a külön-külön felmenők meglétét kell, hanem az azonos felmenőét is. Ha bizonytalan vagy vitatott esettel van dolgunk, akkor BÁRCZI is inkább a homonímia mellett döntene (1958: 47). Nemrég, a két *seb* ügyében magam is ilyen okból javasoltam a két címszó megtartását egyesítésükkel szemben (HORVÁTH LÁSZLÓ 2015). Azt viszont elismerem, hogy az *ér* esetét tekintve HORVÁTH KATALINNAK a címszóegyesítésre irányuló érvelését el lehet fogadni.

A tanulmány nem mindenütt bánik gondosan az etimológiai minősítésekkel. – Azt írja például, hogy az újabb etimológiai szótárak szerint „a ’patak’ jelentésű *ér* bizonytalan, vitatott eredetű” (HORVÁTH KATALIN 2014: 211). Valójában azonban az említett helyeken a szótárirói véleményt világosan tükrözve csak a „vitatott” eredetminősítés szerepel. – Érdemes volna pontosítani azt a részletet is, ahol HORVÁTH KATALIN a „belső keletkezésű” és „fiktív tövű” minősítéseket szembeállítja: „Ha az elemzés eredményeképpen a fölmerült gondolat igazolódik, vagy legalábbis valószínűsíthető, a két ige [ti. az *ered* és az *ereszt*] kikerülhet fiktív tövű igéink közül, azaz belső keletkezésű szavaink újabb elemekkel bővíülhetnek” (207, vö. még 214). Értem a szerző szándékát, de mivel BENKŐ LORÁND könyvéből (1984) jól tudjuk, hogy fiktív tövű igék minden fő eredetkategóriában vannak, pontosabbnak gondolom azt a megfogalmazást, hogy „a két ige kikerülhet a »finnugor

eredetű fiktív tő + magyar képző» felépítésű igéink közül, azaz egyértelműen belső keletkezésű származékszónak minősíthetővé válhat”.

Az előző bekezdésben említetteknel nagyobb bajt látok abban a kijelentésben, hogy az *ér* ige hatalmas szócsaládjá ennek az igenek az „ősi volta, de egyúttal belső keletkezése mellett is szólhat” (213). – Az igaz, hogy a szócsalád kiterjedtsége összhangban volna a belső keletkezéssel, csakhogy maga az *ér* tőige, így belső keletkezésű legfőljebb akkor lehetne, ha onomatopoeitikus volna.

Az említett kifogásoktól függetlenül szeretném kiemelni HORVÁTH KATALIN tanulmányának azt az erényét, hogy nem elégszik meg az egyes, izolált szavak eredetvizsgálásával, hanem az összefüggések feltárására (is) törekszik. Ő ezt különösen a b e l s ő nyelvi összefüggésekkel kapcsolatban hangsúlyozza. – Az összefüggések felderítését az elszigetelt szavakra irányuló vizsgálódás kiegészítésére, illetve azzal szemben magam is kiemelt célként kezeltem az etimológiai szótári u t a l ő r e n d s z e r r e l foglalkozó írásaimban (HORVÁTH LÁSZLÓ 1991, 1995, 1996), valamint az a l a p n y e l v b ő l ő r ő k ő l t szókészlettel kapcsolatban (HORVÁTH LÁSZLÓ 2008).

Végül hadd említsem meg, hogy HORVÁTH KATALIN tanulmányát a készülő Új magyar etimológiai szótár (= ÚESz.) nemcsak az *ered* szócsaládjával kapcsolatban használhatja, hanem mint a szótáron dolgozó kutatócsoportnak a tagját engem is arra ösztönöz az elemzés, hogy vizsgáljam meg az EWUng. „indexes” címszavait, különösen a jelentéskülönülés eredményének minősítettek: hátha csökkenthetjük a számukat.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958. A szótári homonímia kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 54: 43–52.
- BENKŐ LORÁND 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + *Register*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- HORVÁTH KATALIN 2014. Jelentés, szerkezet, etimológia. Az *ered*, *ereszt* igéink szócsaládjáról. In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 160. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 206–215.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. A TESz. utalórendszere és a szláv jövevényszavak. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest. 275–277.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1995. Etimológia és utalórendszer. *Magyar Nyelv* 91: 447–453.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1996. Új úton az etimológiai összefüggések feltárásában és jelzésében. *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis* 6: 41–48.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2008. Alapnyelvi örökség és új etimológiai összefüggések. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* V. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 81–86.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2015. A két *seb* ügyében. *Magyar Nyelv* 111: 458–464. [http://dx.doi.org/10.\[-\]18349/MagyarNyelv.2015.4.458](http://dx.doi.org/10.[-]18349/MagyarNyelv.2015.4.458).
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

HORVÁTH LÁSZLÓ
MTA Nyelvtudományi Intézet

ÉLŐ NYELV

Relatív kontaktusjelenségek és szociológiai változók

1. Relatív kontaktusjelenségek és a kisebbségi magyar nyelvváltozatok. A kisebbségi magyar nyelvváltozatokban az államnyelvi hatás nemcsak a magyarországi nyelvváltozatoktól eltérő, kétnyelvűségből fakadó abszolút kontaktusjelenségekben mutatkozik meg, hanem olyan nyelvi változókban is, amelyek fellelhetők az egynyelvű beszélők megnyilatkozásaiban, de a külső régiókban ezek gyakorisága nagyobb, esetleg közlési kontextusa is kiterjedtebb: többféle nyelvváltozatban és regiszterben jelentkezik. Az ilyen nyelvhasználatát sajátosságot relatív kontaktusjelenségeknek tekinthetjük, mivel jelenlétük nem kizárólag a többségi nyelv hatásával magyarázható, de nem is zárható ki, ha az átadó nyelvben az adott szerkezet használata általánosnak mondható. (A relatív kontaktusjelenség fogalmával kapcsolatban l. LANSTYÁK 2003: 56–57, 2011: 66–67; BENŐ 2008: 42–43.) Ilyen relatív kontaktusjelenségnek tekinthető, például, a külső régiók magyar nyelvváltozataiban a többes szám eltérő használata, az analitikus szerkezetek és kicsinyítő képzős alakok nagyobb gyakoriságú használata vagy a feminizálás. (Az 1996-os, KONTRA MIKLÓS által vezetett RSS-kutatás többféle relatív kontaktusjelenséget vizsgált, l. ezek elemzését CSERNICKÓ 1998; GÖNCZ 1999: 146–195; LANSTYÁK 2000: 200–226; SZÉPFALUSI–VÖRÖS–BEREGSZÁSI–KONTRA 2012: 203–224.)

Ezek alapján megfogalmazható egy újabb kutatás számára az a hipotézis, hogy az említett jelenségek szoros összefüggésben vannak a kétnyelvűséggel, és valószínűsíthető, hogy az államnyelv-domináns beszélőknél nagyobb arányban érvényesülnek ezek a relatív kontaktusjelenségek.

2008-2009-ben a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (<http://ispmn.gov.ro/hu>) – szakmai partnerségben KSH Népeségtudományi Kutatóintézetével és a Max Weber Társadalomkutató Alapítvánnyal – szociológiai és szociolingvisztikai kérdőíves felmérést végzett az erdélyi magyarok körében Demográfia, rétegződés, nyelvhasználat – Második hullám címen. A minta végső elemszáma 4058 volt. A többlépcsős, véletlenszerű mintavétellel történt felmérés adatai reprezentatívnak tekinthetők az erdélyi felnőtt (18 év fölötti) lakosságra nézve. A kutatás, kiemelten a többnyelvű társadalmi szituációkon belüli nyelvhasználati szokások, mintázatok vizsgálatára irányult (a felmérésről részletesebben l. HORVÁTH 2014).¹

A kérdőívben több olyan kérdés is szerepel, amely a relatív kontaktusjelenséget hivatott feltérképezni, és amely az 1996-os RSS-kutatásban is megjelenik. Ebben a 2009-es kutatásban egy-egy kérdés volt hivatott vizsgálni a feminizálás és a kicsinyítés jelenségét. A következőkben a felmérés eredményeinek alapján ezeknek a jelenségnek a szociológiai változóit vizsgálom, és a kutatás ezzel összefüggő módszertani tanulságait ismertetem.

2. A feminizálás. Ismert, hogy a magyarban a generikus értelemben használt, azaz nem konkrétizáló foglalkozásneveknél rendszerint nem jelöljük a nemet, hiszen ennek a

¹ Itt szeretném kifejezni köszönetemet Horváth Istvánnak és munkatársainak, hogy hozzáférhetővé tette számomra a 2009-es felmérés teljes adattárát.

kategóriának a magyarban nem létezik grammatikai jelölője. Némely foglalkozásnévél a *-nő* utótag hozzáadásával tudjuk konkretizálni a nemre való utalást (pl. *igazgatónő, tanárnő*). Ha valakinek a foglalkozásáról beszélünk, akkor rendszerint a generikus változatot használjuk (*igazgató, tanár*), akkor is, ha az illető személy nő. Ám a környező nyelvek mindegyikébe megfigyelhető a nem grammatikai jelölése, és így jogosan gyanakodhatunk kontaktusjelenségre, különösen hogy az 1996-os felmérés eredményei bizonyossá tették, hogy a külső régiók nyelvváltozataiban a feminizálás nagyobb mértékű. Az 1996-os RSS-kutatásban kiegészítő feladattal vizsgálták ezt a nyelvi változót: „K_631: Írjon a pontok helyébe egy odaillő foglalkozásnevet: *Anyám egy középiskolában tanít, ő tehát...*”. A hét országban végzett felmérés tanulsága szerint a megkérdezett magyar beszélők 71,4%-a választotta a *tanárnő* változatot, míg a magyarországi adatközlők 41,3%-a (GÖNCZ 1999: 188–189), ami igen jelentős különbség, és ez arra enged következtetni, hogy a kisebbségi magyar adatközlők többsége természetesnek tartja a feminizált alakot, és ez összefügghet a kétnyelvűséggel. Tehát valószínűleg relatív kontaktusjelenséggel van dolgunk.

Az említett 2009-es felmérés kérdőívében a kérdés így fogalmazódott meg: „Az alábbi mondatpárok közül válassza ki azt, amelyiket természetesebbnek érzi: 1. *Anyám egy középiskolában tanít, ő tehát tanár.* 2. *Anyám egy középiskolában tanít, ő tehát tanárnő.*”.

A két nyelvi opció és a társadalmi változók összefüggéseit elemezve, megállapítható, ennél a konkrét kérdésre adott válaszok alapján nem nyert megerősítést az a hipotézis, hogy a valószínűleg államnyelv-dominánsnak tekinthető adatközlők nagyobb mértékben választják a nem standard nyelvi változatot. Ha azt vizsgáljuk, hogy az adatközlők milyen nyelven végezték elemi (I–IV. osztályos) és általános iskolai (V–VIII. osztályos) tanulmányaikat, akkor azt láthatjuk a hipotézisünkkel ellentétben, hogy akik románul tanultak az említett oktatási szinteken, kisebb arányban választották a feminizáló változatot (*tanárnő*). Akik az elemi magyarul végezték 82,8%-ban választották a nem standard változatot, akik pedig románul, 72,6%-ban (1. táblázat).

1. táblázat

Az elemi oktatás nyelve és a feminizálás

Az elemi tannyelve	<i>tanár</i>		<i>tanárnő</i>		<i>Nem tudom</i>		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Magyar	478	14,3	2767	82,8	95	2,8	3340	87,0
Román	84	17,9	340	72,6	44	9,4	468	12,1
Vegyes, vagy más nyelven	7	31,8	15	68,2	0	0	22	0,6
Nem járt elemibe	0	0	10	0	0	0	10	0,3
							3840	100

Hasonló arányokat találunk az V–VIII. osztályos tannyelv elemzésénél: 83,8%-a azoknak, akik magyarul tanultak a nem standard változatot találták természetesebbnek, míg az ezen a szinten románul tanulók 76,2%-a gondolta megszokottabbnak a *tanárnő* változót (2. táblázat). Mindkét esetben a különbség számottevő: az elemi oktatás esetében a khi-négyszet szignifikancia értéke 65,507 (szabadságfok: 6; N: 3840, $p < 0,05$) az általános iskola felső tagozata (V–VIII.osztály) esetébe ezek az adatok a következők: a khi-négyszet szignifikanciája 41,857 (szabadságfok: 6; N = 3656; $p < 0,05$).

2. táblázat

Az általános iskolai oktatás nyelve és a feminizálás

Az általános iskola (V–VIII. osztály) tannyelve	<i>tanár</i>		<i>tanárnő</i>		<i>Nem tudom</i>		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Magyar	414	13,9	2489	83,8	67	2,3	2970	81,2
Román	112	17,3	492	76,2	42	6,5	646	17,7
Vegyes, vagy más nyelv	4	11,8	28	82,4	2	5,9	34	0,9
Nem járt általános iskolába	0	0	6	100	0	0	6	0,2
							3656	100

Ha az adatközlők bevallás szerinti román nyelvismeretét nézzük ebből a szempontból, szintén a várt eredményekkel ellentétben azt tapasztaljuk, hogy azok, akik magas szintűre becsülték a román nyelvtudásukat, kisebb mértékben választották a feminizáló alakot. Akik azt vallottak, hogy anyanyelvi szinten beszélnek a román, kisebb arányban választották a feminizáló változót (75,9%-ban), mint akik önértékelés szerint nagyon jól, de akcentussal (83%-ban), vagy nem nagyon jól (85,2%-ban) (3. táblázat). A román nyelvtudás szerinti különbségek ebben a tekintetben relevánsak. Ezt jelzik khi-négyzet próba adatai: szignifikancia értéke: 65,480; szabadságfoka: 12; $N = 3938$; $p < 0,05$.

3. táblázat

Román nyelvi ismeret és a feminizálás

Milyen szinten ismeri a román nyelvet?	<i>tanár</i>		<i>tanárnő</i>		<i>Nem tudom</i>		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Anyanyelvi szinten	67	16,0	318	75,9	34	9,1	419	10,6
Tökéletesen	169	17,4	778	80,0	26	2,7	973	24,7
Nagyon jól, akcentussal	152	14,0	901	83,0	32	2,9	1085	27,5
Nem nagyon jól	104	12,5	707	85,2	19	2,3	830	21,2
Nehézségekkel meg tudja érteni magát	53	13,8	312	81,5	18	4,7	383	9,7
Alig egy pár szót tud	30	13,8	172	79,3	15	6,9	217	5,5
Egy szót sem tudok	3	9,7	24	77,4	4	12,9	31	0,8
							3938	100

Ha arra vagyunk kíváncsiak, milyen arányban választották a két lexikai változatot aszerint, hogy milyen nemzetiségűek a szülők, akkor az adatok újra megcáfolják a hipotézisünket, mert az etnikailag vegyes családból származók kisebb arányban választották a *tanárnő* változóval alkotott mondatot: akiknek az anyja román nemzetiségű 69,2%-ban tekintették természetesebbnek a feminizáló formát, akiknek pedig az apjuk román 60,9%-ban. A magyar szülőktől származó adatközlők pedig 82,8. illetve 83,3%-ban preferálták a feminizáló változatot (4., 5 táblázat). A khi-négyzet szignifikancia értéke a feminizálást vizsgáló kérdéskor az anyja nemzetisége változónál 138,439 (szabadságfok: 4; $N = 3931$; $p < 0,05$), az apja nemzetisége szociológiai változó esetében pedig 162,972 (szabadságfok: 4; $N = 3928$; $p < 0,05$). Tehát mindkét szülő nemzetisége szignifikáns összefüggést mutat a vizsgált nyelvi változó preferálásával.

4. táblázat

Az anya nemzetisége és a feminizálás

Az anya nemzetisége	<i>tanár</i>		<i>tanárnő</i>		<i>Nem tudom</i>		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Magyar	517	14,5	2944	82,8	93	2,6	3554	90,4
Román	37	15,4	166	69,2	37	15,4	240	6,1
Egyéb	22	16,1	97	70,8	18	13,1	137	3,5
							3931	100

5. táblázat

Az apa nemzetisége és a feminizálás

Az apa nemzetisége	<i>tanár</i>		<i>tanárnő</i>		<i>Nem tudom</i>		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Magyar	505	14,1	2983	83,3	95	2,7	3583	91,2
Román	51	23,7	131	60,9	33	15,3	215	5,5
Egyéb	18	13,8	92	70,8	20	15,4	130	3,3
							3928	100

Az otthoni nyelvhasználat és a vizsgált nyelvi változó összefüggései is arra utalnak, hogy az előzetes elvárásainkkal szemben azok az adatközlők, akik otthon románul vagy románul is beszélnek, kisebb arányban választották a nem standard, feminizáló változat: akik bevallás szerint csak magyarul beszélnek a családban 83,2%-ban tartották természetesebbnek az adott mondatban a *tanárnő* foglalkozásnevet, míg akik románul is beszélnek ez az arány jelentősen kisebb (6. táblázat). A khi-négyzet próbája azt jelzi, hogy a két változó között erős szignifikáns összefüggés van: a szignifikancia értéke itt 155,791; a szabadságfok: 10; $N=3923$; $p < 0,05$.

6. táblázat

Otthoni nyelvhasználat és a feminizálás

Milyen nyelvet használ otthon?	<i>tanár</i>		<i>tanárnő</i>		<i>Nem tudom</i>		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Csak magyart	455	14,0	2711	83,2	92	2,8	3258	83,0
Nagyrészt magyart	42	3,2	136	75,1	3	1,7	181	4,6
Fele-fele arányban magyart és románt	41	21,2	140	72,5	12	6,2	193	5,0
Nagyrészt románt	18	17,6	80	78,4	4	3,9	102	2,6
Csak románt	21	2,4	116	68,6	32	18,9	169	4,3
Más nyelvet	2	10,0	14	70,0	4	20,0	20	0,5
							3923	100

A kérdés az, hogy miért lettek egészen más eredmények, mint amire előzetesen számítottunk. Valószínűleg azért, mert nem vettünk figyelembe egy román nyelvi sajátosságot.

Igaz, hogy a román nyelvhasználatban a grammatikai nem következetesen érvényesül a nyelvhasználatban, de a normatív nyelvváltozatban a foglalkozásnevek generikus jelentésben alakilag jelöletlen formában használatosak, akkor is, ha nőnemű a mondat alánya: *Ea este profesor*. ('Ez a nő tanár') (FORĂSCU–POPESCU 2001: 114). Mivel ez következetesen érvényesül a románban, a különbséget tudatosítja az aktív román nyelvhasználat. Ezért a nagyobb mértékű román nyelvismeret, a román nyelven való oktatás, a családi, otthoni román nyelvhasználat paradox módon a magyar standard forma preferálásának kedvezett.

3. Kicsinyítő képzős főnevek használata. A kicsinyítő képzős főnevek használata a magyar köznyelvhez képest nagyobb gyakoriságot mutat a románban és a szláv nyelvekben (vö. GÖNCZ 1999: 153). Mivel az 1996-os RSS-kutatás is azt jelezte, hogy a két-nyelvű, külső régiók beszélői gyakrabban alkalmazták a kicsinyítő képzős formát, arra gyanakodhatunk, hogy itt is relatív kontaktusjelenséggel van dolgunk.

A 2009-es felmérés kérdőívében az erre vonatkozó kérdés így fogalmazódott meg: „Az alábbi mondatpárok közül válassza ki azt, amelyiket természetesebbnek érzi: 1. *Éhes vagy, kis bogaram? Adjak egy kis kenyérléket?* 2. *Éhes vagy, kis bogaram? Adjak egy kis kenyeret?*”.

Ha relatív kontaktusjelenségről van szó, akkor feltételezhetjük, hogy a romándomináns beszélők nagyobb mértékben választják a kicsinyítőképzős mondatot. Az alábbiakban néhány olyan társadalmi változó vizsgálunk meg ebből a szempontból, amely összefüggésben van az adatközlő román nyelvtudásával.

Az adatközlő elemi és általános iskolai tanulmányainak nyelve szignifikáns összefüggést mutat a nyelvi változatok preferálásával, de nem a megfogalmazott elvárások szerint: akik románul végeztek elemi és általános iskolai tanulmányaikat kisebb arányban választották a kicsinyítőképzős alakot, mint akik magyarul. Az elemi osztályban románul tanult adatközlők 79,1%-a a *kis kenyérléket* alakot érezte természetesebbnek, a *kis kenyérléket* nyelvi változót pedig csupán 12,2%-uk. Az elemiben magyarul tanult adatközlők körében ez az arány valamivel magasabb: 15,7% (7. táblázat).

7. táblázat

Az elemi oktatás nyelve és a kicsinyítés

Az elemi tannyelve	<i>kis kenyérléket</i>		<i>kis kenyeret</i>		<i>Nem tudom</i>		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Magyar	523	15,7	2731	81,8	84	2,5	3338	87,0
Román	57	12,2	370	79,1	41	8,8	468	12,2
Vegyes, vagy más nyelven	2	9,1	20	90,9	0	0	22	0,6
Nem járt elemibe	1	10,0	9	90,0	0	0	10	0,2
							3838	100

Hasonló helyzet mutatkozik az általános iskola felső tagozata (V–VIII. osztály) tannyelve tekintetében. Akik románul tanultak ezen az oktatási szinten, kisebb arányban tekintették természetesnek a kicsinyítő képzős változatot (8. táblázat). A statisztika

kai adatok azt jelzik, hogy tannyelv és a kicsinyítő képzős változat választása szignifikánsan összefügg mind az elemiben, mind az V–VIII. osztályban. Az elemi osztály tannyelvénel a khi-négyzet szignifikancia értéke 54,908 (szabadságfok: 6; $N = 3838$; $p < 0,05$), az V–VIII. osztály esetében a szignifikancia érték 41,390 (szabadságfok: 6; $N = 3653$; $p < 0,05$).

8. táblázat.

Az elemi oktatás nyelve és a kicsinyítés

Az általános iskola (V–VIII. osztály) tannyelve	<i>kis kenyérkét</i>		<i>kis kenyeret</i>		<i>Nem tudom</i>		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Magyar	466	15,7	2442	82,3	59	2,0	2967	81,2
Román	83	12,8	522	80,8	41	6,3	646	17,7
Vegyese, vagy más nyelven	3	8,8	29	85,3	2	5,9	34	0,9
Nem járt elemibe	1	16,7	5	8,3	0	0	6	0,2
							3653	100

A szülők nemzetisége szintén releváns társadalmi változónak tekinthető ebből a szempontból, de nem a várt módon. Ahol az édesanya román nemzetiségűnek mondatott, kisebb mértékű volt a kicsinyítő képzős változat preferálása: 9,9%, míg a magyarnak tekintett anya esetében az adatközlők 15,4%-ban választotta ezt a nyelvi formát. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy jóval nagyobb volt a nyelvi bizonytalanságra utaló *nem tudom* válaszok aránya az olyan adatközlőknél, akiknél valamelyik szülő román anyanyelvű volt: a román anya esetében a nem tudom válaszok aránya 14,9%-nyi, a román apa változó esetében pedig 14,7%. Az etnikailag homogén, ebben az esetben magyar szülők vonatkozásában ez az arány csak 2,4, illetve 2,5%-os. A statisztikai számítások azt mutatják, hogy a szülők nemzetisége és a adott nyelvi változó összefüggése itt is szignifikáns: a khi-négyzet szignifikancia értéke az anyja nemzetisége szempontjából 129,103; a szabadságfok: 6; $N = 3929$; $p < 0,05$. Az apja nemzetisége változónál a szignifikancia szint 122,997; a szabadságfok: 6, az elemszám: 3931; $p < 0,05$.

Hogyha a magyar anyanyelvi beszélők koncentráltasága alapján nyelvi régiók szerinti elemizzük a két lexikai változat valamelyikének az elfogadását, akkor szintén jelentős különbségeket találunk. Mint ismert, Erdély az anyanyelvi beszélők arányát tekintve három nagy régióra osztható: 1. székelyföldi tömbhelyzet (Hargita és Kovászna megye), ahol a magyarok aránya 50% fölött van; 2. átmeneti régió (Maros, Szatmár, Bihar, Szilágy, Kolozs megye), ahol megye szinten a magyar anyanyelvű beszélők aránya 15–49% közötti; 3. szórvány régió (Arad, Máramaros, Brassó, Temes, Beszterce, Fehér megye), ahol a magyarok aránya 15% alatti (vö. Benő 2011: 261). Ebből a szempontból – a hipotézisünkkel ellentétben – az tapasztaljuk, hogy ott a legmagasabb a kicsinyítő képzős változó preferálása, ahol tömeg méretekben a legalacsonyabb szintű a román nyelvtudás: Székelyföldön. Az adatok azt jelzik, hogy a tömb régiótól az átmeneti területeken át szórványig folyamatosan csökken a kicsinyítő képzős változó preferálása, az ezt választók aránya: 22,5, 12,7 és 8,5%-os ezekben a régiókban (9. táblázat). Statisztikailag a régió és a kicsinyítő nyelvi változó összefüggése erősen szignifikáns (a khi-négyzet teszt szignifikancia értéke 112,569 szabadságfoka: 4; $N = 3941$; $p < 0,05$).

9. táblázat
Régiók és a kicsinyítés

Régió	<i>kis kenyérkét</i>		<i>kis kenyeret</i>		<i>Nem tudom</i>		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Tömb	289	22,5	951	74,1	43	3,4	1283	32,6
Átmeneti	244	12,7	1590	82,8	86	4,5	1920	48,7
Szórvány	63	8,5	669	90,7	6	0,8	738	18,7
							3941	100

Ennél a nyelvi változónál is fölmerül a kérdés, hogy az eredmények miért cáfolták meg az előzetes hipotézisünket arra nézve, hogy az erősebb román nyelvi hatás nagyobb mértékben teszi elfogadottá a kicsinyítő képzős változót. A jelenségre több lehetséges magyarázat van.

Ismert, hogy a székely nyelvjárásban nagyobb mértékű a kicsinyítő képzős alakok használata, mint Erdély más nyelvjárásában vagy tájnyelvében (HEGEDŰS 2001: 351–361; ZSEMLYEI 2011). Ezért valószínűsíthető, hogy itt a kicsinyítő forma preferálása inkább regionális hatásnak tulajdonítható, mintsem a többségi nyelvi hatásának. Ez részben megmagyarázza, hogy miért választották a magyar szülőktől származó, magyar nyelven tanuló adatközlők sokkal nagyobb mértékben a diminutív képzős változót. Persze, ez nem jelenti azt, hogy a kicsinyítő képzős alakok nagyobb mértékű elfogadása ne lenne relatív kontaktusjelenség, csupán azt jelzi, hogy Erdélyben a dialektális regionális hatás nagyobb mértékűnek látszik ebből a szempontból. (Külön vizsgálat tárgya lehetne, hogy a székely nyelvjárású kicsinyítés a maga történetiségében nyelvi érintkezés eredményének mondható-e, de ez már diakrón szempontok érvényesítését teszi szükségessé.)

4. Következtetések. Az elemzett adatok azt mutatják, hogy a románszónak valószínűsíthető adatközlők sokkal nagyobb arányban választották azt, hogy „nem tudom”, amint erre az 1–6. táblázat adatai utalnak. Lehetséges, hogy ez az adatsor a magyar nyelvi bizonytalanságot is jelzi, ami a románszónak beszélőknél nem meglepő. A „nem tudom” válaszoknak ez a nagy aránya az említett kategóriáknál szintén befolyásolhatja az eredményeket.

Azt is figyelembe kell venni, hogy a románszónak tekinthető beszélők kisebb arányt képviselnek a magyar populáció körében. Ebben a felmérésben 419-en vallották, hogy anyanyelvi szinten beszélik a román nyelvet, ami a megkérdezett adatközlők mintegy 9%-a, és 973-an gondolták úgy, hogy tökéletesen beszélik az államnyelvet, ami mintegy 24%-a a válaszadóknak. (Lásd ezzel kapcsolatban a 3. táblázat adatait.)

Végül, nem utolsó sorban az is megnehezíti az általánosítást, hogy a két vizsgált nyelvi változóra csak egy-egy kérdés vonatkozott a felmérésben, és így nincs elegendő adatunk a tendenciákat jelző folyamatok ellenőrzésére.

Összegezőként tehát elmondható: a vizsgált két kérdés esetében nem igazolódott az a hipotézis, hogy a relatív kontaktusjelenségnél tekintett nyelvhasználati sajátosságoknál a többségi nyelv feltételezhető dominanciája nagyobb mértékű relatív kontaktusjelenség érvényesülésével jár együtt. A relatív kontaktusjelenségek vizsgálatánál még inkább tekintettel kell lenni a konkrét többségi nyelv lexikai és grammatikai sajátosságaira, amint ezt a feminizálás jelenségének érvényesülése jelezte. Ugyanakkor az olyan relatív kontaktusjelenségnek tekinthető jellegzetességek, mint a kicsinyítő képzős alakok nagyobb gyakoriságának oka nyelvjárású jellegű is lehet.

Kulcsszók: kontaktusjelenségek, kisebbségi magyar nyelvváltozatok, feminizálás, kicsinyítés, szociológiai változók.

Hivatkozott irodalom

- BENŐ ATTILA 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár.
- BENŐ ATTILA 2011. Többségi nyelv és kisebbségi nyelv. Attitűd és normatudat az erdélyi magyarok körében. In: HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA – KARMACSI ZOLTÁN – MÁRKU ANITA szerk., *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. Tinta Könyvkiadó – Hodinka Antal Intézet, Budapest–Beregszász. 257–266.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- FORÁSCU, NARCISA – POPESCU MIHAELA 2001. *Dificultăți gramaticale ale limbii române*. Universitatea din București, București.
- GÖNCZ LAJOS 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH ISTVÁN 2014. Nyelvi dominancia, nyelv váltás és médiafogyasztás a romániai magyarok körében. In: APRÓ ISTVÁN szerk., *Média és identitás*. Médiatudományi Intézet, Budapest. 41–56.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó, Kalligram Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2003. Fordítás és kontaktológia. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 5/3: 49–70.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2011. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. In: SZABÓMIHÁLY GIZELLA – LANSTYÁK ISTVÁN szerk., *Magyarok Szlovákiában 7. Nyelv*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- SZÉPFALUSI ISTVÁN – VÖRÖS OTTÓ – BEREGSZÁSZI ANIKÓ – KONTRA MIKLÓS 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Gondolat Kiadó – Imre Samu Nyelvi Intézet – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Budapest–Alsóőr–Lendva.
- ZSEMELYEI BORBÁLA 2011. *Kicsinyítő képzők az erdélyi régiségben*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Relative contact phenomena and sociological variables

The paper discusses two peculiarities of language use generally taken to be relative contact phenomena: feminization and diminutivization. The data come from a 2009 survey conducted in Transylvania with the participation of a representative sample of speakers. The hypothesis that Romanian-dominant bilingual speakers tend to exhibit relative contact phenomena to a larger extent was not supported with respect to these two issues. The results show that the occurrence of these phenomena is determined both by the grammatical properties of the state language and by those of the dialect of Hungarian concerned. The results do not exclude the possibility that the spoken-language properties under discussion are relative contact phenomena but merely point towards the fact that they are more complex than previously suggested.

Keywords: contact phenomena, minority varieties of Hungarian, feminization, diminutivization, sociological variables.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

A magyarországi skandináv nyelvészetről

1. A kezdetek. A magyarországi skandináv nyelvészet az egyes skandináv nyelvek egyetemi oktatására megy vissza. Visszaemlékezésekből tudjuk (MANHERZ Hrsg. 2003), hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az egyébként elsősorban finnugrisztikával foglalkozó Lakó György professzor tanított svéd nyelvet, 1958-tól biztosan. Hogy korábban volt-e bárminemű szervezett skandináv nyelvoktatás hazánkban, arról nincsenek biztos információink. Ugyanettől az évtől fogva indítottak a Német Tanszéken speciális kollégiumokat a nordisztika és a néderlandisztika egyes részterületeiről, mindezeket a germanisztika segédtudományaiként (runológia, vallástörténet, germán régiségtan, germán törzsek osztályozása, stb.) tárgyalva (HUTTERER 1971/1991). A Szovjetunióból hazatért és ott V. M. Zsirmunszkijnál aspiránsként dolgozó Hutterer Miklós, indoeurópeista valamint germanista, a magyarországi általános germanisztika diszciplina későbbi oszlopos személyisége, az inzuláris skandináv nyelvek (izlandi, feröeri) stúdiumain belül óizlandi nyelvi speciális szemináriumot vezetett néhány érdeklődő hallgatónak. Ezen speciális kollégium keretében óizlandi szövegrészletek elemzésére is sor került, úgy a Verses Eddából, mint egyes sagákból. Az 1960-as évek elején tehát már megvolt a lehetőség legalább két skandináv nyelv, a svéd és az óizlandi egyetemi szintű tanulására. (Az utóbbi nyelv egyébként struktúrájában rendkívül hasonlít az újizlandira, a kettő tulajdonképpen átjárható.) A nyelvészeti-filológiai-nyelvtörténeti megközelítést Hutterer Miklós személye biztosította. Egyértelműen leszögezhetjük, hogy a korai időkben, tehát a hatvanas-hetvenes években Magyarországon bárki, aki később skandinavisztikával tudományosan kezdett el foglalkozni, legyen az illető akár nyelvész, akár irodalmár érdeklődésű, HUTTERER munkásságát aligha kerülhette meg. Összefoglaló, általános germanisztikai munkáiból (HUTTERER 1968, 1986, 1999. és további kiadásai) az olvasó ugyan rövid, de jó kitekintést kaphat az egyes északi germán nyelvek (izlandi, feröeri, dán, norvég, svéd) történetére, de ezek szinkrón nyelvi struktúráira (grafematika, fonológia, morfológia, szóalkotás és szóképzés, mondattan) is, mindez szövegmutatványokkal ellátva. A szerző Bevezetés a germanisztikába, valamint a Germán nyelvek, illetve a Die germanischen Sprachen című munkái tankönyvek a magyarországi, illetve az osztrák és német egyetemeken is. Ezek a munkák igen részletes általános nyelvészeti és indogermanisztikai fejezeteket is tartalmaznak a germanisztikai stúdiumot megalapozandó.

Érdekes tény azonban, de részben talán érthető, hogy skandináv nyelvészet egyik legérdekesebb kérdését, a runológiát az említett munkák kizárólag általános germanisztikai megközelítésben tárgyalják. Itt kell azonban rögtön megjegyezni, hogy a skandináv nyelvtörténeti megközelítés – szemben a német nyelvtörténeti hagyománnyal – a runológiát egyértelműen a skandinavisztika köré vonja, egyszerűen azért, mert a rúnaleletek 98 százaléka skandináv területről maradt ránk és ezek nyelve a 6. század közepétől óészaki, azaz skandináv. Még erősebb, mi több döntő az a germanisztikában is közismert belső nyelvészeti tény, hogy a 6. század közepe táján két fonológiai innováció eredményeképpen az északnyugati germán nyelvi egységből kiváltak

a mostmár speciálisan skandináv jegyek. Szóeleji redukciókról, törlésekről van szó, melyek a következők: 1. A szókezdő /j/ lekopása, vö. északnyugati germán – protoskandináv: */ja:ra/ > óészaki *ár* 'év' (vö. angol *year*; német *Jahr*), */jungaR/ > óészaki *ungr* 'fiatal' (vö. angol *young*, német *jung*). 2. A szókezdő /w/ lekopása labiális magánhangzók előtt, vö. északnyugati germán – protoskandináv: */wullo/ > óészaki *ull* 'gyapjú' (vö. angol *wool*, német *Wolle*). Hasonlóan: óészaki *ulfr* (< *wulfaR) 'farkas' ~ angol *wolf*, német *Wolf*; óészaki *orð* (< *wurða) 'szó' ~ angol *word*, német *Wort* stb. Éppen a fentiek miatt, ettől az időtől fogva a kontinensen felbukkanó minden újabb rúnalelet nyelvét tekintve eo ipso skandináv (pontosabban óészaki vagy közskandináv). Az összes klasszikus skandináv nyelvtörténet is egyébként a fenti időszakról számolja az óészaki nyelvállapot kezdetét (HAUGEN 1976; TORP 1998; WESSÉN 1944). Annál is érdekesebb ez, mert HUTTERER A germán nyelvek Óészaki nyelv című fejezetében említi ugyan a /j, w/ lekopását, de az éppen ebből adódó, nyelvtörténetileg döntő következtetést az északnyugati germán egység felbomlását illetően nem vonja le, vö. (HUTTERER 1986: 130).

HUTTERERnek 1973-ban jelent meg egy egyetemi jegyzete magyarul a gót nyelvről (HUTTERER 1973). (Ő vizsgálta egyébként elsőként a gót, az óizlandi és az óangol nyelveket germanisztikai szempontból Magyarországon.) Ez a gót nyelvet igen szokatlanul, a maga nemében páratlanul és pazar precízséggel szinkrón szempontból bemutató munka a skandináv nyelvtörténet számára azért is különösen fontos, mert – többek között – megmutatja azokat az egyébként jól ismert fonológiai struktúrákat is, amelyek a gótot, mint keleti germán nyelvet összekötötték az északi germán (skandináv) nyelvekkel.

Itt kell megemlítenünk, hogy ebben a kezdeti időszakban tömörültek Hutterer köré azok a hallgatók, akikből később jónéhányan – talán éppen Hutterernek köszönhetően – skandinavisztikával kezdtek el foglalkozni, legyenek nyelvészek vagy irodalomírók, és (részben) foglalkoznak a mai napig is. Fontos fejlődést jelentett, hogy 1967-től hivatalosan is lehetett skandinavisztikai speciális tanulmányokat folytatni ún. C szakként, melynek teljesítése esetén az egyetemi diplomába bekerült, hogy az illető „skandinavisztikai speciális tanulmányokat folytatott”. Ugyanebben az évben alakult meg Hutterer vezetésével a Német Nyelv és Irodalom Tanszéken belül az Általános Germanisztikai Tanszéki Szakcsoport, azaz egy elkülönült részleg, amely mostmár hatékonyabban koncentrálhatott eredeti tárgyára az ún. kis germán nyelvekre és a magyarországi német dialektológiára, ezek oktatására és kutatására.

(Érdekesség, mert biztosan tudjuk, hogy az egykori történelem-angol szakos hallgató, N. Tóth Zsuzsa volt az, aki svédes alapnyelvvél elsőként kapott ilyen diplomát 1970-ben. Őt vette Hutterer először maga mellé tanársegédnek. N. Tóth 1970–73 között tanított svéd nyelvet és skandináv történelmet a Tanszéken. Korai Hutterer-hallgató volt – a teljes névsor felsorolása nélkül – N. Balogh Anikó, Egerszegi Erzsébet, Madary Kamill, Merkl Hilda, Tarnói Judit (norvégosok), Voigt Vilmos (svédes, izlandis). Közülük többen tanítottak és tanítanak egyetemünkön. Voigt Vilmos már az 1968/69-es tanévben runológia kurzust tartott. A hőskorszak tanárai között kell említeni Ziperovszky Hannát, aki hosszú éveken át tanított svéd nyelv- és stílusgyakorlatot. Ziperovszky ma Svédországban tanít, nyelvészeti érdeklődése a nyelvpedagógián túl elsősorban a fonetika [ZIPERNOVSZKY 2006].)

Hutterer nyelvjárásközpontú, történeti megközelítését láthatjuk a "kis germán nyelvek" elnevezésében. Ugyanakkor természetesen megkérdőjelezhetetlen, hogy a skandináv nyelvek, legyenek azok központi skandináv nyelvek, mint a dán, a norvég és a svéd, vagy

inzulárisak, mint az izlandi és a feröeri, mind sztenderdizáltak, HEINZ KLOSS terminológiájával ezek tehát Ausbau (azaz ún. leváló vagy kifejlesztett) nyelvek, melyek mindegyikének önálló, független nyelvi státusza van (KLOSS 1967, 1978). A központi skandináv nyelvek sztenderdjei között ugyanakkor eltérő fokozatú, nem-reciprok érthetőség áll fenn, éppen ezért ezek tekinthetők egymás nyelvjárásainak is (BLOOMFIELD 1933).

E helyen kell rámutatni arra a sajátosságra, hogy a hatvanas és hetvenes években nem vált szét két külön diszciplinára, nyelvészetre és irodalomra a majdani skandinavisztikát is magába foglaló tárgyegyüttes. Ugyanakkor éppen ebben az időszakban kezdett el körvonalazódni egyfajta hasadás, amennyiben kialakulni látszott egy irodalmi és egy nyelvészeti polarizáltság a skandinavisztikával foglalkozó kutatók között, a meghatározó filológiai megközelítés azonban mindvégig domináns maradt.

A diszciplinák közötti hídszemélyiség maradt a Hutterer-tanítványok közül N. Balogh Anikó, aki a norvég nyelv oktatása mellett Hutterer után elsőként oktatott skandináv nyelvtörténetet úgy, hogy előadásaihoz skandináviai nyelvészeti tankönyveket is felhasznált. HUTTERER MIKLÓS N. BALOGH ANIKÓVAL közösen kiadott egy skandinavisztikai olvasókönyvet az óizlandit megalapozandó, melyet a szerzők többkötetes műnek ígértek (HUTTERER – N. BALOGH 1974). Sajnos az első kötetet azonban nem követte folytatás.

2. A skandináv nyelvészet felé. A magyarországi skandináv nyelvészet megteremtésében alapvető szerepe volt Kiefer Ferencnek, aki ma az MTA rendes tagja. Kiefer Svédországból 1972-ben tért haza. Ekkor kérte fel őt Hutterer arra, hogy vegye át Lakó György svéd óráit. Kiefer 1969 és 1972 között kutatót és tanított a Stockholmi Egyetemen (majd 1973-tól 1983-ig minden évben három hónapot töltött ugyanott vendégprofesszorként). Hutterer 1972–1975 között a grazi egyetem Germanisztika Tanszékének volt vendégprofesszora, majd 1975-től haláláig (1997) professzora. LAKÓ svéd–magyar középszótára 1969-ben jelent meg először, és a mű tartalmaz egy velős nyelvtani összefoglalót is (LAKÓ 1969). KIEFER a Stockholmi Egyetemen generatív nyelvmélettől foglalkozott, melynek egyik korszakos darabja lett az a munkája, amely a svéd morfológiára alkalmazta ezt az új nyelvelméletet (KIEFER 1970). A svéd nyelvórák mellett Kiefer svéd leíró nyelvtant is tanított, és a tananyag feldolgozásában és bemutatásában – amennyire ez lehetséges volt – alkalmazni próbált általános nyelvészeti megközelítéseket is. (Kiefer a mai napig tanít az 1992-ben megalakult Skandináv Nyelvek és Irodalmak Tanszékén, alapító tagja az új nevén Nyelvtudományi Doktori Iskola Germanisztikai Nyelvtudományi Program Skandináv Nyelvészet PhD alprogramjának, témavezető. Svéd nyelvészetből a mai napig hozzá írnak a hallgatók szakdolgozataikat. Közülük többen mentek doktori képzésre és szereztek PhD fokozatot.)

A fentiekből felsejlik, hogy a svéd nyelv tanítása volt az, amely a körülményekhez képest a vizsgált korszak kezdetén a legerősebben volt reprezentálva a központi skandináv nyelvek közül, köszönhetően LAKÓ és KIEFER sokéves nyelvészeti munkásságának. KIEFER 1984-ben megjelent svéd–magyar szótára további nagy lökést adott a svéd nyelvoktatásnak (KIEFER 1984).

Norvég nyelvet már a hatvanas évektől, tehát a kezdetektől oktatták a későbbi skandinavisták, de ők ekkor kivétel nélkül az irodalom felé voltak elkötelezve, így Egerszegi Erzsébet, Merkl Hilda, N. Balogh Anikó, Kúnos László stb. A Szegedről 1980-ban felkerült Masát András, későbbi tanszékvezető szintén norvégos. A norvég nyelv tanítása töretlen volt, de norvég nyelvészetről ekkor még egyáltalán nem beszélhettünk.

3. Az áttörés. A későbbi, immár önálló Skandinavisztika Tanszék létrehozása felé vezető úton jelentős állomás volt a Germanisztikai és Romanisztikai Tanszék 1981-es megalakulása. Vezetője 1984-ig Manherz Károly volt, aki tanszékvezető munkája mellett folytatta a már korábban Hutterer Miklóstól megörökölt általános nyelvészetet is magában foglaló Bevezetés a germanisztikába című alaptárgy oktatását. Ezt a tárgyat minden skandinavisztika, angol, német, valamint néderlandisztika szakos hallgatónak abszolválnia kellett. Ez a tárgy volt az egyik ága az ún. régi filológiák egyikének az óészaki irodalom mellett. A skandinavisztika mint önálló stúdium itt, a Germanisztikai és Romanisztikai Tanszék keretein belül vált ún. B szakká 1984-ben.

A dán nyelvi képzés Ács Péter belépésével indult meg a Germanisztikai és Romanisztikai Tanszéken. Ács általános és alkalmazott nyelvészet szakos hallgató volt korábban, tanárai között volt Antal László, akitől strukturális nyelvészetet, és Péter Mihály, akitől fonológiát tanult, valamint Manherz Károly, akitől nyelvtörténetet és általános germanisztikát. Legnagyobb hatással Kiefer Ferenc volt rá, akinél tutoriális formában dán elméleti grammatikai és fonológiai órákat hallgatott. A külsősként a tanszéken néhány szemesztert tartó Terts István rendkívül érdekes általános nyelvészeti óráit két évig hallgatta. Ács 1983 és 1986 között az MTA aspiránsaként lépett be a tanszéki oktatók közé, jelenleg docensi beosztásban dolgozik a tanszéken. Még aspirantúrája alatt egy dán nyelvészkollegával elkészített egy strukturális nyelvészeti alapokon nyugvó dán fonológia jegyzetet dán és magyar nyelven is, elsőt a maga nemében. A munka Koppenhágában jelent meg (ÁCS–MØLLER-ANDERSEN 1983). 1983-tól ő indította el a dán leíró nyelvészet órákat a dán alapnyelvel skandinavista hallgatóknak.

Ács szerzett Magyarországon elsőként skandináv nyelvészetből egyetemi doktori diplomát (1986). Kandidátusi értekezését 1990-ben védte meg, melyet az interskandináv kommunikáció fonológiai aspektusáról írt (ÁCS 1996). 1992-ben javaslata alapján vezették be a Bevezetés a skandináv nyelvtudományba, valamint Az interskandináv kommunikáció kurzusokat a Tanszék tanrendjébe. N. Balogh Anikó külföldre távozásával átvette a Skandináv nyelvtörténet című előadás tartását, amely tematikailag folytatása Manherz Bevezetés a germanisztikába című előadásának. Baksy Péterrel – a tanszék korábbi norvégos hallgatójával, jelenleg adjunktusával közösen – két kötetben, egyetemi jegyzet formájában megírták a központi skandináv nyelvek történetének vázlatát (ÁCS–BAKSY 2010, 2013). Ács általános kutatási területe a skandináv nyelvtörténet, a skandináv és általános fonológia, valamint az interskandináv kommunikáció belső nyelvészeti aspektusai.

A Germanisztikai Intézet 1992-ben alakult meg, melynek Manherz Károly lett az igazgatója. Mérőföldkönek számított a magyarországi skandinavisztika létrejöttében, hogy az Intézet keretében ekkor létre jöhetett a Skandináv Nyelvek és Irodalmak Tanszéke.

Ettől fogva a skandinavisztika teljes jogú, ötéves A szakká lépett elő. A rendszerváltás környékén jelentek meg az államközi szerződések értelmében a tanszékre delegált skandináv lektorok. Először svéd, majd dán és végül norvég kollégát is kapott a tanszék. A lektorok elsődleges feladata a nyelv- és stílusgyakorlat órák tartása, ami mellett feladatuk országismerteti és skandináv kultúra előadások tartása is. Az anyanyelvi lektorok munkába állása rendkívüli segítséget jelentett abban, hogy magyar kollégáinknak immár nem kellett akkora súlyt fektetniük az egyes nyelvek oktatására, hanem tovább specializálódhattak és kutathattak.

Fontos itt kiemelni, hogy szemben számos más európai egyetemi gyakorlattal a Skandináv Nyelvek és Irodalmak Tanszékén az adott skandináv nyelven, tehát dánul, norvégul,

illetve svédül tartják a szakelőadásokat és a szakszemináriumokat a magyar kollégák. Magyarul csak a közös skandináv bevezető nyelvelőadások folynak.

Mint azt korábban említettük, a svéd nyelvészet mint leíró nyelvtan, Kiefer feladata volt, Ács tartotta a dán leíró grammatika órákat, a norvégot pedig egy hazánkban élő és dolgozó norvég tanár, illetve a norvég kolléga távollétében valamely norvégos munkatárs. A tanszéki norvég nyelvészet helyzetének nagy lökést adott Vaskó Ildikó belépése, aki 1995-től oktat Tanszékünkön (1982–1985 között volt norvégos hallgatónk). Vele egészült ki a tanszék nyelvész kollektívája. A tanszéken Vaskó kezdte el a norvég leíró nyelvészet oktatását, amely tematikailag megegyezik Ács és Kiefer hasonló témájú előadásaival és szemináriumaival. Ezzel most már mindhárom központi skandináv nyelv grammatikájának anyanyelvi oktatása lehetővé vált. Vaskó kiemelt szakterülete a pragmatikai jelölők természete és viselkedése a pragmatika szerepe a nyelvoktatásban, az interkulturális pragmatika és a fordítástudomány (transzlitológia), ugyanakkor érdeklődési területéhez tartoznak a skandináv nyelvtudomány módszertani kérdései is, valamint a norvég mint idegen nyelv oktatása és nem utolsósorban a lexikográfia (VASKÓ 1997, 1999, 2004, 2012).

A kilencvenes évek kezdetétől új fejlődési szakasz kezdődött a magyarországi skandináv nyelvészet történetében. Megindult a posztgraduális képzés, az Országos Akkreditációs Bizottság 1995-ben hagyta jóvá a Germanisztikai Nyelvtudományi Doktori Program részeként a Skandináv Nyelvészet B alprogramot. Ettől fogva nyílt lehetőség PhD fokozatot szerezni skandináv nyelvészetből. A program alapítói között volt Kiefer Ferenc (általános és skandináv nyelvészet), Manherz Károly (germanisztika) és Ács Péter (skandináv nyelvészet). A Germanisztikai Nyelvtudományi Doktori Program vezetője Manherz Károly lett, míg a Skandináv Nyelvészet alprogramé Ács Péter. Rendkívül fontos része a doktori programnak az az eleme, hogy a doktori iskola hallgatóinak nem csupán skandináv nyelvészeti tárgyakat kell abszolválniuk, hanem az ELTE MTA Elméleti Nyelvészeti Szakcsoport kijelölt óráit, valamint egy germanisztikai előadást. Ezen kitekintés megírásáig négyen szereztek PhD fokozatot skandináv nyelvészetből.

4. Nyelvészeti irányzatok és folyó kutatások. A Skandináv Nyelvek és Irodalmak Tanszékén a következő nyelvészeti irányzatokról és kutatásokról számolhatunk be. (Bemutatásunk egy részét lásd BREIER–SZÁSZ eds. 1993; KNIPF–MANHERZ Hrsg. 2012.) Kiindulópontunk a skandináviai helyzet, melyet röviden az alábbiakban foglalhatunk össze:

Skandinávia egyetlen önálló nyelvészeti iskolájának, a dán Hjelmslev-féle glosszematikának egy rövid ideig vitathatatlanul volt tudományelméleti szerepe a dán nyelvtudományban, viszont tárgyának rendkívül szigorú, tulajdonképpen tisztán logikai-matematikai, illetve általános jelteni megközelítése miatt az irányzat rövid életűnek bizonyult, követői nem igen lettek (FISCHER-JØRGENSEN 1975). Ugyanakkor a szintén dán PAUL DIDERICHSEN (1905–1964) nevéhez köthető szintaktikai modell- és funkciótan ma is szerkesztés és egyben vezérfonala maradt minden skandináv mondattani elemzésnek (DIDERICHSEN 1946). A hatvanas években indult generatív grammatikát a dán nyelvészek nagy része éppen annak a hjelmslevi modellhez sokban emlékeztető, mindent magyarázni akaró elméleti volta miatt meglehetősen kritikusan, sőt szkeptikusan fogadta, illetve egyenesen elutasította, míg Norvégiában és Svédországban sok hívet szerzett magának. Ma számos, egymással versengő posztgeneratív irányzat jellemzi a skandináv nyelvészek nyelvelírásait, melyekhez a modelleket az általános és elméleti nyelvészet nyújtja. Ezen elméle-

teknek egy része hasznos eszköznek bizonyult, gondoljunk csak a skandináv tonémák autoszegmentális keretben történt leírásaira (KRISTOFFERSEN 2000; RIAD 2014). A döntő változás, mondhatni paradigmaváltás – szemben a korábbi, generatív alapú megközelítésekkel – viszont ma az, hogy az elemzések súlya mindenhol a performanciára összpontosul, kiindulópontja a beszélt nyelv, legyen az sztenderd vagy nyelvjárás.

Skandináviában minden nyelvészeti elemzés kiindulása és alapfeltétele a szigorú strukturális nyelvészeti megközelítés, ugyanakkor a taxonómia elvét mindenhol kiegészíti a generatív nyelvészetből átvett megjósolhatósági alapkritérium. A magyarországi skandináv nyelvészet is ezekre az alapokra épít, ugyanakkor kitekint az újabb elméleti nyelvészeti megközelítésekre is. (Hangsúlyozzuk, hogy bár ma az általános és elméleti nyelvészet irányzatait a rendkívüli sokszínűség jellemzi, a fenti alapirányzatok hatása a mai skandináv nyelvtudományra megkérdőjelezhetetlen maradt.)

Folyó tanszéki kutatásaink a következők: 1. A skandináv nyelvtörténet korai fejezetei: a proto-, illetve közskandináv nyelvállapot vitatott kérdései, a nyelvi adatok skandináv nyelvészeti megközelítése szemben az általános germanisztika perspektívájával. 2. A norvég kétnyelvű írásbeliség belső nyelvészeti interpretációjának kérdései. 3. A skandináv tonális rendszer fonológiai modellálásainak lehetőségei. 4. Az interskandináv kommunikáció kérdéskörének újabb kihívásai, különös tekintettel a globalizációs tendenciák megerősödésére. 5. A központi skandináv nyelvek összehasonlító fonológiája általános-elméleti nyelvészeti modellek bevonásával: az alkalmazhatóság kritériumai. 6. A speciális dán fonológiai fejlődés legújabb tendenciáinak dán szempontú, illetve általános nyelvészeti megközelítései, különös tekintettel a schwa-törlés radikalizációjára. 7. Svéd–magyar kontrasztív morfológia és szintaxis, az irányjelölő igeekötők összehasonlító vizsgálatára svéd–magyar viszonyban, szóalkotási és szórendi kérdések, modellalkalmazások, pragmatikai kérdések, a pragmatika és a fordítás kérdései, helyzet és jelentés, a helyzetmondatok mint pragmatikai aktusok, a kultúraspecifikus tartalmak sorsa a műfordításokban (svéd–magyar irányban). 8. A norvég leíró nyelvészet: a pragmatikai aspektus, a pragmatikai jelölők szerepe, pragmatika a nyelvoktatásban, interkulturális pragmatika, norvég lexikológia, norvég online szótár korpusz, transzlitológia. 9. A skandináv nyelvtudomány módszertani kérdései. 10. Folyó lexikológiai munkálatok, melyekből a svéd–magyar online szótár egy része már elkészült, ezért ennek indokolt e helyen részletesebb bemutatása.

Mádl Péter szakterülete a skandináv irodalmak, különös tekintettel a svédre. Ugyanakkor MÁDL már 1990-ben elkezdett anyagot gyűjteni egy svéd–magyar frazeológiai szótárhoz abból kiindulva, hogy mind a LAKÓ féle svéd–magyar, mind a KIEFER által készített magyar–svéd középszótárban a frazeológia alulreprezentált. A munka hagyományos adatgyűjtési módszerrel folyt, digitális eszközök nélkül. A svéd nyelvű anyagot magyar és svéd kétnyelvű anyanyelvi beszélő tesztelte. Az eredmény egy mindkét irányban használható, a frazeológizmusokban előforduló szavak ábécébe rendezett szótár, amely a másik nyelvben feltünteti a teljes, illetve részleges egyezését frazémákat (MÁDL 1996).

MÁDL másik projektje 1997-ben kezdődött el. Elsődleges célként egy svéd–magyar/magyar–svéd szlengszótár anyagának összeállítását jelölte meg. Igazából azonban nem is szlengszótár volt a cél, hanem egyfajta nonsztenderd szótár, mivel LAKÓ és KIEFER szótárai elsődlegesen mindig a sztenderdizált lexémákat mutatták be. Ebből következően minden olyan elem, ami azokból kimaradt, egy olyan hiányzó korpuszt alkot, amelynek feldolgozása ennek az új szótárnak lett volna a feladata. Ebben a munkában már feltűntek

számítógépes elemek az adatrögzítés és a feldolgozás során. Ez a munka nem fejeződött be, mivel MÁDL 2002-körül úgy döntött, hogy legyen az eddig összegyűjtött anyag egy majdani svéd–magyar/magyar–svéd szótárpár része. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a digitális (webes, illetve önálló programként számítógépen használható) szótárak világában a létező nyomtatott szótárak hamar elavulnak. Ebből következik, hogy digitális szótárt kell csinálni úgy, hogy az első lesz a svéd–magyar (a magyar célközönségre, nem utolsósorban a hallgatóinkra gondolva). Egy általános szótárról van szó, amely tehát az átlagoshoz képest jóval több nonsztenderd elemet és frazeologizmust tartalmaz. Ehhez el kellett sajátítani egy olyan digitális technikát, amely szabad forráskódú és ingyenes szoftverekből áll. A szótár saját munkával létrehozható és igény szerint módosítható. Lehetővé teszi, hogy az interneten keresztül többen egy időben végezdhessék a szerkesztést. Feltétel továbbá, hogy megbízhatóan működjön gyenge hardverfelszereltségű környezetben is. A digitális technika előnyeit kihasználva a szótár több adatot tartalmaz, mint a nyomtatott szótárak (például az egyes paradigmák leírása bővebb), egyesít olyan adatokat, melyek eddig együtt sohasem voltak láthatók (például fonetikai átírás, elválasztási információ, szinonimák stb.). A szótár hangzó anyagot is tartalmaz: a szavak kiejtése a fonetikai átírás mellett hallgatható is. A gyűjtések tematikusak, az egyes tudományágakhoz, sportágakhoz, művészetekhez (stb.) tartozó szavak táblázatszerűen jelennek meg. A szótár tartalmaz egy nyelvtani összefoglalót, és példamondatok mutatják be az egyes szavak használatát.

A jelen állapot: működő prototípusok internetes hozzáféréssel, illetve önállóan futtatható programként.

5. Megoldandó feladatok a magyarországi skandináv nyelvészet területén. Skandinavisztikai képzés Magyarországon egyedül az ELTE Skandináv Nyelvek és Irodalmak Tanszékén folyik. Minden szakmai erő ide összpontosul. A következő feladatok állnak előttünk: 1. Skandináv nyelvészet témában Magyarországon egyik lehetőség a sporadikusan megjelenő Papers in Scandinavian Studies című tanszéki kiadvány, amely kizárólag idegen nyelvű tanulmányokat közöl. Skandinávia „messze van”, még a skandináv országokban is több évet kell várni egy elfogadott tanulmány megjelentetésére, ugyanakkor a PhD-hallgatóknak legalább három szacikket kell megjelentetniük ahhoz, hogy egyáltalán elindíthassák a doktori eljárást. Rendkívüli segítség számunkra, hogy a Germanisztikai Intézet sorozata, a *Budapester Beiträge zur Germanistik* megjelenteti a tanszék munkatársai által írt tanulmányokat. Ez a sorozat fogadta be ACS és BAKSY nyelvtörténeti tankönyveit és egyszer a Papers in Scandinavian Studies kiadványt is (*Budapester Beiträge zur Germanistik* 63. kötet). 2. Mint láttuk, a svéd lexikográfiai munkák gőzerővel folynak, ebből a hallgatók is kiveszik a részüket, és már korábban megindult egy norvég online szótár szerkesztése is, szintén hallgatók bevonásával, melynek főszerkesztője VASKÓ ILDIKÓ. A Dániában kiadott magyar–dán szótár igen szerény méretű, alig használható és már-már elavultnak számít, a szintén Dániában korábban napvilágot látott dán–magyar szótár pedig még az előbbinél is kevesebb anyagot tartalmaz. A kilencvenes években elinduló látszott egy dán szótárprojekt magyar és dán munkatársakkal, egy betű el is készült, a munka azonban pénzühiány miatt elakadt. Ezt a munkát valamiképpen folytatni kellene. 3. Továbbra is szükség lenne az egyes központi skandináv nyelvek fonológiájának és grammatikájának magyar nyelvű feldolgozásaira és megjelentetésükre. Ezekben aztán ki lehetne próbálni a sztenderd megközelítéseken túl az egyes általános és elméleti nyelvészeti megközelíté-

seket, mindezeket pedig tanszéki jegyzetekben kellene megjelentetni. 4. Hutterer Miklós és Voigt Vilmos nyomdokain haladva ismét tanítani kellene az izlandi nyelvet. Ehhez lesz rendkívül nagy segítség a 2012-ben elhunyt Bernáth István irodalomtörténész, skandinavista, néderlandista és műfordító megjelenésre váró magyar nyelvű izlandi leíró nyelvtana, amely ugyancsak a Budapester Beiträge zur Germanistik című sorozat önálló köteteként fog megjelenni. Ez a mű egyben az első magyar nyelvű izlandi nyelvtan.

Kitekintésünkben több mint ötven év (1958–2015) távlatából kívántuk bemutatni a magyarországi skandináv nyelvészet eredményeit. (A magyarországi skandináv irodalmi kutatások részben szintén a fentebb tárgyalt szervezeti keretekben szerveződtek, ennek bemutatása viszont a skandináv irodalmakkal foglalkozó kollégáink feladata.)

Kulcsszók: skandináv nyelvészet Magyarországon, története, különféle nyelvészeti irányzatok és megközelítések, kutatási területek, jövőbeli feladatok.

Hivatkozott irodalom

- ÁCS, PÉTER – MÖLLER-ANDERSEN, NINA 1983. *Dansk fonetik og fonologi for ungarere*. Undervisningsministeriet, København.
- ÁCS PÉTER 1996. *Az interskandináv kommunikáció fonológiai aspektusa*. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest.
- ÁCS PÉTER – BAKSY PÉTER 2010. *A központi skandináv nyelvek történetének vázlata a kezdetektől a reformációig*. Budapester Beiträge zur Germanistik 54. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest.
- ÁCS PÉTER – BAKSY PÉTER 2013. *A központi skandináv nyelvek történetének vázlata a reformációtól a 20. századig*. Budapester Beiträge zur Germanistik 61. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest.
- BERNÁTH ISTVÁN 2015. *Izlandiul tudni jó. (Izlandi leíró nyelvtan.)* Budapester Beiträge zur Germanistik 73. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest. Megjelenés alatt.
- BLOOMFIELD, LEONARD 1933. *Language*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- BREIER, ZSUZA – SZÁSZ, FERENC eds. 1993. *Das Germanistische Institut stellt sich vor*. Budapester Beiträge zur Germanistik 23. ELTE Germanistisches Institut, Budapest.
- DIDERICHSEN, PAUL 1946. *Elementær dansk Grammatik*. Gyldendal, København.
- FISCHER-JØRGENSEN, ELI 1975. *Trends in Phonological Theory*. Akademisk Forlag, Copenhagen.
- HAUGEN, EINAR 1976. *The Scandinavian Languages. An Introduction to their History*. Faber, London
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1971/1991. 25 Jahre Germanistik in Ungarn. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Aufsätze zur deutschen Dialektologie. Prof. Dr. C. J. Hutterer zum 60. Geburtstag gewidmet*. Ungarndeutschen Studien 6. Tankönyvkiadó, Budapest. 204–213.
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1986. *A germán nyelvek*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1999. *Die germanischen Sprachen. Ihre Geschichte in Grundzügen*. 4. ergänzte Auflage. Albus im VMA-Verlag, Wiesbaden.
- HUTTERER MIKLÓS 1968. *Bevezetés a germanisztikába*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HUTTERER MIKLÓS 1973. *A gót nyelv. Grammatika, szövegek, szótár*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HUTTERER MIKLÓS – N. BALOGH ANIKÓ 1974. *Skandinavisztikai olvasókönyv 1*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KIEFER, FERENC 1970. Morphological Process in Generative Grammar. In: *Acta Linguistica Hafniensia* 20: 15–57.

- KIEFER, FERENC 1984. *Magyar–svéd szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KLOSS, HEINZ 1967. Abstand languages and Ausbau languages. *Anthropological Linguistics* 9: 29–41.
- KLOSS, HEINZ 1978. *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800*. Schwann, Düsseldorf.
- KNIPF, ELISABETH – MANHERZ, KARL Hrsg. 2012. *20 Jahre Germanistisches Institut Budapest*. *Budapester Beiträge zur Germanistik* 67. ELTE Germanistisches Institut, Budapest.
- KRISTOFFERSEN, GJERT 2000. *The Phonology of Norwegian*. Oxford University Press, Oxford.
- LAKÓ GYÖRGY 1969. *Svéd–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MANHERZ, KARL Hrsg. 2003. *Gedanktagung zu Ehren von Claus Jürgen Hutterer und Karl Mollay am 24. November 2000*. *Budapester Beiträge zur Germanistik* 38. ELTE Germanistisches Institut, Budapest.
- MÁDL PÉTER 1996. *Svéd–magyar frazeológiai szótár / Ungersk–svensk fraseologisk ordbok*. SCIU, Budapest.
- MÁDL PÉTER 2015. *Svéd–magyar online szótár (prototípus)*. <http://svea.elte.hu/sv-m.html>. (2015. 11. 30.)
- RIAD, TOMAS 2014. *The Phonology of Swedish*. Oxford University Press, Oxford.
- TORP, ARNE 1998. *Nordiske språk i nordisk og germansk perspektiv*. Novus, Oslo.
- VASKÓ ILDIKÓ 1999. *Pragmatiske partikler i norsk og ungarsk*. PhD-értekezés. ELTE, Budapest.
- VASKÓ ILDIKÓ 2012. *Tenk på det, da gitt! Pragmatikaj jelölök a norvég nyelvben*. *Budapester Beiträge zur Germanistik* 37. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest.
- VASKÓ ILDIKÓ – FRETHEIM, THORSTEIM 1997. Some Central Pragmatic Functions of the Norwegian Particles *Altså* and *Nemlig*. In: SWAN, T. – WESTVIK, O. J. eds., *Modality in Germanic Languages: Historical and Comparative Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin. 233–292.
- VASKÓ ILDIKÓ – FRETHEIM, THORSTEIM 2004. A Contrastive Pragmatic Analysis of two Concessive Markers: Norwegian *riktignok* and Hungarian *jóllehet*. *Working Papers isk* 1: 69–89.
- WESSÉN, ELIAS 1944. *De nordiske språken*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- ZIPERNOVSZKY HANNA 2006. *Så låter det på svenska*. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest.

On Scandinavian linguistics in Hungary

This paper discusses the history of Scandinavian linguistics at Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary. At the beginning, in the second half of the 1960s the discipline belonged to the Department of General Germanic Studies, where the first steps towards a scientific approach to Scandinavian linguistics were taken. With the establishment of the Institute of Germanic and Romanic Studies (1981) the possibilities of research opened up and Scandinavian Studies became an independent major (1984). The Institute of Germanic Studies was founded in 1992 and within it the Department of Scandinavian Languages and Literatures. The staff members have been involved in the different research programmes which are discussed in detail in the essay.

Keywords: history of Scandinavian linguistics in Hungary, diverse linguistic approaches within the discipline, research fields and future tasks.

ÁCS PÉTER

Eötvös Loránd Tudományegyetem

MANHERZ KÁROLY

Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

A magyar helyesírás szabályai

Tizenkettedik kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015. 611 lap

1. Bevezetés. 2015 szeptemberében jelent meg a magyar helyesírási szabályzat 12. kiadása. A 11. szabályzatkiadást szerkesztő FÁBIÁN PÁL így vélekedett a szabályozás jövőjéről az egyik sokat idézett cikkében: „minden helyesírási szabályzat menthetetlenül elavul egyszer, mert egy bizonyos idő múltán már más igényeket támaszt a társadalom a szabályzattal szemben, mint korábban tette; s mert megváltozik a kibocsátásakor még híven tükrözött nyelv is. [...] az 1984-es szabályzat »szavatossági ideje« 2010 körül jár le... Ha eljön az ideje a 12. kiadás kidolgozásának, én a mából a jövőbe nézve csak csiszolásra látok lehetőséget, reformra nem” (FÁBIÁN 1998: 17; idézi: ANTALNÉ SZABÓ 2009: 130, KESZLER 2015: 254, TÓTH 2016). Habár az általa megjelölt időponthoz képest öt évvel később, de megjelent a 12. kiadás, és valóban nem reform, hanem a 11. kiadás csiszolása lett. Alapelveiben nem változott az új szabályzat. De mégis milyen újdonságokat hozott? Az új szabályzat megismeréséhez először röviden áttekintjük a helyesírási szabályozás történetét, majd a 12. kiadás változtatásait mutatjuk be ezúttal a többi ismertetéstől (KESZLER 2015; FERCSIK 2015; TÓTH 2016) eltérően nem a módosítások jellege alapján, hanem főbb tematikus blokkonként. A szabályzat elkészülésének folyamatát az MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Bizottságának az elnöke, KESZLER BORBÁLA foglalta össze a Magyar Nyelvőr folyóiratban megjelent tanulmányában (2015: 255–258).

2. A szabályozás múltja. Az 1832 és 1884 között megjelent szabályzatok áttekintése. Az 1832-es, 32 oldalas Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai című, összesen 14 paragrafust felölelő munka volt az első magyar helyesírási szabályzat, amelyet a Magyar Tudós Társaság tett közzé.

Az első szabályzatnál jóval terjedelmesebb és részletesebb utasításokat ad A magyar helyesírás elvei és szabályai (1877). A két évvel későbbi, 1879-es Magyar helyesírás elvei és szabályai – újabban átvizsgálva című szabályzat egyik újszerűsége, hogy szaknyelvi szavak is bekerültek a szabályozásba: nagybetűvel kellett írni 1879-től például a latinul használt állat- és növényneveket, a csillagászati egységek, az égitestek és jegyek nevét, a különféle geológiai képleteket, a vegytani elemek nevét. Az 1884-es kiadás szinte változatlan: a korábbi sajtóhibát korrigálták csupán, a kimaradt 5. pontot pótolták, helyreállították a sorszámozást.

Mindössze 11 paragrafusba sűrítette a helyesírási bizottság 1900-as javaslatában a tudnivalókat. Újszerű, hogy a szabályalkotók „külön elbánásban” részesítik a családneveket. A „sok elavult betűt” (*Eötvös*, *Soos*) és a hagyomány elvét a következőképpen magyarazzák: egyesek ragaszkodnak a nevük írásmódjához, „a családon kívül állók is alávetik magukat e kényelmetlenségnek, nem annyira a kegyelet iránti tiszteletből, inkább hogy a zavarokat elkerüljék”. Ám nem engedélyezik az eltérő írásmódot keresztnevekben (*Edith* helyett *Edít*, *Lydia* helyett *Lidia* az elfogadható variáns) és helynevekben (nem *Szathmár*, hanem *Szatzmár*; illetve nem *Kolosvár*, hanem *Kolozsvár*). Az idegen eredetű tulajdonnevek írását is rendezzi az 1900-as 7. paragrafus: a latin betűs idegen nyelvek tulajdonneveit változat-

lanul, a nem latin betűsekét pedig kiejtés szerint kell írni. A nagy kezdőbetűzés eseteit felsoroló 10. § csupán példatárának írásmódjában tér el a korábbiaktól (például: 1877: *Maros-Vásárhely, Buda-Pest*; 1900: *Marosvásárhely, Budapest*). Sajátos, hogy a köznévből alakult utcaneveket, városrészneveket kis kezdőbetűvel kezdené, a következőképpen: *király-utca, váci-körút*; de a személynévből alakult közigazgatási neveknél meghagyná a nagybetűt: *Andrássy-út, Baross-utca*. Az 1901-es javaslat ebben az egy pontban tér el az egy évvel korábbtól: megőrzi az 1900 előtti nagybetűs utcaneveket (*Király-utca, Váci-körút, Baross-utca*), de a városrészneveket következetesen kisbetűvel kezdi (*viziváros, belváros*). Az e szabályokat is tartalmazó javaslat lett az 1901-ben elfogadott, A magyar helyesírás szabályai címmel megjelent szabálygyűjtemény alapja.

Már 1915-ben elkészült az 1922-es kiadás előzetes változata (a jelenleg használatos szabályzat első kiadása 1922-ben jelent meg; a kiadások számozásáról lásd: PASZTOR 2000: 140). Tipográfiai újítást jelentett, hogy a korábbi paragrafusos felosztás mellett szabálypontokra is bontották a tudnivalókat. Egymást viszonylag rövid időszakoként követte a következő, hol 277, hol 278 szabálypontot magában foglaló hat kiadás (3. kiadás: 1927; 4.: 1931; 5.: 1936; 6.: 1937; javított és bővített 7. kiadás: 1938; javított és bővített 8. kiadás: 1940).

A helyesírási kérdések tárgyalási módja és példatára jelentős mértékben átalakult azonban az átdolgozott, bővített 9. kiadásban (1950). Az eddig megszokott paragrafusokra tagolást 236 szabálypont váltotta fel, a tulajdonnevek kétszeres említését megszüntették: a 89–107. szabálypontok a kis és nagy kezdőbetűkkel foglalkoznak. A legnagyobb alkategória ekkor a tulajdonnevéké lett. Nagy kezdőbetűvel kell írni a 9. kiadás szerint a mondatkezdő szavakat, az első mondatot egy szövegben, a vesszorokat, az idézeteket, valamint a tulajdonneveket. A család- és keresztnemekre vonatkozó szabályok nem változtak, viszont idekerült a *dr.* előtag írásmódja. A példatár miatt is érdekes lehet a tulajdonneveket áttekinteni: önálló csoportot alkotnak a mitológia, a vallás „szereplői” és a megszemélyesített fogalmak (*Jupiter, Isten, Mindenható, Szerelem*), a személynevek állandó jelzői (*Könyves Kálmán, Nagy Péter*), az állatok egyedi nevei (*Bodri, Cirmos*), a földrajzi tulajdonnevek (*Magyarország, Alföld, Sztálin-út, Marx-tér*). Új példák tartoznak az intézmények, intézetek, társulatok, hivatalok, szállók, vendéglők nevéhez (*Országos Tervhivatal, Szabadság Szálló*), a hírlapok, folyóiratok (*Szabad Nép, Társadalmi Szemle, Élet és Tudomány*) és a könyvek, költői művek, értekezések, cikkek címéhez. Nem változott viszont a latin állat- és növénynevek, valamint a különféle (csillagászati, vegytani, kőzettani) szakszavak nagybetűs kezdése. Bár tulajdonnévi szabályba foglalják, mégsem illik a tulajdonnevek közé a megszólításokban szereplő, tiszteletet kifejező nagybetű (*Kedves Elvtársak!*).

Négy évvel később már készen állt az újabb helyesírási szabályozás: az igen terjedelmesre, 438 szabálypontra és a korábbi kétszeresére, 80 oldalasra bővített 10. kiadás. Míg az 1950-es kiadással kapcsolatban az a hatvanöt évvel későbbi olvasó érzése, hogy a szerkezeti rendszert valójában nem, csupán a tördelést és a példagyűjteményt alakították át, addig az 1954-es kiadvány valóban hozott újdonságokat, elsősorban a korábbinál részletesebb szabályozással. Keszler Borbála a Magyar Nyelvőrben megjelent ismertetőjében két fontosabb, rendszert is érintő változást emel ki a 10. kiadás kapcsán: „a kétjegyű mássalhangzókat egyszerűsítve kell kettőzni a tulajdonnevek végén is” (KESZLER 2015: 253) – így lett az *Arannyal* forma helyett az *Arannyal* a helyes. Emellett pedig a szabályzat alkotói kiterjesztették a kétjegyű mássalhangzók kettőzésének szabályát a *dz* és *dzs* kettőzésére is. Ez a szabályzat a tudományos műszavak írásával kapcsolatban meg-

engedő: a terminus technicusokat a szaknyelvi helyesírás hatáskörébe utalja, ezeket az adott tudomány gyakorlata szerint kell írni. Ekkor került a szabályzatba többek között a hagyomány elvének explicit kifejtése, a kettős nevek kötőjelezése, az asszonynevek írása, a *dr.*, *id.*, *özv.*, *iff.* előtagok írása, valamint a tulajdonnév-toldalékolás szabályegyüttése. A 10. kiadás bontotta fel a földrajzi neveket további – országok, országrészek, tájegységek, vármegyék, közigazgatási egységek (például: *derecskei járás*, *voronyezsi terület*), magyar helységnevek, városrészek – alkategóriákra.

Az 1984-es A magyar helyesírás szabályai révén lett a *dz* két- és a *dzs* háromjegyű betű a magyar ábécé teljes jogú tagja, ekkor jött létre rendszerszerűen a három mozgószabály, az anyagnévi szabály (AkH.¹¹ 115), a tőszámnévi jelzős *-i*, *-ú*, *-ű*, *-jú*, *-jű*, *-s*, *-nyi* képzős utótagú kapcsolatok szabálya (AkH.¹¹ 119), illetve az *-ó*, *-ő* képzős igenévi jelzős alakulatok szabálya (AkH.¹¹ 112) is (KESZLER 2015: 254). Az 1984-es szabályozás idején és azt követően számos szaknyelvi helyesírási szabályzat is létrejött (állatnevek írása: GOZMÁNY 1979; Kémiai helyesírási szótár: FODORNÉ CSÁNYI – FÁBIÁN – HÖNYI 1982; Műszaki helyesírási szótár: FODORNÉ CSÁNYI – FÁBIÁN – CSENGERI PINTÉR 1990; Közgazdasági helyesírási szótár: BÁRÁNYNÉ SZABADKAI – MIHALIK 2002; A földrajzi nevek helyesírása: Magyar Nyelvi Bizottság Földrajzinév-bizottság 2013). A 11. kiadás kapcsán leginkább a hagyományörző jellegét szokás kiemelni (FÁBIÁN 1998: 17; ANTALNÉ SZABÓ 2009: 130).

A 12. kiadás is a hagyományok őrzésére, egyes szabályok társadalmi-technikai változásokhoz és a nyelvhasználatához kötődő felülvizsgálatára és a szabályzat szövegének a felhasználók szempontjait figyelembe vevő javítására törekedett.

3. A 2015-ös 12. kiadás újdonságai tematikus blokkonként. Négy pontban vizsgáljuk meg a szabályzatban történt legfontosabb változásokat. A változástípusonkénti összegzés a szabályzat 12. kiadásának mellékletében található (AkH.¹²; továbbá: KESZLER 2015; FERCSIK 2015).

3.1. Általános tudnivalók. A betűk. A hangjelölés. A fejezeteket, a szabálypontok tagolását érintő változások közül az egyik legjelentősebb a „helyesírási alapelvek”, vagyis írásmódok összevonása egy közös fejezetbe (A hangjelölés címmel). A fejezetek változásáról FERCSIK ERZSÉBET (2015) hasznos áttekintő táblázatot közöl.

Általában véve kimaradtak a szavak ejtésére vonatkozó megjegyzések. Változott a szabály a 20. pontban: a „Szavaink többségében az *i*, *u*, *ü* az egész magyar nyelvterületen rövid.” kijelentést konkrét vizsgálatok egyelőre nem támasztják alá, így helyette a szabálypont az *i*, *í*, *u*, *ú*, *ü*, *ű* ingadozó ejtésére és a helyesírás egységesítő szerepére utal.

A 23. és a 27. pont példatára jelentősen bővült: a 23. pont 18 példája helyett most 57, hosszú *ú*, *ű*-re végződő szerepel a felsorolásban, a 27. a) pontban az összes, *í* – *i*, *ú* – *u* és *ű* – *ü* váltakozást mutató szó megtalálható.

A hangjelölést taglalo fejezetben a *h* végű főnevek toldalékolására vonatkozó szabály (AkH.¹² 82. e) pontja) fakultatívvá vált, így a *h* végű szavak ragos alakjait kétféleképpen is lehet írni: *dühvel* és *dühhel*, *méhvé* és *méhhé* (AkH.¹² 596). Hasonlóképpen, a 11. kiadáshoz képest megengedőbb a szabályzat a 74. pontban (például: a *dühnek* kiejtése lehet [dűnek] vagy [dühnek]; a *méhtől* ejtése [métől] vagy [méhtől]), ám kitételként szerepel, hogy írásban az ingadozó ejtésű *h* végű szavak minden írott alakjában jelen van a *h*.

Rendszert érintő változás a 93. szabálypontban található: a toldalékolás következtében egymás mellé kerülő három azonos mássalhangzót jelölő betűt kettőzöttre egyszerűsítjük,

kivéve a szóösszetételek és a tulajdonnevek esetében (a szabályzat példái: *Hermann-nál, Széll-lel, Bernadett-től, Mariann-nal, Bükk-vel, Elzett-tel, Blikk-vel*). Korábban a tulajdonnevekre vonatkozó kitétel csak a családneveket érintette.

3.2. A különírás és az egybeírás. Didaktikai szempontból változott meg az egybe- és különírás tárgyalása a szabályzatban, hiszen „sokak szerint a helyesírási szabályzat legproblémásabb, legnehezebben elsajátítható része a különírás és az egybeírás fejezete” (ANTALNÉ SZABÓ 2009: 129). FÁBIÁN PÁL és SZEMERE GYULA 1984-es összefoglalása (FÁBIÁN–SZEMERE 1984) és ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2008-as javaslata nyomán nem szabályváltoztatásra, hanem a különírási és egybeírási szabályok rendszerének újragondolására került sor a fejezetben. A grammatikai szempontok erőteljes érvényesítése gondot okozhat a nyelvhasználóknak a szabályok értelmezése során, éppen ezért – ugyan a magyar helyesírás rendszere továbbra is grammatikai megalapozottságú (ANTALNÉ SZABÓ 2009: 130) – az új rendszer más logikát alkalmaz az egybeírás okainak bemutatására. A rendszert korábban is használták, elsődlegesen kézikönyvekben, tankönyvekben, helyesírási gyakorlatokban (vö. ANTALNÉ SZABÓ 2009 irodalomjegyzéke), ezúttal a szabályzatba is bekerült.

A szabályzat 11. kiadása a különírás és az egybeírás szabályait a szókapcsolatok és az összetételek típusai alapján csoportosította (A szóismétlések írása; Mellérendelő kapcsolatok, ikerszók; Alárendelő kapcsolatok; Egyéb típusú kapcsolatok alpontokra). Az új szabályzat helyett az egybeírás lehetséges okai (1. A jelentésváltozás mint az egybeírás forrása: szóismétlések, valódi mellérendelő összetételek, ikerszók, alárendelő kapcsolatok, egybek; 2. A grammatikai kapcsolat jelöletlensége mint az egybeírás forrása; 3. Az íráshagyomány mint a különírás és az egybeírás forrása) szerint tagolja e fejezetet.

A szótagszámlálás szabálya (AkH.¹² 139) annyiban változott, hogy ezentúl az *-i* képző nem számít bele a számláláskor a szótagszámba. Ily módon elkerülhető például, hogy a *gépjárművezető* egybeírt formájából egy *-i* képző hozzáillesztésével kötőjeles alak legyen (AkH.¹¹ *gépjármű-vezetői* > AkH.¹² *gépjárművezetői*; hasonlóképpen: *magánnyugdíjpénztár* és *magánnyugdíjpénztári*). Emellett az „idegen előtagokat akkor tekintjük külön összetételi tagoknak, ha önállóan is használatosak, pl. *mini, miniszoknya-viselet*, vagy ha önállóan is használatos utótag járul hozzájuk: *antialkoholista, antialkoholista-klub* [...]” (AkH.¹² 139).

Új szabálypont a többszörös, előtagjukban is kötőjelezett összetételekben használható két kötőjelre vonatkozó 140.: ha az előtag tulajdonnevet vagy betűszót tartalmaz, vagy három mássalhangzó találkozása miatt kötőjeles, akkor két kötőjel használható az új összetételben (például: *C-vitamin-adagolás, tb-járulék-csökkentés, Nobel-díj-átadás, sakk-készlet-gyűjtemény*).

Az egybe- és különírás körébe tartozó változást jelent, hogy a 11. kiadásban a képzőszerű utótag kategóriájába sorolt (*-fajta, -féle, -nemű, -rét, -rétű, -szerű*) elemek ezentúl összetételi tagoknak számítanak (például: *észszerű*, AkH.¹² 132).

3.3. A kis és a nagy kezdőbetűk. A tulajdonnevek írása. Az idegen közsavak és tulajdonnevek írása. A kis és nagy kezdőbetűk használatában megengedőbb lett a szabályozás: az elsősorban jogi szövegekre jellemző írásgyakorlatot követi a 148. pont, amely szerint a közneveket általában kisbetűvel szokás kezdeni, de kivételt jelenthetnek a hivatalos iratok (például: *Alperes, Felperes, Eladó*).

A 12. kiadásban a tulajdonnévi csoportok közül a személynevek, az állatnevek, a földrajzi nevek, az intézménynevek, a címek nem módosulnak. Pontosították a 'csillagnevek'

kategóriacímet 'csillagászati elnevezések'-re, illetve a 'márkanévek'-et kiegészítették 'márka- és fajtanévek'-re. A 152. (AkH.¹¹ 154) pontban felsorolt tulajdonnévtípusok közé újonnan kerültek be a kitüntetések és díjak nevei, továbbá a tárgynevek.

A 171. szabálypont a tárgyneveké. A járművek (hajók: *Titanic*, *Santa Maria*; mozdonyok: *Nádor*, *Deák*; űrjárművek: *Apollo*, *Szaljut*, *Luna*) nevét az eddigi gyakorlat szerint is nagy kezdőbetűvel írtuk, ám ezentúl ezt a szabályzat is tartalmazza. A híres fegyvernevek (*Durandal* „Roland kardja”; *Excalibur* „Artúr kardja”) és a nemzeti ereklyék neve (*Szent Jobb*, *Szent Korona*) is tulajdonnévnek számítanak. Ugyancsak nem szerepeltek korábban a tulajdonnévi felsorolásban az ismert hangszerek (*Lady Blunt* „egy Stradivari-hegedű neve”; *Ignác* „a székesfehérvári bazilika harangja”). A lezáratlanságot kifejező stb. lehetővé teszi a szintén tulajdonnévvé vált drágakövek felsorolását is: *Kohinoor*, *Rózsaszín Párduc*.

Nem csupán a kategórianév változott a korábban csillagnevekként összefoglalt csillagászati elnevezéseknél. A 11. kiadás egy szabálypontja kettőre bővült, új példák kerültek a felsorolásba, valamint szabálypontba illesztették az olyan csillagászati terminusokat, amelyeknek első eleme tulajdonnév, második eleme köznévi – ezeket a továbbiakban kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz (*Magellán-felhő*, *Androméda-köd*).

Bár az új, bevezető 152. pont *márka- és fajtanév*-ként hivatkozik erre a csoportra, a saját szabálypont (AkH.¹² 193–194) címe – a 11. kiadás szakkifejezését átmásolva – A márkanévek. A márkanévet a szabályzat a „gyártmányoknak, termékeknek, készítményeknek márkanévként használt elnevezése”-ként definiálja; minden tagját változatlanul nagybetűvel kell írni. A szabályzat korábbi, nyilvános vitára szánt változatában (2008) a nemesített szőlő- és borfajták neve (*Soproni Kékfrankos*, *Zalagyöngye* nagy kezdőbetűs formában) bekerült a márkanévek közé, ám a végső változathoz ez a szabály kimaradt – és a szótár rész tanúsága szerint megmaradt a kis kezdőbetűs írás (*soproni kékfrankos*; de a *Zalagyöngye* [?] nem szerepel a szótárban). A „nem márkanévként használt, többnyire a termék anyagára vagy származási helyére utaló nevekben a tagokat [továbbra is] kis kezdőbetűvel írjuk”: *narancsital*, *meggylé*; *szegedi paprika*.

Az intézménynevek esetében is enyhültek a szabályok: az intézmény típusát jelölő szavakat kis kezdőbetűvel ajánlatos írni, ám belső használatra, az alkalmi tulajdonnevesülésből adódó nagy kezdőbetűs írás is elfogadható (AkH.¹² 188. d) pont). Ugyanígy csupán ajánlás (a „*helyesebb*” és az „*ajánlatos*” szavak jelzik ezt az attitűdváltást) az intézmények kisebb egységeinek, a nem állandó bizottságoknak (AkH.¹² 189. c) pont), a rendezvények, társadalmi és politikai mozgalmak, programok nevének kis kezdőbetűs írása (AkH.¹² 191. pont).

Egy 2009-es vizsgálatomban (VESZELSZKI 2009) összegyűjtöttem, melyek azok a(z) elsődlegesen tulajdonnévi) kérdések, amelyekre a helyesírási szótárak használói – vagy a felvetett probléma összetettsége miatt, vagy azért, mert a szótárkészítés nem tudja követni a gyorsan változó jelenségeket – nem kapnak/kaptak választ. A leginkább szabályozatlan(nak tűnő) tulajdonnévi kategóriák ekkor a következők voltak: a házassági nevek használata, az Európai Unióhoz való csatlakozással aktuálissá vált régiók és kistérségek neve, a különféle cégformák rövidítése, valamint a lakóparkok neve. Ezek közül a házassági nevek kérdése – feltehetőleg a névviselés bonyolultabbá válása, illetve törvényi előírása miatt – kikerült a szabályzathoz. Az 1952. évi IV., a házasságról, a családról és a gyámságról szóló törvény 2002. évi módosítása pontosan szabályozza ezt a korábban helyesírásinak tartott kérdést. A kistérségeket a közigazgatásban időközben felváltotta a járások rendszere. A cégformák rövidítése (AkH.¹² 284, valamint példaként a 188. c) pontban), illetve a lakóparkok neve

bekerült a szabályzatba (AkH.¹² 190. pont). Most azonban előállt az a helyzet, hogy a lakótelepek nevei továbbra is a földrajzi nevek közé tartoznak (AkH.¹² 174. b) pontban: *József Attila-lakótelep* és *Füredi úti lakótelep*), míg a tulajdonnév és lakópark értelmező köznévi tag kapcsolata (AkH.¹² 190. pontban: *Sasadliget lakópark*) intézménynév is lehet (ekkor a név minden tagja nagy kezdőbetűs, lakóparkos példát azonban nem ad erre a szabályzat).

Sok, helyesírással kapcsolatos kérdésre (vö. e-nyelv) adott okot korábban a teremnevek szabályozatlansága is. Ezentúl a szabályzat ebben is segítséget ad: a nem önálló intézményt alkotó termék megnevezésében a tulajdonnévi tago(ka)t nagy, a köznévi tago(ka)t pedig kis kezdőbetűvel írjuk (például: *Gombocz Zoltán terem*, *Nádor terem*; AkH.¹² 190. pont).

3.4. Az elválasztás. Az írásjelek. A rövidítések, a jelek és a mozaikszók. A számok és a keltezés. A korábbi A rövidítések és a mozaikszók fejezetcím a jelek taggal bővült, továbbá az Egyéb tudnivalók fejezetcímét A számok és a keltezés cím váltotta fel.

Néhány, korábban szabályozott terület (például a géptípusok jelzése [AkH.¹¹ 263. d]), a boríték címezés [AkH.¹¹ 298.] és a már korábban említett asszonynevek írása [AkH.¹¹ 159.] kimaradt, mert a 12. kiadás ezeket a szakmai helyesírás körébe sorolja.

Részletesebb leírást ad a korábbiakhoz képest az interpunkcióról és az írásjelekhez kapcsolódó tipográfiai tudnivalókról a 240., Az írásjelek rendszere és formai sajátosságai szabálypont. A leírás alaposága közelít az Osiris Kiadó-féle Helyesírás című kézikönyvnek összegzéséhez (LACZKÓ–MÁRTONFI 2006: 293–9).

Megváltozott a kétezren felüli tő- és sorszámnevek írásmódja: kétezren felül a betűvel kiírt összetett számnevet hátulról számolva hármasszámcsoportonként továbbra is kötőjellel tagoljuk, azonban e szabály alól kivételt képeznek az évszámok (AkH.¹² 291. a). Elfogadhatóvá vált az *l-jén* szóalak mellett az *l-én* írásmód is (írásmódváltozatok: *l.* és *l-je*; *l-én* és *l-jén*; *l-ig* és *l-jéig*; AkH.¹² 298.). Az utolsó, 300. szabálypont pedig megengedi, hogy a számjegyekkel írt óra és perc közé kettőspontot is lehessen tenni (korábban csak a pont volt a szabályos).

4. Összegzés. Az új kiadás lehetőséget teremtett a korábbi kiadások hibáinak, pontatlan megfogalmazásainak javítására. Lényegesen megkönnyíti a szabályzat- és szótárhasználó dolgát az, hogy a korábbi *sok* vagy *kevés* megjelölés helyett a szabálygyűjtemény hosszabb listákat közöl (így többek között a 23. és a 27. pontban is). Egyes tudnivalókat – elsődlegesen didaktikai szempontok alapján – új csoportosításban mutatnak be (az alapelveknek is nevezett írásmódok, valamint az egybe- és különírás fejezete változott e szempontból leginkább). A nem a helyesírás, hanem más szabályozások körébe tartozó kérdések kimaradtak a szabályzatból. Bizonyos szabályok enyhítettek, fakultatívá tették őket, más szabályokat – a nyelvhasználat követéseiképpen – bővítettek, kiegészítettek. Mindössze két esetben történt rendszerszintű változás: a tulajdonnevek toldalékolása esetén egymás mellé kerülő három azonos mássalhangzó esetén minden tulajdonnévhez (nem csak a családnevekhez) kötőjellel kell kapcsolni a toldalékot; a *-fajta*, *-féle*, *-nemű*, *-rét*, *-rétű*, *-szerű* elemek a továbbiakban összetételi utótagnak, nem pedig képzőszerű utótagnak számítanak.

A szótárrész mintegy nyolcezer itemmel bővült. Megtaláljuk a szótárban a nem magyarországi, de magyarul is használt, jelentősebb település nevét is. Emellett pedig a szótár bizonyos esetekben (a kiejtés vagy pedig a szabály változása miatt) módosult. A részletes szólista a változásokról megtalálható mind az új kiadás (AkH.¹² 604–608), mind pedig a KESZLER BORBÁLA írta Magyar Nyelvőr-cikk végén (2015: 264–267).

A változtatások nem csupán nyelvészeket, hanem szélesebb társadalmi rétegeket is érintenek, érdekelnek, miként erről a nyomtatott és online sajtó is beszámolt (például: BEDŐ 2008a és 2008b; MARKÓ 2015a és 2015b). A helyesírásról szóló (sajtóbeli) diskurzusokat TOMOR DÁVID (2015) a következőképpen foglalta össze: „a diskurzus újraindulása igen időszerű volt. A nagyrészt számítógépen létrehozott szövegek, a folyamatos internethasználat, a szaporodó idegen [eredetű] kifejezések [...] aktuálissá tették egy új helyesírási szabályzat kidolgozását. A hiányosságairól szóló vita természetesnek tekinthető, hiszen a helyesíráshoz való jelenkori viszony továbbra is számos kérdést vet fel. Azonban a kérdések megfogalmazásához, a problémák artikulálásához szükség volt egy új viszonyítási pont kialakítására. A magyar helyesírás szabályainak 12. kiadása többek között ezt a viszonyítási pontot volt hivatott megteremteni, s a viták intenzitásából is kitűnik, hogy ebbéli szerepét mindeddig maradéktalanul betöltötte”.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a helyesírási szabályzat aktualizálására, folyamatos átdolgozására szükség van. A nem nyelvi jelenségeket, a változásokat az egységsítő írásszabályoknak is követniük kell, hiszen ahogy NYOMÁRKAY ISTVÁN az első nyilvános szabályzattervet kísérő 2008-as levelében megfogalmazta: „A szabályzat nem lehet örök”.

Hivatkozott irodalom

- A gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény.* [http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=\[-\]101618.254511](http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=[-]101618.254511) (2016. 02. 03.)
- AkH.¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai* 1984. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- AkH.¹² = *A magyar helyesírás szabályai* 2015. 12. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A magyar helyesírás elvei és szabályai* 1877. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága, Budapest.
- A magyar helyesírás elvei és szabályai* 1879. Újabbán átvizsgálva kiadta a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- A magyar helyesírás elvei és szabályai* 1884. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- A magyar helyesírás szabályai* 1900. A Helyesírási Bizottság 1900-as javaslata.
- A magyar helyesírás szabályai* 1901. A Helyesírási Bizottság 1901-es javaslata.
- A magyar helyesírás szabályai* 1901. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- A magyar helyesírás szabályai* 1915. A Helyesírási Bizottság javaslata.
- A magyar helyesírás szabályai* 1922. 2. kiadás. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- A magyar helyesírás szabályai* 1927. 3. kiadás. Eggenberger, Budapest.
- A magyar helyesírás szabályai* 1931. 4. kiadás. Eggenberger, Budapest.
- A magyar helyesírás szabályai* 1936. 5. kiadás. Eggenberger, Budapest.
- A magyar helyesírás szabályai* 1937. 6. kiadás. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- A magyar helyesírás szabályai* 1938. 7., javított és bővített kiadás. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- A magyar helyesírás szabályai* 1940. 8., javított és bővített kiadás. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- A magyar helyesírás szabályai* 1950. 9. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A magyar helyesírás szabályai* 1954. 10. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2009. A különírás és az egybeírás rendszeréről. Javaslát egy helyesírási fejezet megújítására. *Magyar Nyelvőr* 2: 129–149.
- BÁRÁNYNÉ SZABADKAI ÉVA – MIHALIK ISTVÁN 2002. *Közgazdasági helyesírási szótár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- BEDŐ IVÁN 2008a. Belekötőjel. Tétova helyesírási reform. *HVG* 2008/24. június 11. http://hvg.hu/hvgfriss/2008.24/200824_TETOVA_HELYESIRASI_REFORM_Belekotojel.aspx (2016. 02. 03.)
- BEDŐ IVÁN 2008b. Homokba vésve. Helyesírási szótárak különbségei. *HVG* 2008/17. április 23. http://hvg.hu/hvgfriss/2008.17/200817_HELYESIRASI_SZoTARAK_KuLoNBSEGEI_-Homokba_ve.aspx (2016. 02. 03.)
- e-nyelv = A Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda nyelvi tanácsadó szolgáltatója. www.e-nyelv.hu
- FÁBIÁN PÁL – SZEMERE GYULA 1984. A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról. *Magyar Nyelvőr* 108: 385–406.
- FÁBIÁN PÁL 1998. Helyesírási szabályzatunk 11. kiadásáról. In: O. BOZSIK GABRIELLA – V. RAISZ RÓZSA – ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., *Helyesírásunkról helyesírásunkért*. K. n., Eger. 12–17.
- FERCSEK ERZSÉBET 2015. *Magyar Tudományos Akadémia: A magyar helyesírás szabályai. Tizenkettedik kiadás*. <http://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=59> (2016. 02. 03.)
- FODORNÉ CSÁNYI PIROSKA – FÁBIÁN PÁL – CSENGERI PINTÉR PÉTER 1990. *Műszaki helyesírási szótár*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- FODORNÉ CSÁNYI PIROSKA – FÁBIÁN PÁL – HÖNYI ENDRE 1982. *Kémiai helyesírási szótár*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- GOZMÁNY, LÁSZLÓ 1979. *Septemlingual Dictionary of the Names of European Animals*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KESZLER BORBÁLA 2015. Megjelent *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadása. *Magyar Nyelvőr* 139: 253–269.
- LACZKÓ KRISZTINA – MÁRTONFI ATTILA 2006. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai* 1832. Trattner, Pest.
- Magyar Nyelvi Bizottság Földrajzinév-bizottság 2013. *A földrajzi nevek helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MARKÓ ANITA 2015a. „Nem lett volna szabad kiadni”. Arató László magyartanár az új helyesírási szabályzatról. *Magyar Narancs* 27: 10–12.
- MARKÓ ANITA 2015b. „Engedékenyebbeknek kell lenni”. Prószék Gábor az új helyesírási szabályzatról. *Magyar Narancs* 27: 8–11.
- PÁSZTOR EMIL 2006. Mihez képest 11. kiadású a helyesírási szabályzatunk? *Magyar Nyelvőr* 124: 140.
- TOMOR DÁVID DOMONKOS 2015. *A helyesírási szabályzat 12. kiadása*. Az anyanyelvi kritériumvizsgára felkészítő szemináriumon készült esszé. Kézirat. ELTE BTK, Budapest. <http://www.veszelszki.hu/a-helyesirasi-szabalyzat-12-kiadasa-tomor-david-domonkos.html> (2016. 02. 03.)
- TÓTH ETELKA 2016. *Új helyesírás a hagyományok jegyében*. Előadás a Fordítói szakmai napon, MANYE–SZIE, Gödöllő, 2016. január 21.
- VEZSELSZKI ÁGNES 2009. *Új tulajdonnévi csoportok? A helyesírási szabályzat tervezett változásairól*. Az egrí Eszterházy Károly Főiskolán 2008-ban tartott előadás írásos változata. Kézirat. Online: <http://www.veszelszki.hu/images/honlap/helyvalt.pdf> (2016. 02. 03.)

VEZSELSZKI ÁGNES

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Adamikné Jászó Anna, Jókai és a retorika

Trezor Kiadó, Budapest, 2016. 263 lap

A Magyar Nyelv archívumának áttekintése az 1998/3. számtól mutatja, mennyire hiánypótló ez a kötet: Jókairól a fenti időszakban csak ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA egy tanulmánya szerepel (Jókai és a zárójelek címmel) a 2015/4. számban (449–456); a kötet

szerzőjének neve bukkan fel a Magyar Nyelv 2015/3. retorikai számában is. A 19. század legnépszerűbb magyar írója (Jókai) és a 19. századig az egyik legnépszerűbb tudomány (a retorika) sorsa hasonló: különböző okok miatt, de mindkettőt sokan félreértelmezték.

Remélni szeretnénk, hogy a megélnkül retorikai kutatások és a most ismertett kötet megjelenése annak jele, hogy a 21. század újra felfedezi mindkettőt Magyarországon. Hiszen Jókai Viktória királynő kedvenc szerzője volt, Zola, Bismarck kedvelte, Csáth Géza a világ öt legnagyobb írója közé sorolta (Homérosz, Szophoklész, Shakespeare és Goethe mellett, lásd 13, 47), nemzedéke erős retorikai képzést kapott az iskolában (11). A retorika ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA értelmezésében „nem előírás és nem hatásadás, hanem filozófiai alapokon nyugvó művészet és technika” (100). A címben szereplő párosítás tehát jogos, és méltán számíthat az olvasók figyelmére.

A kötet szerkezete jól áttekinthető, fejezetcímei is retorikai szempontú elemzést ígérnek. A négy, római számmal kiemelt fejezet a Prológus (9–12) és az Epilógus (253–256) közé ékelődik. Az Epilógus kivételével minden fejezet Jókaitól vett mottóval kezdődik, az utószót a Politikai divatok előszavából vett részlet választja el a gondosan összeállított, a Jókai-szakirodalom és retorika területén is továbbolvasásra ösztönző irodalomjegyzéktől (259–263); elgondolkodtató tételmonddal: „egész embernek azt ismerjük el, aki nemcsak magának élt” (257). A mottók kitűnően szolgálják a szerző szándékát: gondolkodásra és (újra)olvasásra invitálnak.

Az első nagy egység (Jókai regénypoétikája, 13–48) a Jókai-mítoszokat veszi sorra és kérdőjelezi meg. A következő három fejezet a szónok első három feladatának megfelelően az inventio (Jókai és a retorikai érvelés, 49–101), a dispositio (Jókai és a regényszerkezetek, 103–162) és az elocutio (Jókai stílusáról, 163–251). Az alfejezetek rendszere jól áttekinthető, minden fejezet 1-2 oldalas összeggel zárul, amelyek tartalmazzák a fejezet fő tételeit. A kötet téziseit az Epilógus végén külön kiemeli 12 pontban a szerző (254–256). Átgondolt és jól strukturált könyvről van tehát szó, a táblázatok és a regényszerkezeteket illusztráló ábrák is nagyban megkönnyítik az olvasást, értelmezést.

A szerző célja a kötettel kiderül az előszóból: javítani szeretne Jókai megítélésén, és a retorikai szempontú elemzéssel FRYE, BOOTH, CORBETT szemléletét követve az életmű újraolvasásához kínál vezérfonalat. Megemlíti a hasonló célú Goethe-monográfiát német nyelvterületről. A kötet törekvése tehát a nemzetközi retorikai kutatás aktuális kérdéseire illeszkedik, de Jókai iskolai helyzetén is javítani szeretne, új szempontokat kínálva a szövegértő olvasás és az irodalomértés tanításához. „Vajon az angolok lefokozzák-e, kihagyják-e a vizsgaanyagból Shakespeare-t?” – teszi fel az elgondolkodtató kérdést a magyarérettségi mai rendszerével kapcsolatban (101). A retorika tágabb szempontú értelmezésére utalt már a bevezetőben idézett meghatározás is, a szerző szorgalmazza a retorika alaposabb középiskolai oktatását (12. tézis, 256).

A Jókai regénypoétikája címet viselő fejezet négy alfejezetre bomlik. Az első a „Jókai-problémát” veszi górcső alá, minden esetben a szakirodalmat és Jókai önjellemzését, műrészleteit ütköztetve vizsgálja Jókai lefokozásának történetét és a Jókai-sztereotípiákat. A szerző számára Jókai „sajátos világot és stílust teremtő, utánozhatatlan zseni”. Az első sztereotípiát a romantikus Jókait és hőszait állítja szembe a realizmussal, de Jókai önjellemzése javasolja, hogy „az élet fényoldalait” is fogadjuk el realizmusnak, a magánélet mellett pedig ismerjük el a közélet és a hőszok fontosságát. Az újraértelmezést segítik az újabb szakirodalomból, például NYILASY BALÁZS, a kötet egyik lektorának Jókai-mo-

noográfájából vett idézetek. A realista regénnyel szembenálló románc műfaja új megvilágításba helyezi Jókai népszerűségét, sokszor támadott zsánerfiguráit, humorát, egész művészetét, és indokolja azt is, miért tartotta magát költőnek (23). A románc műfaj segítségével értelmezve az öregkori művek sem tekinthetők hanyatlásnak.

A második sztereotípiától megszabadulva az „áltörténelmi” regényeket az oral history és Jókai misztikus „szeretet-tana” mentén értelmezve megláthatjuk románcos történeteinek korszerűségét, értékeit, az árulás-motívum több regényen átívelő vizsgálata bizonyítja jellemeinek összetettségét is. Az utolsó vád egy középiskolai tankönyvből származik: Jókai kielégítette a nemzet hiúságát, takargatta önismeretének hiányát. A retorikai kritika működését érdemes bemutatni itt egy példával. A sztereotípiát: „azonosulni kívánt olvasóközönségével.” A retorika tanítása: a szónoknak figyelembe kell vennie hallgatósága értékeit, jellemét, hangulatát. Kérdés: miért baj, ha valaki olvasóközönséget teremt, olvasmányosan ír? (47)

Ha a retorikát mint a prózai művek elméletét értelmezzük (50), érthetőbbé válik a második egység címe, a regényíró és a retorikai érvelés összekapcsolása. Mégis az első fejezet a (kitűnő) szónok Jókaival foglalkozik, először a Kossuth ravatalánál mondott beszédet, majd a március 15-én elhangzott rövid mesterművet elemzi, végül a műveiben szereplő szónoklatokat. A második fejezet a retorikai terminusokat vizsgálja a Jókai-művekben, mely vizsgálat létjogosultságát Jókai retorikai iskolázottsága is indokolja. Ez a fejezet az ad hominem érveléssel kapcsolatos félreértést is tisztázza: az ad personam érveléssel szemben, amely személyeskedésre utal és kerülendő, a retorikai érvelés mindig ad hominem: az emberhez szól (66). A valószínűségi érvelésről szóló harmadik fejezet a példát, az enthümémát, az értékhierarchiákat, a toposzokat, az érvelési hibákat, valamint a külső érveket vizsgálja a retorikai szakirodalom, főleg TOULMIN és PERELMAN alapján. Külön színfoltot jelent a fejezetben Jókai három retorikai paródiájának bemutatása.

Ez a rész megjelent a Régi-új retorika sorozat 16. kötetében (RAÁTZ JUDIT – TÓTH ETELKA szerk., A bemutató beszéd. Trezor Kiadó, Budapest, 2015. 67–99). A szerző többször hangsúlyozza, hogy Jókai műveinek értékeit, humorát jobban értékeli az, aki a retorikai elemzés eszközeivel rendelkezik, a 4., 5. és a 6. tézis is erre utal (255). A harmadik egység megközelítésmódja is retorikai: PERELMAN alapján a szerkezet érvelő szerepére hívja fel a figyelmet, hiszen „irányítja és ébren tartja az olvasó figyelmét, az érvek elrendezésével erősíti meggyőzését, a fokozással lelkesíti, felkorbácsolja érzelmeit” (103). A szerkezeti jellemzőkre hatott, hogy a regények folytatásokban jelentek meg. A lineáris szerkezetet vizsgálva a szerző egy különleges típusra, a fraktálszerkezetre hívja fel a figyelmet, melyet a retorikai érveléshez és a természethez hasonlít: mindháromban van rendszer, de a szabályok nem olyan szigorúak, mint azt egy szigorú kritikus vagy a formális logika elvárja (113). A lineáris mellett a párhuzamos és a keretes szerkezetet mutatja be, végül kitér a szélső szerkezeti részecé, a bevezetések és a befejezések típusaira és titkaira is. Külön fejezetet kapnak a narráció különlegességei és a Magyar Nyelvben már megjelent, Jókai és a zárójelek című egység. Egyik típusa a narratív metalépszisz, mely az olvasó bevonását segíti a cselekménybe. Végül a reflexiók kapcsán az intertextualitást és az intratextualitást tárgyalja (utóbbi FRIED ISTVÁN terminusa, Jókai önidézéseit jelenti, 161).

A szerkezetről szóló fejezet a „léhán felépített mesék” babonáját kívánta cáfolni (162), a stílusról szóló negyedik rész szerint a monográfiák inkább csak általánosságban írnak Jókai stílusáról, „nyelvi zsonglörködéssel” is megvádolták (164–165). A szerző célja

ezzel szemben, hogy Jókai nyelvezetének totalitását bemutassa. A négy stíluserevény (világosság, nyelvhelyesség, illőség, ékesség) közül az utóbbi kettő kap több alfejezetet, mindegyik kis fejezetben egy tanulmány csírája rejlik. A harmadik alfejezet, az illőség a következő szempontokat veti fel: szóbőség (egyéni szóalalmányok, „nyelvészkedés”, idegen szavak, szlenges szavak, frazémák, névadás, tréfás etimologizálás), metakommunikáció, köznyelvitől eltérő beszéd, mondatszerkesztés (elsődleges szóbeliség, ritmikus mondatok, előbeszéd sajátosságai). A szerző MILMAN PARRY és WALTER ONG elméleteire is utal, mikor levezeti Jókai prózájának jellegzetességeit: a szóbeli formális kifejezőmód jellemzőire bukkan, melyek a homéroszi eposzokban is megfigyelhetők.

Ezt a feltételezést erősíti a negyedik stíluserevény, az ékesség vizsgálata is. „Ha Krúdyt a különleges metaforák jellemzik, akkor Jókait inkább a különleges és bravúrosan kezelt alakzatok” – állapítja meg a szerző (250). A gondolatalakzatok (211–225) után a szóalakzatok (225–238) bemutatása a quadripartita ratio (hozzáadás, elvétel, felcserélés, szórendi csere) alapján történik. A szóképek tárgyalását egy összefoglaló elemzés zárja, A lőcsei fehér asszony egy részletének stilisztikai analízise. A stílus eszközök példatára kitűnően használható lenne például a középiskolában is, bizonyára a példák bősége miatt hiányzik nekem ebből a fejezetből is egy áttekintő táblázat.

Csábító lenne, de nem illő a recenzensnek magyartanárként a Szemle rovatban a magyartanítás problémáiról elmélkedni. A kötet által felvetett kérdések remélhetőleg jó irányba terelik a magyartanítást, a kerettanterv és általában az oktatás körül folyó vitákat. Egy kérdést azonban már a borító felvet, ezt hadd tegyem szóvá: a kötet elején Horowitz Lipót Jókai-portréja, a hátulján Stróbl Alajos Olvasó lányok című szobra. Tudjuk, a 19. században a lányok Jókait olvastak, Jókait sokan olvasták. Mit rejt számára a jövő (a 22.) század regénye? Őt olvassák? Vagy nem őt? Egyszerűsítve? Rövidítve? Tartalmi kivonatban? Tankönyvi elemzésben? Nem is olvassák, mert nem szóbeli tétel? Nincs is a tantervben?

A válasz nem független a retorikától: ha olyan kompetenciaként tekintünk rá, mely szerszámosládaként képes a megfelelő eszközöket kínálni a tanulóknak (olvasóknak) a szövegelemzéshez, akkor helye van Jókai és minden szerző mellett. A Jókai és a retorika talán egy sorozat első darabja lesz, amely mások (például a kötetben többször említett Vörösmarty, Mikszáth, Móricz) életművében is segíti a félreértelmezések, mítoszok lebontását és a szerzők (újra)olvasását. Az irodalom és a nyelvészet határmezsgyéjén álló retorikai szemléletű Jókai-elemzés tehát ajánlható az eredeti Jókai-művek forgatása mellett az irodalommal, nyelvészettel, humán tudományokkal foglalkozó kutatóknak, egyetemi hallgatóknak, általános és középiskolai tanároknak, középiskolás diákoknak (és szüleiknek).

MAJOR HAJNALKA
MNÁMK Gimnázium

Diszharmóniás jelenségek a beszédben

Szerk. GÓSY MÁRIA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2015. 262 lap

A kötet a beszéd tervezésekor végbemenő folyamatok egy részének elemzéseit tartalmazza nyelvészeti, fonetikai és pszicholingvisztikai szempontból, a magyar beszéd esetében. Az alkalmazott nyelvészeti kutatások fontos és aktuális témáját dolgozza fel, nagy alaposággal.

A hazai kutatók körülbelül másfél évtizede kezdtek a magyar beszéd diszharmoniai és megakadásjelenségeinek vizsgálatába.

A tanulmánykötet elsődleges célja, hogy bemutassa a legújabb kutatások eredményeit. Megfogalmaz továbbá egyfajta alapvetést a diszharmoniai és megakadásjelenségek összefüggéseiről, a lehetséges elméleti hátterekről és a módszertanról.

A tartalomjegyzék után a szerkesztő bevezetőjét olvashatjuk.

A Diszharmoniai jelenségek, megakadások a beszédben című részben GYARMATHY DOROTTYA a beszéd diszharmoniai jelenségeit definiálja és részletezi. A spontán beszéd sajátosságainak bemutatása után definiálja a megakadásjelenségeket. Ebben a részben kifejti, hogy a definíció tekintetében máig sincs konszenzus a kutatók között, ezért a témával foglalkozóknak mindig pontosan meg kell határozniuk az elemezni kívánt jelenségeket. A fejezet bemutatja a megakadások vizsgálatának tudományterületi háttérét, majd a kategóriába sorolás kérdéseivel foglalkozik, úgymint a bizonytalanságból adódó megakadások valamint a hiba típusú jelenségek. A megakadásjelenségek javítási lehetőségeinek bemutatása után a fejezet végén a megakadásjelenségek kutatásának tudományos hasznát ismerhetjük meg.

A Megakadásjelenségek és az anyanyelv-elsajátítással GÓSY MÁRIA és NEUBERGER TILDA a tipikus fejlődésű gyermekek nyelvi viselkedésének jobb megismeréséhez, továbbá a spontán beszédük sajátosságainak pontosabb leírásához járulnak hozzá. A tanulmány számos kérdést vet fel az anyanyelv-elsajátítás és a gyermekek spontán beszédének megakadásjelenségeivel kapcsolatban. A kérdések megválaszolásához hazai és nemzetközi kutatások tanulságait használják fel a szerzők. A tanulmány eredményei hozzájárulnak a nem tipikus fejlődésűek spontán közléseinek jellemzéséhez.

A Megakadások a beszédstílus függvényében: spontán narratívákban és társalgásokban című tanulmány BEKE ANDRÁS, GÓSY MÁRIA, HORVÁTH VIKTÓRIA, GYARMATHY DOROTTYA, NEUBERGER TILDA valamint AUSZMANN ANITA kutatását mutatja be. A vizsgálat a megakadásokat mutatja be két beszédstílusban, a spontán narratívákban és a társalgásokban. A BEA adatbázis 50 adatközlőjének társalgását és spontán narratíváját választották ki random módon, majd a leggyakoribb 7 megakadásjelenség-típus (újraindítás, ismétlés, kitöltött szünet, töltelék szó, téves kezdés, téves szó, anticipáció) sajátosságait elemezték. Elvárásaiknak megfelelően a beszélő bizonytalanságára utaló jelenségek fordultak elő a legnagyobb számban mind a spontán narratívában, mind a társalgásban. A kutatás eredményei alátámasztják továbbá, hogy a beszédstílus meghatározó a megakadások megjelenésében, azonban a megakadások nem jellemzik magát a beszélőt.

A Kitöltött szünetek jellemzői – különös tekintettel az irreguláris zöngeminőségre című kutatás MARKÓ ALEXANDRA munkája. A vizsgálat célja a hezitálás és az irreguláris zöngeminőség kapcsolatának elemzése különböző szempontokból. A BEA adatbázis 20 adatközlőjének életinterjújának elemzését a szerző a kitöltött szünetek tekintetében tette meg. A hezitálások háromnegyed részében található irreguláris fonáció. A kutatás adatai alapján a glottalizáció a férfiak beszédére volt jellemzőbb. Jelen kutatás alapján a hezitálások irreguláris voltára hatással van a hezitálás időtartama, a beszélő személye, valamint az irregularitás helyzete a hezitáláson belül. Nem befolyásolja az irregularitást a hezitálás pozíciója, és tapadó vagy elváló jellege sem. További kutatásokkal kiegészítve jelen vizsgálat tapasztalatai hozzájárulhatnak az igazságügyi hangszakértéshez.

Az Ismétlések és újraindítások temporális mintázatait mutatja be GYARMATHY DOROTTYA, NEUBERGER TILDA és AUSZMANN ANITA kutatása. A vizsgálatban arra a kérdésre

kerestek választ, hogy milyen különbségek mutathatók ki az első és második kimondás időtartamában, és ez az esetleges eltérés hogyan realizálódik hangszinten.

BÓNA JUDIT vizsgálata az Ismétlések mint megakadások fiatalok, idősödők és idősek beszédében címmel az ismétlések temporális, formai és funkcionális jellemzőit elemzi, az életkor függvényében. A kutatás eredményei szerint a fiataloknál gyakrabban jelennek meg az ismétlések, mint az idősebbeknél, és az idősebbeknél ritkábban a bizonytalansági megakadások is, aminek oka lehet, hogy az életkor előrehaladtával a beszéd- és artikulációs tempó lassul, a szünetek hosszabbodnak, elegendő időt biztosítva a beszédtervezésre.

A szerkesztési szakaszok sajátosságai újraindításkor és téves kezdéskor spontán beszédben című tanulmányban GYARMATHY DOROTTYA, GÓSY MÁRIA, HORVÁTH VIKTÓRIA, NEUBERGER TILDA, és BEKE ANDRÁS az újraindítások és a téves kezdések szerkesztési szakaszainak elemzési eredményeit mutatják be. A kutatásból megismerhetjük a két jelenség előfordulási sajátosságait, a jellemző mintázatokat, és a mért időtartamok összefüggését a kitöltéssel, a kiejtett szórészlettel és a szófajjal. Eredményeik hozzájárulnak a megakadásjelenségek további funkcionális elemzéséhez, a beszélők stratégiájának jobb megismeréséhez, és felhasználhatók beszédtechnológiai alkalmazásokhoz.

Megakadásjelenségek előfordulása a beszédtempó függvényében címmel KREPSZ VALÉRIA arról számol be, hogy a spontán beszédben előforduló diszharmóniás jelenségekre milyen hatással van a beszéd sebessége.

AUSZMANN ANITA A spontán beszéd időviszonyai 40 évvel ezelőtti és mai beszélőknél című kutatása a beszédszakaszok, szünetek, valamint az artikulációs és beszédtempó különbségeit vizsgálja az 1970-es években rögzített Szalag Korpuszban valamint a BEA adatbázisban. Eredményeiből megtudhatjuk, hogy a beszéd- és artikulációs tempó eltérése nem volt igazolható, a beszédszakaszok tekintetében azonban elmondható, hogy a mai beszélők kevesebb szótagból álló, rövidebb időtartamú beszédszakaszokat hangosítottak meg. A mai beszélőkről megtudhatjuk továbbá azt is, hogy gyakrabban szakítják meg közléseiket szünetekkel, mint a 40 évvel korábbi nyelvhasználók.

A Megakadásjelenségek siket és ép hallású beszélők szövegfelolvasásában AUSZMANN ANITA és GYARMATHY DOROTTYA vizsgálták siket és ép hallású beszélők beszédszakaszait, szüneteit és megakadásait felolvasás során. A siketek beszédére jellemzők a rövid beszédszakaszok, a gyakoribb és hosszabb szünetek, valamint a megakadások. A kutatás eredményei a siketek beszédének pontosabb megismeréséhez járulnak hozzá.

A tanulmánykötet záró tanulmánya A megakadásjelenségek gyűjtésének és lejegyzésének módszereit mutatja be. NEUBERGER TILDA és GYARMATHY DOROTTYA írnak a valós idejű korpuszokról és rögzített korpuszokról, valamint a különböző korpuszokban történő annotálásról, a lejegyzésekről és jelölésekről.

A kötet bármely cikkét olvasva elmondható, hogy innovatív és aktuális beszédkutatói eredményeket hordoz magában. A tanulmányok egytől egyig alapos, színvonalas munkák eredményei, a modern beszédtudomány kiváló alkotóinak munkái.

SZABÓ ÁGNES

Eötvös Loránd Tudományegyetem

KÜLÖNFÉLÉK

Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015)

Erdélyi Zsuzsanna halálával a magyar tudományosság egy rendkívüli alakja távozott közülünk, akit a kulturális élet egésze gyászol, benne különféle tudományok és kutatási területek egész sora, amelyeket munkásságával gazdagított: így a folklorisztika, a népi vallásosság története, a mentalitástörténet, az irodalomtörténet, a medievisztika, a művelődéstörténet, s nem utolsósorban a nyelvtörténet is. Életművének páratlan újdonsága, kutatói magatartásának bátorsága és személyiségének varázsa a nyelvtudomány művelőinek körében is elevenen él.

Kapcsolata a magyar nyelvészettel régi keletű, s ezt személyes szálak is át- meg átszőtték. A Hegyet hágék, lőtőt lépék című kötet legelső lapján ez olvasható: „Pais Dezső emlékének”. Ismeretes, hogy Tosu tanár úr a Kruzsokban milyen lelkesedéssel fogadta Erdélyi Zsuzsanna beszámolóit az archaikus népi imádságokról, s milyen szerepet vállalt 1970-ben azon az akadémiai ülésen, ahol ő maga a nyelvtörténet, Mezey László a közép-korkutatás, Holl Béla pedig az irodalomtörténet felől méltatta a műfaj kivételes voltát. Példa volt ez annak a felmutatására, hogy a felfedezett „spiritualia incognita” a legkülönbözőbb társtudományok számára valóságos kincsesbánya lehet.

Erdélyi Zsuzsanna 1921-ben Komáromban született, miután a család 1920 őszén Kolozsvárról menekülve a csallóközi Viharos pusztára települt át. A nagypapa, Erdélyi János szellemi öröksége meghatározó szerepet játszott széleskörű érdeklődésében és műveltségében. A Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar–olasz–filozófia szakot végzett, s ezt rövid külügyi szolgálat követte Rómában. A politikai fordulat azonban megakadályozta a pálya kibontakozását. Az 1950-es évek elejétől Lajtha László biztosított számára munkalehetőséget az általa létrehozott népzenei gyűjtőcsoportban, végleges álláshoz pedig csak 1971-ben, az MTA Néprajzi Kutatócsoportjában jutott, miután az archaikus népi imádságok – korántsem sima – befogadás-története már megkezdődött. Erdélyi Zsuzsannának még pályája kései szakaszaiban is sokat kellett küzdenie azért, hogy folytathassa azt a munkát, amelyre föltette életét.

E téren a döntő pillanat pontos dátumhoz köthető: 1968. december 17-én a Somogy megyei Nagyberényben a 98 éves Babos Jánosné Ruzics Rozália a nap végén, „tartóztatásképpen”, azt mondta neki, hogy tudna ő mást is. S belekezdett egy olyan szövegbe („pénteki imádság”-ba), amilyennel még sohasem találkozott a gyűjtő. Ezen a fordulaton és ennek következményein nem lehet eleget gondolkodni. Min múltott az, hogy egy hatalmas, élő szöveg hagyomány, amely mások számára ismeretlen maradt, az ő számára kitárult? Bizonyára meghatározó szerepe volt ebben annak a közvetlen, meleg érdeklődésnek, amellyel ő minden emberhez közelített, s amely előtt megnyílt az idős asszonyok szíve. Szerepe volt továbbá az új iránti fogékonyságnak, hiszen ami mellett mások elmentek, az őt megállította és kutatásra ösztönözte. Csak csodálni lehet azt a képességét is, hogy azonnal felismerte az anyag rendkívüli jelentőségét, és teljes szenvedéllyel gyűjteni kezdett.

Ehhez akkor nem kevés bátorság is kellett, hiszen az imákat (más-más okokból) eleinte mindenki gyanakvással fogadta: a rendszer, az egyház, a szakma. Hosszú időnek kellett eltelnie, amíg a téma érvényt szerzett magának, s még több idő telt el, amíg az életmű is megkapta érte a kései elismerést (számos kitüntetést, köztük 2001-ben a Kossuth-díjat).

Az archaikus népi imádságok a legendás Hegyet hágék, lőtöt lépék kötetben láttak napvilágot. Ennek egymást követő kiadásait az jellemzi, hogy „felfelé építkeznek”, azaz új anyaggal is bővülve mindig egymásra épülnek. Az 1974-ben Kaposváron megjelent első kiadás, a „kis Hegyet hágék” 137 imát tartalmazott, a Magvető által 1976-ban kiadott „nagy Hegyet hágék” 251-et, a Kalligram Kiadónál 1999-ben közzétett „pozsonyi Hegyet hágék” pedig 321-et. (A legújabb, ötödik kiadás ugyanitt jelent meg 2013-ban.) A fokozatos bővülés a bevezető tanulmányok sorára is áll: ezek rendre számot adnak a megtett útról s a téma újabb és újabb összefüggéseiről.

A gyűjtés és a közléte mellett Erdélyi Zsuzsanna a feldolgozás hatalmas feladataira is vállalkozott. Ennek eredményeképpen született meg az „Aki ezt az imádságot... Élő passiók” című monográfia (Kalligram, Pozsony, 2001), mely a műfaj középkori gyökereinek és európai elterjedésének sokféle ágazó kérdéseit feszegeti. Egy másik, Várhelyi Ilonával együtt kiadott kötete a műfaj fogadtatástörténetéről ad képet („...századokon át paptalanul...”, Szent István Társulat, Budapest, 2011). E sokrétű, súlyos összeállítás egyben az elmúlt négy-öt évtized történeti viszonyainak, kultúrpolitikájának és felszín alá fojtott szellemi törekvéseinek is kordokumentuma.

Az életművel kapcsolatban a nyelvtudomány felől közelítve is fel kell tennünk több megkerülhetetlen kérdést. Mit jelent az archaikus népi imádságok anyaga a nyelvészet számára? Mennyiben ismerte fel e tudomány annak jelentőségét? Hol tartunk a feldolgozás terén?

Az első kérdésre nézve tömör útbaigazítást ad a Visszatekintés című bevezető tanulmány egy félmondata: „ezek a szent öregek valóságos élő kódexlapok” (1999: 834). Maga a szöveg hagyomány ugyanis – amint a szerző sokszor és részletesen kifejtette – a középkori ferences lelkiségben gyökerezik, s közvetlen kapcsolatban áll a nyelvemlékek egész sorával, köztük az Ómagyar Mária-siralommal és a kódexirodalom világával. Pais Dezső már 1970-es hozzászólásában összefüggést tudott teremteni a „Memorialis” (112. ima) érthetetlen, szövegromlással alakult „iha meg alivan” fordulata és az ÓMS. „én jonhom alélatja” sora között, Erdélyi Zsuzsanna pedig az imák jegyzeteiben rendszeresen utal arra, hogy mely kódexekben lehet megtalálni egy-egy szövegnek sokszor meglepően közeli változatát. A nyelvi archaizmusok sokasága az olvasó számára eleve figyelmeztetés lehet arra nézve, hogy távoli korokból származó, bűvópatakszerűen fennmaradt nyelvtörténeti jelenségekkel találkozunk. A szerző summázata ezeket az összefüggéseket a következő történeti távlatba helyezi: „Magyarországon a szóbeliség őrizte meg a késő középkor nemzeti nyelvű vallásos költészetéből azt, amit szerencsésebb országokban az írásbeliség is” (1999: 776). Ebből az következik, hogy merőben új kutatási irányok nyílnak a nyelvtudomány különféle területei számára (vö. szókészlettan, jelentéstan, morfológia, szintaxis, szöveg- és pragmatika stb.).

A másik kérdésre választ keresve azt mondhatjuk, hogy az anyag jelentőségét felismertük, ám annak valódi számbavételétől még messze járunk. Készültek egyetemi szakdolgozatok, doktori disszertációk, tanulmányok egy-egy jelenséggel kapcsolatban, de a hatalmas örökség nyelvészeti feldolgozása még jórészt hátra van. Hadd osszak meg ehhez kapcsolódva (jellemző adalékként) egy kérdést, amely – utolsó telefonbeszélgetéseink

során – Erdélyi Zsuzsannát foglalkoztatta: lehetne-e szakembert találni annak a 18. századból fennmaradt, kéziratos „Ádám siralmá”-nak a nyelvtörténeti megközelítéséhez, amelyet ő a *Vigilia* 2000/1. számában közzétett?

E kivételes kutató fontos feladatának tartotta tudása megosztását. Megtapasztalhatuk ezt többször is, amikor – felejthetetlen élményt nyújtva hallgatóinak – előadást tartott az ELTE magyar szakos diákjai számára a „Magyar művelődés – magyar nyelv” című óra keretében. Ő, aki mestere volt a szónak, páratlan éleslátással tudott rámutatni arra is, hogy a múlt értékeinek megőrzésében milyen szerepe volt az „írástudatlanok felelősségé”-nek. A *Hegyet hágék utolsó*, 2013-i kiadásában így vall erről: „nemcsak a könyvtárak holt betűi tárolhatják a múlt értékeit, hanem az időfolyam sodorta élő szó ereje is fönntarthatja őket” – s ez a tudás sokszor jobban ellenállt a pusztításnak, mint kulturális javaink nagy része. „Isten áldja meg a messzi múltba vesző ősoket, a tudáshordozókat, a felmenők iránti tisztességtevőket, az értékmentőket” (12). Ezek közé tartozott Erdélyi Zsuzsanna is. Benne a magyar kultúra egyik nagy értékmentőjét tisztelhetjük.

KOROMPAY KLÁRA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Végső búcsú Ördög Ferencről*

Ördög Ferenc (1933–2015) a szívvel-lélekkel elkötelezett, jó tanár és tudós mintapéldája volt. Sokat és sokan tanultunk tőle – nem csak középiskolás fokon –, s tanulhatunk munkásságából ezután is. A Magyar Nyelvtudományi Társaság, s egyúttal a tudományos közösség, a nyelvész társadalom nevében búcsúzunk tőle.

Ördög tanár úr nyelvészként, névkutatóként páratlan munkabírással és szorgalommal kutatta kedves témáit, a még feltáratlan forrásokat – elsősorban az elmúlt évszázadok és az élő nyelv tulajdonneveit. Olyan kutatási célokat tűzött önmaga elé, s olyan időtávokban gondolkodott, amire napjainkban teljes kutatócsoportok és kutatóintézetek is csak ritkán vállalkoznak. A szívéhez legközelebb álló szakterület, a névkutatás a számára nem csupán nyelvtudomány, hanem a művelődéstörténet egyik ága, a honismeret alkalmas eszköze, az emberi gondolkodás megismerésének módja is volt. Bármely – a kutatásokban addig akár mellőzött – névtípust, mely ezekről vallhatott, figyelemre érdemesnek tartott; s mindent, ami ezek megismerését – s köztük különösen: mások kutatásait – segíthette, elvégzendő feladatnak tekintett.

Tudományos kutatói munkásságát, annak fő területeit önmaga így foglalta össze: Tulajdonneveink gyűjtése, kiadása, kutatása. Ezzel a címmel nyújtotta be ún. tézises, szakmai életművét röviden összegző értekezését az Akadémiának, s ennek alapján nyerte el – már nyugdíjas kutatóként – az akadémiai doktori címet. Kutatói érdeklődésének sok-

---

* A 2016. január 7-én Nagykanizsán, Ördög Ferenc búcsúztatásán elhangzott beszéd bővebb változata.

színüségét és tudományszervező tevékenységének gazdagságát jól reprezentálja e tézises összefoglaló (Névtani Értesítő 2011: 255–262), a cikkeiből összeállított Válogatott tanulmányok (Nagykanizsa, 2008), illetve az utóbbi kötetben közreadott szerzői bibliográfia is.

Életművének részletes áttekintésére és méltó értékelésére itt azonban nem vállalkozhatom. Hadd szóljak csak néhány, rá különösen jellemző témáról.

Az idősebb, nagy tekintélyű egykori pályatársat, Benkő Lorándot idézve: „aligha van még egy olyan magyar táj, illetőleg népcsoport, amelynek a névanyaga annyi figyelemben részesült volna [...], mint Zaláé. [...] itt értik és érzik a névanyag történelmi és társadalmi jelentőségét, a tájhoz és a néphez, a szülőföld múltjához és jelenéhez kötő erejét” (Magyar Nyelvőr 1982: 391). Hogy Zala megye „a nevek megyéje” – névtani szempontból talán a legjobban feldolgozott tája lett a magyar nyelvterületnek –, azt elsősorban Ördög Ferenc érdemének tekinthetjük.

Ördög tanár úr egyik szervezője, a gyűjtés irányítója volt a Zala megye földrajzi neveit egykor közzétevő nagyszabású kötetnek. A hazai és nemzetközi elismerést egyaránt kivívó, máig példaértékű mű egy országos méretűvé, s egyúttal nemzeti üggyé vált helynévgyűjtő mozgalom elindítója lett. Ördög tanár úr e munkálatok egyik fő szervezője maradt, s összességében fél Magyarország földrajzinév-anyagának közzétételében vett részt. Azt, hogy ez a hatalmas névanyag ma immár egy korszerű, digitális nemzeti helynévtár (vö. <http://mnh.unideb.hu>) alapjait is képezheti, nem kis részben neki köszönhetjük.

Bár évtizedeken keresztül foglalkozott a magyar helynevek ügyével – gyűjtésével és vizsgálatával –, tudományos érdeklődése mégis inkább a személynevek kutatására irányult. Az elsődleges terepet itt is szűkebb páttriája jelentette számára. Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén című, egykori kandidátusi értekezése máig páratlan szakmunka a maga műfajában, állandó hivatkozási alap a szakirodalomban. A 18. századi Zala megyei egyházlátogatási jegyzőkönyvek személynévanyagának közzététele két évtized munkáját igényelte tőle, de a megjelent kötetek szintén párjukat ritkító forrásai történeti névkutatásunknak. Őriási vesztésére, hogy e hatalmas, általa kiválóan ismert névanyag módszeres, monografikus feldolgozására – amint azt pedig kezdetől fogva tervezte – nem maradt már ideje. Előkészületeit résztanulmányok sora örökölte meg számunkra, számos jellemző vonását tárva fel így is a kor, illetve a terület személyneveinek, egykori társadalmának és műveltségének.

A történelmi és kulturális örökség feltárását, illetve a mások munkáját segítő szándék indította arra is, hogy tervbe vegye Csánki Dezső történeti földrajza mutatókötetének elkészítését. A Csánki-mű helynévadatainak mutatókötetét sikerült is megjelentetnie. Kéziratban maradt azonban, csaknem kiadásra készen, a másik nagyszabású munka, e kötet párja: a történeti földrajzi alapmű személynévanyagának mutatója. Ennek befejezését, megjelentetését immár feladatként hagyja örökül a következő nemzedéknek. Bízunk benne, hogy lesz lehetőség a méltó megjelentetésére.

Ördög tanár urat többfelé várták a feladatok: több egyetemen is oktatott élete során, s évtizedeken át dolgozott félállású kutatóként az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Tudományos pályafutása mellett azonban egész életében hű maradt a nagykanizsai gimnáziumhoz, ahol négy évtizeden át oktatta diákjait a magyar nyelv és irodalom ismeretére, rejtelmeire, szépségeire. A diákoknak honismereti, népnyelvel és névkutatással foglalkozó szakkört szervezett, s tanítványainak arra érdemes dolgozatait, pályázatokra készült munkáit is igyekezett megjelentetni. Pedagógusként, szakfelügyelőként, igazgatóhelyettesként, az iskolai évkönyv szerkesztőjeként hasonló lelkiismeretességgel dolgozott. Miután nyugdíjba ment, a városi könyvtár honismereti szakkönyvtárosaként tevékenykedett tovább.

Ördög Ferenc kutatói arcképe nem lenne teljes, ha nem szólnánk a tudományos közéletben vállalt feladatairól is. Csupán két momentumra utalva ezúttal: a Magyar Nyelvtudományi Társaság Választmányának 1965 óta volt hűséges tagja, s megalapításától elnöke a Pais Dezső-emlékermet és -díjat odaitélő bizottságnak. A díjat Zala megye éppen az ő kezdeményezésére alapította egykori nagy szülöttjének, a nyelvész akadémikus Pais Dezsőnek az emlékére, s adományozza azt egy-egy kimagasló nyelvész életpálya rangos elismeréseként azóta is. Hogy a díj az arra legméltóbbak elismerésévé vált – Ördög tanár úr maga is elnyerte a kitüntetést –, arról az általa szerkesztett, a legutóbbi Pais-emlékülés anyagát és a Pais-díjasok sorát bemutató kötet is hű képet nyújt. A Pais-díj mostantól nem csupán Pais Dezsőnek, de a méltó utódnak, Ördög Ferencnek, az MTA doktorának emléket is örizni fogja a jövőben.

Ördög tanár urat őszinte, szívből jövő tenni vágyás, kötelességérzet, nagy munkabírárság és szorgalom, segítőkészség, megbízhatóság, széles körű tudás és szerénység, jó kedély és emberség jellemezte. Tudása és embersége egyaránt példát adott, és egyaránt hiányozni fog mindnyájunknak.

Tisztelt Tanár úr! Kedves Feri bácsi! Isten Veled, nyugodj békében!

FARKAS TAMÁS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bíró Ferenc 70 éves*

Kedves Ünnepekt, tisztelt Kollégák! Igen nagy megtiszteltetés a számomra, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság, valamint annak Névtani tagozata, továbbá az Eszterházy Károly Főiskola nevében köszönhetem Bíró Ferenc tanár urat, vagy ahogyan magunk közt szólítani szoktam, Feri bátyámat 70. születésnapja alkalmából. Emlékezetes pillanat számomra, amikor majdnem pontosan 20 évvel ezelőtt, 1995 szeptemberében az egri tanárképző főiskola dísztermében a gólyáknak szóló tájékoztatón Bíró Ferenc tanár úr mondta el a magyar nyelvészeti tárgyakkal kapcsolatos tudnivalókat, s rögtön utána fel is lehetett iratkozni az ő szemináriumaira. Derűs, kedves, nyugodt személyisége azonnal szimpátiát ébresztett bennem, és jelentkeztem a fonetikaórájára. Később dialektológiát, névtant, nyelvtörténetet hallgattam tőle. Nem véletlenül kezdtem laudációmatt ezzel a személyes élménnyel, hiszen Bíró tanár úr pályáját mindvégig két fő irány jellemezte: az egyik a szülőföld nyelvének (mindenekelőtt helyneveinek) gyűjtése és kutatása, a másik pedig a tanítás, az oktatás-nevelés.

A szülőföld az Alföldet, a Nagy-Sárrét délkeleti felét jelenti, hiszen Bíró Ferenc Körösladányban született, 1945-ben. 1965–1969 között az Egri Tanárképző Főiskola magyar–oroszlakos hallgatója volt. Pályája kezdeti szakaszában az oktatás-nevelésé volt a fő szerep, tanári munkáját még főiskolásként, a Körösladányhoz közeli Mezőberényben kezdte, ahol 1972-ig tanított. Közben, 1971–1973 között az Eötvös Loránd Tudományegyetemen egyetemi oklevelet, később doktori fokozatot szerzett. 1972 és 1976 között

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén, 2015. november 17-én.

szülővárosában tanított a Tüköry Lajos Általános Iskolában, ahol a magyar szakosok munkaközösségének a vezetője volt. Már ekkor komoly szakmai sikereket ért el, hiszen szakföldrajzi versenyek járási, megyei és országos győzteseinek és helyezettejének a felkészítő tanára volt. 1976–78-ig a ladányi Petőfi Sándor Művelődési Ház igazgatója volt, közben középiskolai tanárként is dolgozott esti tagozaton. 1978–79-ig a közeli Ecsegfalván általános iskolai tanár, majd 1979–85-ig a Kulich Gyula Középiskola Fiúkollégiumának tanára Békéscsabán. Mindez sokszínű pedagógiai tapasztalatot jelentett számára, azonban közben szakadatlanul gyűjtötte az ottani helyneveket.

1985-ben fordulat következett a pályáján: az akkori Ho Si-Minh Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének vezetője, Fekete Péter adjunktusi állást ajánlott neki. Főiskolai oktatómunkája mellett Körösladány, Köröstarcsa és Mezőberény élő és történeti helyneveit gyűjtötte össze és dolgozta föl. 1991-ben már főiskolai docens az akkor már Eszterházy Károly nevét viselő tanárképző főiskolán. 1993-tól az évtized végéig a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének országos és határon túli magyar nyelvjárásgyűjtésén évente két alkalommal hallgatói csoportok vezetője volt. 1996-ban védte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetemen kandidátusi értekezését, melynek címe Mikrotoponimák helynévalkotó lexémái. Ezután (1997-ben) kapta meg főiskolai tanári megbízását.

Mindeközben a szülőföld iránti elkötelezettsége töretlen: legjelentősebb publikációi Körösladány, Köröstarcsa és más Békés megyei településekhez köthetők. 1999–2000 között ő szerkeszti a Körösladányi hely- és népismereti dolgozatok három számát. Ugyanakkor érdeklődési köre kiterjed szociolingvisztikai, dialektológiai és nyelvtörténeti témákra is. Tudományos teljesítményét jól jellemzik a publikációs adatok: négy önálló kötete, több mint félszáz tanulmánya, számos recenziója mellett jelentős könyvek szerkesztője, valamint fontos hazai és nemzetközi konferenciák aktív előadója. A 2000-es években számos doktori cselekményben vett részt mint bíráló vagy bizottsági tag. Monográfiái megmutatják fő érdeklődési területeit: Körösladány helynevei (1999), Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében (2002), Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere (2004), Felsőnyárad nyelvjárása a 20. század végén (2011). Több tudományos közleményében foglalkozott a személynevekkel is (Személynevek Körösladány földrajzi neveiben, Körösladány 18. századi keresztnevei, Többelemű személynevek a 18. századi Tiszaszőlősen, Háromtagú személynévkapcsolatok a 18. századi Körösladányban stb.). Szociolingvisztikai tárgyú cikkei is jelentek meg (Egri szakmunkástanulók megszólításformái, Adalékok a magyar nyelv csehországi helyzetéhez és állapotához, Megszólításformák Heltai Gáspár Dialógusában, Prágai magyar fiatalok nyelvhasználat a világhálón stb.). A néprajzi búvárlatok természetesen terelik a kutatót a dialektológiával való foglalkozás felé: Bíró Ferenc több nyelvjárás témájú cikk szerzője is (Nyelvjárás jelenségek Körösladány helyneveiben, Nyelvjárás, nyelvhasználati jellegzetességek Felsőnyáradon, Mai palóc nyelvjárások igeragozásának jellemzői stb.). Nagyon megtisztelő számomra, hogy tanítványként több cikk, valamint monográfia megszületésében is segédkezhettem, a nyelvtudományi kutatás nok csínját-bínját a közös munkálkodás során sajátítottam el.

Bíró tanár úr külföldön is dolgozott: 2000 és 2006 között a budapesti Nemzetközi Hungarológiai Központ, illetve a Balassi Bálint Intézet fő- és részmunkaidős közalkalmazottja, ugyanakkor a prágai Károly Egyetem Magyar Filológiai Tanszékének egyetemi docense volt. Közben, 1999–2004-ig a Személy- és helynévizsgálatok Magyarországi keleti régióiban című OTKA-pályázat témavezetője volt, amelynek keretében jelentős

monográfiákat is megjelentetett. Prágából hazatérve folytatta főiskolai oktatómunkáját, valamint egyre aktívabban vett részt a tehetséggondozásban, több, előkelő helyezést elért OTDK-dolgozat témavezetője volt.

Ez utóbbi tény mindennél jobban megvilágítja Bíró Ferenc munkásságának a lényegét: tanár és tudós, tudós és tanár. A kettő sosem volt szétválasztható pályáján: fiatal tanárként is gyűjtötte, feldolgozta szülőföldje nyelvi kincseit, főiskolai oktatóként pedig mindig nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy hallgatóival kiváló kapcsolatokat ápoljon, felfedezze, kutatómunkára buzdítsa a tehetségeket. Őszinte kíváncsisággal és szeretettel fordult mindig diákjai felé, magam is személyesen tapasztaltam, hogy Bíró tanár úrral mindig lehetett beszélgetni, tőle mindig lehetett segítséget kérni. Oktatói munkájára a rendkívüli igényesség, alaposság, a tudomány alázatos tisztelete jellemző. Ugyanakkor a felsőoktatásban sem felejtette el soha, hogy tanárként példaképnek is kell lennie: emberi, erkölcsi kvalitásai mindig mintául szolgáltak hallgatóinak. Azt kívánjuk őszinte szívvel, hogy ez a példa még sokáig fennmaradjon: jó egészséget, további termékeny éveket az ünnepeltnek!

KALCSÓ GYULA
Eszterházy Károly Főiskola

Hónyi Ede 80 éves*

Tisztelt Ünnepelt, tisztelt Előadó, tisztelt Megjelentek!

A mai napon azért gyűltünk össze, hogy megünnepeljük Hónyi Ede 80. születésnapját. A laudációnak tartalmaznia kell az ünnepelt életrajzát is. Ezért megemlékezésemet evvel kezdem.

Hónyi Ede Rákoshelyen (ma Budapest) született 1935. augusztus 29-én, a mohácsi vész napján. Apja földmérőmérnök (geodéta), anyja háztartásbeli. Két házasságából egy-egy fia született. Felesége: Stephanides Éva angol nyelvész, főiskolai docens.

Középiskoláit a Ciszterci Rend budai Szent Imre Gimnáziumban kezdte. Érettségit az államosított jogutód József Attila Gimnáziumban tett (1953). Egyetemre nem vették fel, így földmérőmérnökök mellett figuráns, majd a Széchényi Könyvtárban altiszt (könyvtári segéderő) lett (1953–1955). Napi 8 órás kartográfiai szaktanfolyamot végzett 1955–56-ban.

1957-től a Kartográfiai Vállalatnál térképrajzolóként kezdte, majd végigment a ranglétrán (bakától a tábornokig). Szerkesztő, ellenőr, irányító és felelős szerkesztő, majd kiadói osztályvezető (16 évig), végül főszerkesztő lett. Belépett a kartográfusok és a geodéták egyesületébe, továbbá a földrajztudományi, majd a nyelvtudományi társaságba. Meghívott előadóként – rövid ideig – az ELTE Térképtudományi Tanszékén is tanított.

Térképészként főleg várostérképek, továbbá falitérképek, térképes levelezőlapok és különféle atlaszok készítésével foglalkozott. Legjelentősebb munkája az általános iskolák számára készített Képes Történelmi Atlasz, amelyet 20 éven keresztül kötelezően használtak az ország összes általános iskolájában. (Hozzávetőleg kétmillió példányban jelent meg.)

*Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén, 2015. december 10-én.

Közben, hetedik (!) felvételi vizsgáját követően, esti tagozaton elvégezte az ELTE magyar–könyvtár szakát (1963–69). Szakdolgozatában a földrajzi nevek akadémiai helyesírásának történetét dolgozta fel.

Hosszabb ideig tagja volt a Geodézia és Kartográfia, valamint a Földrajztanítás című folyóiratok szerkesztőbizottságának. Számos kartográfiai és nyelvészeti szakcikket jelentetett meg. A térképészeti kitüntetések sorát kapta meg. Kartográfiai tevékenysége alapján megkapta a Művelődési Minisztérium, majd a Földművelődési Minisztérium Kiváló munkáért kitüntetését, végül a rangos Fasching Antal-díjjal tüntették ki. A Térképészek és Földmérők Társasága örökös tagjának választotta. – Semmilyen pártnak nem volt és ma sem tagja. – Katona sem volt.

Nyelvészként a helyesírás és ezen belül a földrajzi nevek helyesírása érdekelte. 1963-ban lett a Földrajzinév-bizottság alapító tagja, ahol közel 40 évig tevékenykedett. A Helyesírási Bizottságban 1965-ben földrajzi névi szakértőként kezdte, és a bizottság névváltozásait követve a mai napig is ebben a bizottságban tevékenykedik.

A földrajzi nevek és megjelölések szabályait Fábián Pállal és Földi Ervinnel közösen, az MTA jóváhagyásával, az Akadémiai Kiadó 1965-ben jelentette meg. A fenti három szerző 1998-ban a bővített, alaposabban kidolgozott A földrajzi nevek helyesírása című munkát készítette el. (Ez több kiadást is megért.) Ezt a szabályrendszert használja ma is a földrajzinév-írás és az akadémiai helyesírás 12. kiadása. Már a 11. kiadás előkészítésén is dolgozva két tervtanulmányt is írt (az ábécéről, valamint a földrajzi nevek helyesírásáról). – Közben kisebb kitérők is voltak, amelyeknek a nyomait a kémiai, az ásványtani, a botanikai és a zoológiai szakhelyesírások tanúsítják.

Nyugdíjba 1995-ben ment. Kartográfiai nyugdíjazása után, 1995-től 13 tanéven keresztül a székesfehérvári Kodolányi János Főiskola docenseként, majd címzetes docenseként a Kommunikáció Tanszéken teljes állásban magyar nyelvet és helyesírást tanított. Mindkét foglalkozását (a térképészetet és a nyelvtanítást) hivatásszerűen, örömmel művelte és szerette.

Tisztelt Tanár Úr! Kedves Ede! Amit eddig elmondtam, az mind száraz tény. Rejtve ugyan benne volt a szövegben, de nem biztos, hogy mindenkiben tudatosult, hogy Hőnyi Ede több mint 50 évig volt a Helyesírási Bizottság leghűségesebb tagja. Mindig ráért, mindig jött, mindenre emlékezett. Tudta, és ma is tudja, hogy egy-egy szabályponttal kapcsolatban mit mondott Pais Dezső, Keresztury Dezső, Fábián Pál vagy Deme László. De nagyszerűen tudta a helyesírást is, talán még jobban, mint mi, mert ha egy téma előkerült, azonnal mondta azt a szabálypontot, amelyben szó volt a kérdésről. 75 éves kora körül már mondogatta sokszor, hogy talán jó lenne már abbahagyni a bizottsági munkát, de megígérte, hogy míg meg nem jelenik A magyar helyesírás szabályai 12. kiadása, biztosan marad. S maradt, és jött akkor is, amikor nagyon nehezeze esett.

Az üléseken mindenről határozott véleménye volt, s ezt egyenesen meg is mondta, de mindig hangsúlyozta, hogy tiszteletben tartja mások véleményét is. Az egyenességről, szókimondásról még kínos esetekben sem mondott le. A Magyar Nyelvi Osztályközi Bizottságban (valaha Helyesírási Bizottság), s különösen az úgynevezett munkabizottságban ő volt a társaság lelke. Sajátos humora mindig jókedvre derített mindenkit. – Jó volt vele lenni.

Kedves Ede! Köszönjük, amit tanultunk Tőled szakmailag és emberileg is. Várunk továbbra is az üléseinkre!

KESZLER BORBÁLA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Gyümölcsstermő pálmák nevei

Nemcsak a datolya-, a kókusz- vagy a banánpálma terem gyümölcsöket, még számos pálmafa hoz ehető terméseket. A pálmavirágúak rendjének egyetlen családja a pálmafélék (*Arecaceae*) 212 nemzetséggel, mintegy 2800 fajjal. A pálma termése a virágzatból fejlődik ki, és ennek megfelelően fürtökben fejlődik. A termés bogyó, makk vagy csonthéjas, apró, de egészen nagy is fejlődik.

aranygyümölcspálma – *J. Chrysalidocarpus lutestens* (P. 336). Madagaszkáron őshonos, de másutt is meghonosították. Bogyós termése főleg a madárfajok tápláléka.

A ném. *Goldfruchtpalme* 'ua.' (EW. 153) tükörfordítása. Megvan az angolban is a *golden fruited palm* (EL.), azaz 'aranygyümölcsű pálma'. A névadás alapja az érett gyümölcsök sárgás, szép arany színe. Hasonneve az *aranypálma* (P.). Egyéb idegen nyelvi nevei ugyanígy színre utalnak; vö. ang. *golden-yellow palm* (W. *Dypsis lutescens*) 'arany-sárga pálma', ném. *Goldblattpalme* (PN.) 'aranylevelű pálma', mal. *pinang kuning*, 'sárga dió', or. *хризалидокарпус желтоватый*, 'sárgás hrizalidokarpusz', jap. *kogane yake yashi*, ki. *huang ye zi* 'arany, sárga levelek', fr. *palmier cane d'or* (uo.), ang. *golden cane palm* 'aranynád pálma', mert a levélnyel sárgás narancsszínű, *yellow palm* 'sárga pálma', *golden feather palm* (<http://plantsrescue.com>), 'aranytoll pálma', mert a fatörzs tetején íves toll alakúak a hosszú levélnyélen nőtt sárgászöld levelek.

Ugyancsak az érett gyümölcs színére utal a latin *lutestens* faji terminus, 'sárgává lesz' (< lat. *luteus* 'sárga') értelmű. A latin szaknyelvi *Chrysalidocarpus* (BZ. 1878: 36) nemzetségnév leíró jellegű, a lat. *chrysalis* 'arany lepkék' (< gör. *khrüszallisz* 'ua.' < *khrüszosz* 'arany') és a gör. *karposz* 'gyümölcs' szavak összetételével alkotott, e pálma gyümölcse hasonlítható a lepkéhez. Az angolban is használatos a latin terminus alapján *butterfly palm* (GRIN.), *golden butterfly palm*, *yellow butterfly palm* (EL.), azaz 'pillangópálma', 'arany pillangópálma', illetve 'sárga pillangópálma' elnevezése. Az ang. *cane palm* (uo.), or. *тростниковая пальма* (PN.), ang. *golden cane palm* (W. *Dypsis lutescens*), vagyis 'nádpálma', 'aranynád pálma' név magyarázata az, hogy a kifejlett pálma törzse gyűrűs. Ezen alapul ang. *bamboo palm* (EL.), braziliai port. *areca-bambú* (GRIN.), azaz 'bambuszpálma', illetve 'arekabambusz' neve is. Az aranygyümölcspálma őshonosságára utal a földrajzi névvel alkotott ang. *Madagascar palm* (uo.) elnevezése.

borpálma – *J. Raphia vinifera* (P. 478). A trópusi Afrikában őshonos. Nagy, barna, pikkelyes héjú, jóízű gyümölcse egész éven át gyűjthető. Magva olajtartalmú.

Magyar neve *bortermő rafia* 'Raphia vinifera' (PallasLex. *Rafia*), *borpálma* (RévaiLex. *Raphia*; MNöVsz. 27). A fajnév a ném. *Weinpalme* 'ua.' (BBC. 18: 35; GRIN.; HARTERT 1901: 138) tükörfordítása. Több európai nyelvben is használatos szó szerint megfelelő terminus; vö. ang. *wine palm*, fr. *palmier à vin*, dán *vinpalme*, holl. *wijnpalm* (PN.), aszorb *winowa palma* 'ua.' (W. *Wšédna winowa palma*). A névadás szemléleti háttere az, hogy ennek a pálmának a nedvéből alkoholtartalmú ital készíthető. A cukros nedvből erjesztett pálmabor az úgynevezett *kogelbor* (RévaiLex.). A latin szaknyelvi *vinifer*, *vinifera* 'bor-

artepithetont Linné a borszőlőre alkalmazta, előtte már BAUHINNál (1623: 299) olvasható a középlat. *vinifer* (< lat. *vinum* 'bor', *-fer-* '-hordozó') szó. Ez a faji jelzője a borpálmának is, az átvitel oka a fentiekből világos. A latin binómen megfelelője a borpálma ol. *raffia vinifera* (PN.), illetve litv. *vyninė rafija* (W. *Vyninė rafija*) neve. Kínában *jiū yē* (EL.) néven ismerik, ennek 'bor-kókuszdió' a jelentése.

Társneve a *bambuszpálma* (P. 478), az ang. *bamboo palm* 'ua.' (GRIN.; HARTERT 1901: 138) tükörfordítása. A faj honosságára utal ang. *african bamboo palm*, *african wine palm* (uo.), *West african piassava palm* (EL.; *african piassava*: BullMisc. 1887, 24: 169) és sv. *västafrikansk rafiapalm* (GRIN.), azaz 'afrikai bambuszpálma / borpálma', és 'nyugat-afrikai piassavapálma / rafiapálma' elnevezése. Származására és a háncsanyagára is utal a faj ang. *West african bass fibre* (W. *Raphia vinifera*; *african bass*: BullMisc. 1887, 24: 169, 49: 1), vagyis 'nyugat-afrikai háncsrost' neve. Borterméke *bourdon* (PallasLex. *Rafia*) néven ismeretes. A németben volt is a borpálmának *Burdäo-palme* (ArchPharm. 1884, 734) neve.

cukorpálma – *J. Arenga pinnata* (P. 63). A trópusi Ázsiában őshonos. A csonthéjas, gömbölyded, lédús gyümölcs ehető, de megfelelően kell elkészíteni, mert csípős.

Magyar neve *cukorpálma* 'Arenga saccharifera' (PallasLex.), *cukor pálma* 'ua.' (Növsz. 226), *cukorpálma* 'Arenga pinnata' (MNövsz. 40). Neve a ném. *Zuckerpalme* 'ua.' (EW. 74; PLex. 19: 715) tükörfordítása. Számos nyelvben használatos szó szerinti megfelelője; vö. fr. *palmier à sucre*, sv. *sockerpalm* (GRIN.), ang. *sugar palm* (WAC.; BROWN – MERRIL 1919: 27; MERRIL 1921: 82), holl. *suikerpalm*, ol. *palma da zucchero*, or. *сахарная пальма*, sp. *palma de azúcar*, ar. *nakhlet es sukkar* (PN.), le. *palmaq cukrowq*, tör. *şeker palmiyesi* 'ua.' (W. *Arenga pierzasta*). A pálma virágzásban lévő termő hajtásának édes nedvének íze a névadás szemléleti háttere. A lecsapolt folyadékból ugyanis elpárologtatják a víz nagy részét, majd kihűtik a szirupot, és tömbökbe kristályosítva cukrot állítanak elő. Erre a pálmacukorra utal a faj le. *arengq cukrowq*, *sloczq cukrowq*, *winosloczq cukrowq* (uo.) és ang. *black sugar palm* (PN.) elnevezése, valamint a lat. *saccharum* 'cukor', *-fer* '-hordozó') faji jelző is.

Társneve a *gomuti-pálma* (PallasLex. *cukorpálma*), részfordítással került a botanika magyar szaknyelvébe; vö. ném. *Gomuti-Palme* 'ua.' (GRIN.). Szó szerinti megfelelője az ang. *gomuti palm*, holl. *gomotoepalm*, port. *gomuteira* (uo.), ol. *palma gomuti* és az or. *пальма гомуту* 'ua.' (W. *Сахарная пальма*). A korábbi latin szaknyelvi *Gomutus* szinonim generikus névből való az előtag. A ma érvényes latin szaknyelvi *Arenga* nemzetségnév a cukorpálma Indonéziában használatos *arèn*, *tarèn* (EW. 74) nevéből származik. Megvan a faj ang. *arenga palm* (WAC.), *areng palm* és holl. *arengpalm*, *arenpalm* (EL.) nevében is. A 'szárnyas' jelentésű latin *pinnata* faji jelző a nagy, szárnyas levelekre utal, akárcsak or. *аренга перистая* (W. *Сахарная пальма*) elnevezése.

A földrajzi névvel keletkezett ném. *Molukken-Zuckerpalme* (GRIN.) neve arra utal, hogy Malukun (indonéz szigetcsoport Sulawesi és Új-Guinea között) igen nagy számban nő. Gyűrűzött törzse az alapja le. *arenga pierzasta*, illetve *sloczq pierzastq* (W. *Arenga pierzasta*) elnevezésének. A levélköpenynél lévő kemény szálakat sokoldalúan hasznosítják, a fekete színű szálakra utal a cukorpálma ol. *palma dalla fibra nera* (uo.) és ang. *black-fiber palm* (GRIN.), azaz 'feketerost-pálma' neve. Kisebb mértékben szágót is nyernek a cukorpálma belsejéből, ezért kapta ang. *Malay sago palm*, ném. *Sagwire-Palme* (uo.) és holl. *sagoeweerpalm* (EL.) nevét. A *szágó* (PallasLex.) pálmaliszt vagy keményítő, neve nemzetközi szó; vö. sp. *sagú*, port. *sagu*, fr. *sagou* stb., a végső forrás az indon. *sagū* 'ua.' (EW. 551).

elefántcsont-pálma – *J. Phytelephas macrocarpa* (P. 79). Dél- és Közép-Amerikában őshonos. A termés édes gyümölcsűsát nyersen fogyasztják, lének is feldolgozzák.

A neve *elefántpálma* (PallasLex.; RévaiLex.), *elefántcsont pálma* (Növsz. 92; MNövSz. 76), *elefántcsontpálma* (MNövSz. 76). A ném. *Elfenbeinpalm* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője a sv. *elfenbenspalm*, a sp. *palma de marfil* (uo.), a dán *elfenbenspalm* (LH.) és a norv. *elfenbenspalm* 'ua.' (PN.). A névadási szemlélet hátere az, hogy magja éretten csontkemény, fehér színű, földolgozva az elefántcsonthoz hasonlatos. Gombokat, dísz tárgyakat faragnak belőle. Volt is a latin nemzetségnévnek *Elephantusia* Willd. szinonimája. Az érett mag *elefántcsontdió* (PallasLex.; RévaiLex.), *korosszus- v. koruszkó-dió, növény-elefántcsont* (RévaiLex. 6: 291). A RévaiLex. szerint 1826 óta kereskednek vele ilyen néven.

Társneve a *taguafa* (PallasLex.; RévaiLex. 6: 291), forrása a sp. *tagua* 'ua.' (EL.). A szó átkerült az angolba is; vö. ang. *tagua palm* 'ua.' (GRIN.). A csontkemény, úgynevezett növényi elefántcsont neve a *tagua*, Peruban a sp. *yarina* (uo.). Mivel az elefánt vadászatát sokfelé betiltották, a különben is jóval alacsonyabb árú növényi elefántcsont helyettesíti a szegény óriások agyaráit, a csontkemény héjú mag a vilá piacon keresett termék, mióta az elefántcsont kereskedelmét korlátozták.

A ma érvényes *Phytelephas* generikus név is az ókori gör. *phüto* 'növény-' és az *elephas* 'elefánt' szó összetételével alkotott. A növény-elefántcsont terminus a sp. *marfil vegetal* (uo.), ang. *vegetable ivory*, fr. *ivoire végéтал* (PN.) megfelelője, és erre utal a faj fr. *palmier à ivoire*, ang. *ivory palm* (uo.), *ivory nut palm* (EL.), azaz 'elefántcsont/dió/-pálma' neve is. A ném. *Steinnußpalm* (GRIN.) társnévének 'kódió-pálma' a jelentése, ugyancsak az értékes nyersanyag, a szárítás után nagyon kemény mag az alapja. A 'nagy gyümölcsű' jelentésű lat. *macrocarpa* (< gör. *makrosz* 'nagy', *karposz* 'gyümölcs') faji jelző pedig az emberfej nagyságú, 13 kg tömegű termés-zsákokra utal, akárcsak a faj ang. *large-fruited ivory palm* (PN.), cs. *slonovník velkoplodý*, észt *suureviljaline vandlipalm* (LH.) és le. *sloniak wielkoowocowy* (W. *Sloniak wielkoowocowy*), azaz 'nagy gyümölcsű elefántcsont-pálma' elnevezése.

karnaubapálma – *J. Copernicia prunifera / cerifera* (P. 342). Brazíliában és a Karib szigeteken honos. Gyümölcsét az indiánok fogyasztják. A virágzati torzsája is ehető.

A 19. századtól adatható név a magyarban: *karnauba* (PallasLex.), *karnaubapálma* (RévaiLex.), *karnaub-pálma* 'ua.' (MNövSz. 96). Nemzetközi szó; vö. ang. *karnauba palm*, ném. *Karnaubapalm*, sv. *karnaubapalm* (GRIN.), fi. *karnaubapalmu*, dán *karnaubapalm* (PN.), sp., kat. *carnaúba, palma carnaúba*, port. *carnaúba, carnaíba* (W. *Carnaúba*), észt *karnaubapalm* 'ua.' (LH.). A faj őshazájában beszélt braziliai port. *carnauba* 'ua.' (uo.) a végső forrás. A fajnév alakváltozata a braziliai port. *carnaubeira* 'ua.' (uo.), ennek megfelelője az ang. *carnaubeira palm* és a sp. *carnaubeira* 'ua.' (W. *Copernicia prunifera*).

Magyar társneve a *brazíliai-viaszpálma* (P. 138), illetve *viaszpálma* (MNövSz. 204). A *viaszpálma* terminus szó szerinti megfelelője számos nyelvben használatos; vö. ang. *wax palm* (GRIN.), ném. *Wachspalm*, fr. *palmier à cire* (PN.), braziliai port. *palmeira de cera*, cs. *palma vosková* (LH.), sv. *vaxpalmen* 'ua.' (W. *Vaxpalm*). A faj dán *karnaubavokspalmen* (uo.), ném. *Karnauba-wachspalm* (EW. 509), ang. *carnauba wax palm* (EL.) és fr. *palmier à cire carnauba* (PN.) elnevezésének jelentése is 'karnauba-viaszpálma, jap. *burajiru rou yashi* (uo.) neve 'brazil viaszpálma', litv. *vaškinė kopernicija* (W. *Vaškinė kopernicija*) neve pedig 'viaszos Kopernikuszpálma'. A nevek alapja az, hogy a levéllemezek felső oldalán vastag pikkelyekben viaszréteg halmozódik fel, amely főzéssel elválasztható. Igen hasznos növényi viasz az úgynevezett karnaubaviasz (RévaiLex.). A latin *cerifera* (< lat. *cera* 'viasz'; *-fer* 'hordozó') faji jelző ugyancsak erre utal.

Volt e fajnak *Kopernikuszpálma* (PallasLex; MNövSz. 107), *Kopernikus pálmája* (Növsz. 65), társneve is, ma nemzetségnév a *Kopernikusz-pálma* (P. 147). A *Copernicia* genuszt a híres csillagász, Nikolaus Kopernicus (1473–1543) tiszteletére nevezték el. A latin szaknyelvi *prunifera* (< lat. *prunum* 'szilva', *-fer* '-hordozó') faji jelző pedig a gyümölcsnek a szilvákhoz való hasonlóságára utal. A sp. *palma redonda* (LH.) neve 'kerek pálma'.

kötélpálma – *J. Attalea funifera* (P. 151). Kelet-Brazíliában endemikus. Tojás alakú, rostos gyümölcse három ehető, csontkemény, olajtartalmú magvat tartalmaz.

Magyar neve 1893-tól adatható: *kötélpálma* (PallasLex. *Attalea*; vö. RévaiLex. 2: 266; MNövSz. 111). Az elnevezés *kötél* előtagjának az a magyarázata, hogy a pálma levélhüvelyének rugalmas, szívós rostja a szárazság és a nedvesség minden változásának igen ellenálló, ezért könnyű, de nagyon tartós kötelek készülnek belőle. Gazdaságilag fontos, vízálló rostjára utal a kötél szó megfelelőjével a latin szaknyelvi *funifera* (< lat. *funis* 'kötél', *-fer* '-hordozó') faji jelző is. Az oroszban ugyancsak *атталея верёвочная* (LH.), azaz 'kötéltattalea' a neve, a latin binóment fordították le.

A hasonlóság alapján magvának a *lisszaboni kókuszdió*, valamint a *kis kókuszdió* (PallasLex.) nevet adták, az utóbbi a ném. *Coquilla-nuß* 'ua.' (AG. 1848, 396), *Coquillanüsse* (BBC. 537) fordítása, amely a sp. *coquilla* 'ua.' (PN.) szóból származik. A 'dió' jelentésű ném. *Nuß*, tbsz. *Nüsse* magyarázó elem az összetételben. Rostjának társneve a *monkeyfüve* (PallasLex.) volt, amely az ang. *monkey grass* 'ua.' (W. *Monkey grass*) részfordítása. A hosszan lecsüngő, szálas rostjaira utal a pálma fr. *palmier à fibres du Brésil* (PN.), észt *nööri-ataaleapalm* (LH.) és fr. *attalée à cordes* (GRIN.), azaz 'brazíliai rostpálma', 'zsinór-attaleapálma', valamint 'húros babasszupálma' elnevezése is.

A kötélpálma honossága az alapja a brazíliai földrajzi névvel alkotott ném. *Bahia-Piassavapalme* (EW. 86), ang. *Bahia piassava palm* és port. *piacaba da Bahia* (GRIN.) fajnevének, a kötélpálma értékes rostját főleg Bahiából szállították, az 1880-as években 2000 tonnát exportáltak onnan évente. Az ang. *coquilla-nut* (uo.), *coquillo oil palm* (PN.), a mag sp. *coquito*, *coquilla*, *coquillo* (uo.) nevének átvétele. A végső forrás a brazíliai port. *coqueiro* 'ua.' (EL.), tulajdonképpen 'kókuszdió'. További neve a brazíliai port. *piacabaraiteira* (LH.), azaz 'kúszó piasszáva' és a kí. *ya ta zong* (PN.). Az *Attalea* nemzetséget III. Attaloszról, Pergamon mesés gazdagságú királyáról (i. e. 138–133) nevezték el, aki botanikai tanulmányokat folytatott, kertészeti és mezőgazdasági művek szerzője.

mézeskalácpálma – *J. Hyphaene thebaica* (P. 399). Afrikában, főleg az Arab-félszigeten gyakori. Gyümölcse alma nagyságú, sárgásbarna, egy magot tartalmaz.

Neve az ang. *gingerbread palm* 'ua.' (WAC.) tükörfordítása. Megvan a franciában is a *palmier pain d'épice* 'ua.' (PN.) megfelelő. 1895-től adatható a *mézeskalácsfa* 'ua.' (PallasLex. *Hyphaene*), a név az ang. *ginger bread tree* 'ua.' (EL.) szó szerinti fordítása. A névadás szemléleti háttere a faj gyümölcsének mézeskalács íze és alakja.

A *bőrpálma* ennek a fajnak a neve (Növsz. 150), később a *Hyphaene* nemzetsége (MNövSz. 35), ma a *Hyphaene coriacea* (P. 55). A mézeskalácpálma társneve a pálmánál szokatlan elágazó törzsre utaló *ágaspálma* (PallasLex. *Dhumapálma*), ez az egyetlen villásan elágazó pálmafa, a név a fr. *palmier fourchu* 'ua.' (GRIN.) megfelelője. További társneve a *dumpálma* (P. 76), *Dhumapálma*, *duma*, *dómpálma* (PallasLex.), *dum-pálma*, *dhuma-pálma* (RévaiLex. 10: 439), *dum-pálma* (MNövSz. 76). A ném. *Dumpalme* 'ua.' (EW. 300) részfordítása. A végső forrás a faj Egyiptomban használatos ar. *dom*, *dûm* (PN.)

neve. Számos európai nyelvbe átkerült; vö. sp. *palmera dum*, dán *doompalme*, jap. *doomu yashi*, ol. *palma doma*, *palma dum*, ang. *dom*, *dom palm* (uo.), *doum palm* (EL.), *dum*, fr. *palmier doum*, sv. *doumpalm*, sp. *duma* 'ua.' (GRIN.).

Gyakori előfordulási helye az alapja fr. *palmier doum d'Égypte* (W. *Palmier doum d'Égypte*), ang. *Egyptian doum palm* (uo.), port. *palmeira do Egipto*, *palmeira da Arábia*, fr. *palmier à Ivoire* (PN.), vagyis 'egyiptomi / arábiai / elefántcsontparti pálma' elnevezésének. A szárnyas, tagolt levelekre utal fr. *chou palmiste* (GRIN.), azaz 'káposztafűrés' és holl. *waaierpalm* (PN.), vagyis 'legyezőpálma' elnevezése. A dán *stennødder* (uo.) nevének 'kődió' a jelentése, a kemény maghéjra utal.

A latin szaknyelvi binóment LINNÉ adta a fajnak 1753-ban (2: 1187). A *Hyphaena* (< gör. *hūphainein* 'szőni') nemzetségnév alapja az, hogy a rostos terméshúst szövéshez, fonáshoz használják. A földrajzi neves *thebaica* (< lat. *Thebaicus* < gör. *Thēbaikosz* 'Téba városából való') faji jelző pedig a felső-egyiptomi városnévvel a faj ottani széles elterjedtségére utal. Ebből való a faj *tébai dumpálma* (PallasLex. *Pálmák*), kat. *palmera tebaica* (W. *Palmera tebaica*) nevének, valamint a latin szaknyelvi *Palma thebaica*, *Douma thebaica*, *Cucifera thebaica* és *Chamaeriphes thebaica* szinonimának a jelzője is.

mézpálma – *J. Jubaea chilensis / spectabilis* (P. 178). Chilében őshonos. Kis, csonthéjas gyümölcse zöld, éretten sárga, 3-4 cm átmérőjű. Egy magot tartalmaz.

Magyar forrásban 1914-ben említik a *Jubaea spectabilis* fajt (RévaiLex. 11: 59), de magyar neve akkor még nem volt. A *mézpálma* 'ua.' (MNövSz. 76), a ném. *Honigpalme* 'ua.' (EW. 315) vagy az ang. *honey palm* 'ua.' (EL.) tükörfordításával keletkezett. Más nyelvekben is megvan a megfelelő név; vö. sp. *palma de miel* (uo.), dán *honingpalme* (PN.), sv. *honungspalm* 'ua.' (GRIN.). Neve a mézpálma legkomolyabb hasznára, a levágott csúcsrügynél kiszivárgó folyadékból besűrítéssel készülő pálmamézre utal, ez a házában úgynevezett *miel de palma* (a szirupos anyagnak nincs köze valójában a mézhez).

Társneve, a *chilei mézpálma* (P. 404) az ang. *chilean wine palm* 'ua.' (W. *Jubaea*) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője használatos a norvégben és a németben is; vö. norv. *chilensk vinpalme* (uo.), ném. *chilenische Honigpalme* 'ua.' (PN.). A faj származási helye az alapja. Ugyancsak honosságára utal a latin szaknyelvi *chilensis* faji jelző, valamint sp. *palmera chilena* (EL.), kat. *palmera xilena*, port. *palmeira do chile*, *palma chilena* (W. *Palmeira-do-chile*), vagyis 'chilei pálma' nevének faji jelzője is.

További társneve az *elefántpálma* (P. 79), ennek a pálmának az elefántlábszerű, vastag, szürke törzse volt a névadás szemléleti háttere. Az édes nedvből a pálmamézen kívül pálmacukrot is állítanak elő, a pálma nedvére utal ang. *syrup palm* (GRIN.), azaz 'sziruppálma' neve. A szirupot közvetlenül is lehet használni mint édesítőszer, ha azonban hagyják erjedni, alkoholtartalmú ital készíthető belőle, a pálmabor. Ez az alapja ang. *chilean wine palm* (uo.), azaz 'chilei borpálma' elnevezésének. A ném. *Mähnenpalme* (uo.) nevének 'sörénypálma' a jelentése. A latin szaknyelvi *Jubaea* nemzetségnévet a világháló több honlapján is megnevezett numídiái uralkodó, I. Juba királlyal ellentétben II. Juba király tiszteletére adták, aki i. e. 25-től Mauritánia uralkodója volt, tanult író, több – Plinius által is forrásnak használt – botanikai mű szerzője. Az or. és ukr. *юбея* (W. *Юбея*) generikus név a latinból való. A lat. *spectabilis* (< lat. *spectare* 'néz') faji jelzőnek 'látványos, jóképű' a jelentése.

Gyümölcsének ehető magja olyan, mint egy kis kókusz, a magot fehér, húsos tápláló szövet (endospermium) veszi körül. Az illata és íze is hasonló a kókuszdióéhoz, ezért Chilében a sp. *coquito* (uo.), azaz 'kókuszdiócska' nevet adták neki. a sp. *coquito* 'ua.'

A spanyol terminus már 1914-ben nálunk is olvasható (RévaiLex. 11: 59). Ezzel a szóval alkották a mézpálma ang. *coquito palm*, valamint sp. *coquito de Chile*, *coquito de miel*, *palma de coguitos* (EL.), *palmera coquito* (GRIN.) elnevezését. Ugyancsak ez volt a névadás szemléleti háttere a kókusz megfelelőjével létrejött sp. *coco de Chile*, fr. *cocotier du Chili*, ang. *chilean coco palm* (uo.), azaz 'chilei kókuszpálma' nevek esetében.

(Folytatjuk.)

RÁCZ JÁNOS

LEVÉLSZEKRÉNY

Dorogman György írja. Az alábbiak megírására a Földrajzi nevek etimológiai szótárának egyik szócikke készített. A 2. kiadás 1. kötetének 366–367. oldalán szerepel a **Despeñaperrosi-hegyszoros.** (A Reader's Digest világotlasz [2006] *Despeñaperros-hágó* néven említi ezt a földrajzi képződményt.) Ennek spanyol elemét KISS LAJOS (Hunfalvy János 1884-es műve nyomán) 'dobd le a kutyákat, ti. a hitetleneket' értelműnek mondja. A *Despeñaperros* összetett szó: a *despeña* igealakból és a többes számú *perros* főnévből alakult. Maga a *despeñar* ige képzett szó: a *des-* fosztóképző és a *peña* 'szikla, szirt' főnév összetételéhez járul a főnévi igenév *-ar* végződése. Jelentése 'szikláról, szirttről ledob'. (María Moliner Diccionario de uso del español [Gredos, Madrid, 2001] szótára szerint: „arrojar una cosa desde lo alto de una roca o un precipicio”, azaz 'lehajít valamit egy szikla vagy szakadék magaslatáról'.) Az ige ragozott alakjához járul a *perro* 'kutya; megvetett ember' főnév többes számú alakja.

A spanyol nyelv nem bővelkedik összetett szavakban, noha több típusuk van: *hazmerreír* 'pojáca' (szó szerint 'nevetess meg engem'), *nomeolvides* 'nefelejcs' ('ne felejts engem'), *ricohombre* 'főnemes' (tkp. 'gazdag ember'), *aguapié* 'lóre' (tkp. 'lábvíz'). Az első kettő ige (igék) és névmás összetétele, a harmadik melléknévből és főnévből, a negyedik két főnévből áll. Ilyenek ma már ritkán keletkeznek. A leggyakoribb, mai is termékeny típus az (általában tárgyias) ige + főnév összetétel. Az ige ilyenkor jelen idejű, egyes szám harmadik személyű alakban, a főnév pedig többnyire többes számban áll. Számos példa van rá, hogy csak néhányat idézzek: *afilalápices* 'ceruzahegyező' (az *afilar* 'fen, hegyez, élesít' ige fenti alakja + *lápiz* 'ceruza' többese); *chotacabras* 'kecskefejő' (az elavult *chotar* 'szopik' ige fenti alakja + *cabra* 'kecske' többese); *cubrecadena* 'láncvédő' (a *cubrir* 'fed, takar' ige fenti alakja + *cadena* 'lánc'); *rascacielos* 'felhőkarcoló' (a *rascar* 'kapar, karcol' ige fenti alakja + *cielo* 'ég' többese); *sacacorchos* 'dugóhúzó' (a *sacar* 'kivesz, kihúz, kiszed' ige fenti alakja + *corcho* 'parafa; dugó' többese). Mint látható, ezek magyar megfelelője is összetétel: az előtag jelöletlen tárgyként álló főnév, az utótag pedig folyamatos melléknévi igenévből keletkezett főnév.

A *Despeñaperros* tehát a fentiek szerint magyarul inkább 'kutyaledobó', mintsem 'dobd le a kutyákat'. Igaz, a fenti összetételekben szereplő spanyol igealak többnyire egybeesik az adott ige egyes számú parancsoló alakjával. Vagyis az *afila* szóalak egyaránt jelenti azt, hogy 'fen', de azt is, hogy 'fenj', a *cubre* 'takar' és 'takarj' stb. Hogy mégsem felszólító alakkal van ilyenkor dolgunk, bizonyítja pl. a *detienebuey* 'tövíses iglice, Ononis spinosa' növénynév: ennek előtagja a *detener* 'megállít' ige jelen idejű, egyes szám 3. sze-

mélyű alakja. Ezen ige parancsoló alakja viszont (rendhagyóan) *detén*, amely ez esetben **nem** esik egybe a kijelentő módú alakkal. A spanyol növénynevén szó szerint ’ökörmegállító’, amely szemléletében megfelel a magyar növénynevén *ökörgűzs* szinonimájának. (VARRÓ ALADÁR BÉLA Gyógynövények gyógyhatásai című művében [Pannon Könyvkiadó, Budapest, 1991; eredeti kiadása: 1942] a *tövíses iglice* egyik társneve *ökörgűzs*, de ez szerepel CSAPODY VERA és PRISZTER SZANISZLÓ 1966-os Magyar növénynevek szótárában is. Utóbbi szerző későbbi munkái – Növényneveink [1986 és 1998] – már nem tartalmazzák.)

Hogy a név *perros* eleme mennyire jelöl hitetleneket, nem sikerült kiderítenem. A Wikipédia spanyol, német és angol nyelvű *Despeñaperros* cikkei közül csupán az utóbbi említi a hágó hadászati fontosságát, de ő is leginkább a napóleoni invázió (1808) során itt történekről emlékezik meg. A Diccionario Enciclopédico Salvat 4. kötete (Salvat Editores, Barcelona – Madrid – Buenos Aires – México – Caracas – Bogotá – Rio de Janeiro, 1960) annyit jegyez meg erről, hogy „tuvo gran importancia estratégica en las luchas de la Reconquista y en la Guerra de la Independencia”. Vagyis nagy hadászati jelentősége volt a [móroktól való] visszahódítás harcaiban és a függetlenségi háborúban (1808–1813).

Pesti János írja. KÁLMÁN LÁSZLÓ a Nyelv és Tudomány című internetes folyóirat 2013. november 25-i számában kis cikket tett közzé Ordas nagy kérdés címmel ([http://\[-\]www.nyest.hu/hirek/ordas-nagy-kerdes](http://www.nyest.hu/hirek/ordas-nagy-kerdes)). Ebben részben az *orda* jelentését vizsgálja, illetve keresi, hogy ennek a szónak -s képzős változata-e az *ordas* szavunk.

Jó helyen keresgélte, amikor megállapította, hogy az *orda* tejtermék, mégpedig kecske- vagy juhsajt. Fejtegetése a tájszótárak tanúságtételével egészíthető ki. Az ÚMTsz.-ben (4: 199) például az *orda* címszó alatt ez olvasható: „a juhtej savójának forralásakor kiváló, édes, túrószerű tejtermék”. Összetételekben: *ordafőző*, *ordakeverő*, *ordaleves*, *ordamérő* (uo.). Az *orda* az említett forrás szerint elsősorban erdélyi, moldvai tájszó, a magyar nyelvben pedig jövevényszó, amely a szókölcsonzés példájaként a román nyelvből került a keleti nyelvjárásainkba (TESz. 2: 1088). – Mivel az *ordas* melléknévként sokkal régebbi szavunk, mint az *orda* főnév (az *orda* szóra 1548-ból, az *ordas*-ra 1239-ből van az első írásos adatunk, vö. TESz., EWUng.), két teljesen önálló lexémával van dolgunk. Az egyiket – KÁLMÁN LÁSZLÓ is erre a következtetésre jut – nem lehet „levezetni” a másikkól! A jelentésbeli kapcsolatot kizárja az is, hogy az *ordas*-nak több, eltérő jelentése van: ’<színnévként:> feketés, kormos; vörhenyeges sárga; vörösös szőke; sárgán barázdált piros színű’, ’zavaros színű’, ’piszkos, szutykos’, ’nagyon nagy’, ’otromba’, ’félelmetes’, ’nagyevő’, ’farkas’, ’dohánypalántát pusztító féreg’, ’farkasszörű nagy eb’ (TESz. 2: 1088; l. hn.-ként és szn.-ként is). Az itt felsorolt mellékjelentések között előfordul a ’nagyon nagy’, így érthető, hogy az *ordas hiba* szerkezetben az *ordas*-nak ez a jelentése: ’nagy’, illetve ’nagyon nagy’. Az *ordas farkas* ’nagy farkas’ szó szerkezetből jelentéssűrítéssel jöhetett létre az *ordas* ’farkas’ jelentésű szavunk; hasonlóan, mint a *farkas állat* szerkezetből a *farkas* szó vagy a *fekete kávé* minőségjelzős szó szerkezetből a *fekete* ’kávé’ jelentésű főnevünk. Hasonló példa: *dupla kávé* → *dupla*.

Nyelvjárásainkban az *ordas* melléknév a sertés színének jelölésére használt szó, illetve macska és tyúk színét is jelölheti, sőt ’mocskos, vörösös arcú <ember>’, ’nagy étvágyú, falánk <ember>’, és ’üledékes, zavaros, csípős <bor>’ jelentése is van (ÚMTsz. 4: 199).

A ZSILKA JÁNOS által leírt jelentésintegrációs modell segítségével nem nehéz magyarázni, hogy miként lett az *ordas* szavunknak ’nagy’, ’nagyon nagy’, majd ’fé-

lelmetes’, esetleg még ’vadállatra jellemző’ járulékos jelentése is. Mivel a *farkas* termetre nagyobb – mondjuk – a kutyánál, akkor az *ordas farkas* szerkezetben az *ordas* jelentése ez is lehetett: ’nagy termetű <állat>’. Mivel félni is lehetett tőle, az *ordas* jelző ezt is jelentette: ’félelmetes <állat>’. Metonimikus jelentésváltozással még tovább bővült az *ordas* jelentése ebben a szó szerkezetben: *ordas eszmék*. A fasizmusra értve az *ordas* itt ezt jelenti: ’emberhez nem méltó, állatias (vadállatra jellemző) magatartásforma’. – Az *ordas* ’nagy’ jelentésű az efféle szerkezetekben: *ordas hibát vétett*, *ordas nagy kérdés*, felesleges itt a *nagy* jelzőt is használni. (Sportközvetítésekben lehet hallani: *Ordas nagy helyzetet hagyott ki a csatár*.)

Ha szótörténeti vizsgálatra kerül sor, a tájszótáraink adatait feltétlenül figyelembe kell vennünk. Régi szavaink (legelső és fontosabb) írásbeli előfordulásait és jelentésváltozatait a TESz.-ben ugyan megtalálhatjuk, de sok esetben az ÚMTsz.-ben és a regionális tájszótárainkban bukkanunk további fontos adatokra.

Számunk szerzői

DR. ÁCS PÉTER, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., acs.peter@btk.elte.hu – DR. ANDOR JÓZSEF, Pécsi Tudományegyetem, Angol Nyelvészeti Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság u. 6., andor.jozsef@pte.hu – DR. BENŐ ATTILA, Babeş-Bolyai Egyetem, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, 400202 Kolozsvár, Horea út 31., attilabe@yahoo.com – DR. BORBÉLY ANNA, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1086 Budapest, Benczúr u. 33., borbely.anna@nytud.mta.hu – DR. CSERNICKÓ ISTVÁN, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológiai Tanszék, 90202 Beregszász, Kossuth tér 6. Ukrajna, csernicko.[-]istvan@kmf.uz.ua – DOROGMAN GYÖRGY, gydorog@yahoo.es – DR. FARKAS TAMÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, farkas.tamas@btk.elte.hu – DR. HEGEDÜS ATTILA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2081 Piliscsaba, Egyetem u. 1., hegedus@btk.ppke.hu – DR. HORVÁTH LÁSZLÓ, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., horvath.laszlo@nytud.mta.hu – DR. JUHÁSZ DEZSŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhasz.dezso@btk.elte.hu – DR. KALCSÓ GYULA, Eszterházy Károly Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., kgyula@ektf.hu – DR. KESZLER BORBÁLA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, keszler.b@t-online.hu – DR. KOROMPAY KLÁRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, korompay.klara@btk.elte.hu – MAJOR HAJNALKA, 6500 Baja, Bokodi út 32., majhaj@freemail.hu – DR. MANHERZ KÁROLY, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., manherz.karoly@[-]btk.elte.hu – DR. PESTI JÁNOS, 7634 Pécs, Brassó u. 15., drpestijanos@gmail.com – DR. RÁCZ JÁNOS, 8230 Balatonfüred, Siske u. 69., janos.racz@freemail.hu – DR. SENG TORU, Budakeszi / Chita (Japán), szengat@hotmail.com – SZABÓ ÁGNES, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, agnes-szabo@[-]caesar.elte.hu – DR. VESZELSZKI ÁGNES, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, veszelszki.[-]agnes@gmail.com.